

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Центр українознавства

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 25

Київ 2019

Українознавчий альманах. Випуск 25. К.: «Міленіум», 2019. 144 с.

ISSN 2520-2626

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25>

Випуск присвячено дослідженню конфліктизаційної проблематики в українознавчому дискурсі. Аналізується роль громадянської активності в подоланні конфліктів в українському соціумі. Вивчається формування соціального капіталу країни та його вплив на вирішення конфліктів; конфлікт між українською автокефальною православною церквою та тоталітарною владою і його проєкція на сучасні етнорелігійні процеси в країні; соціальна травма як конфліктогенний чинник. Досліджується специфіка збройного конфлікту між РФ та Україною; роль путінізму як сучасної ідеології неоімперії Кремля. Також увагу приділено аналізу конфліктних ситуацій в адвокатській діяльності.

Для науковців, викладачів, студентів.

Головний редактор

С.В. Руденко, д-р філос. н., проф.

Упорядники

Ірина Грабовська, канд. філос. н., Катерина Кобченко, канд. іст. н.

Редакційна колегія

Т.І. Власова, д-р філос.н., проф.; І.М. Грабовська, канд.філос.н., ст.наук. співр.; О.Р. Кісь, д-р іст.н., ст. наук. співр.; Р.М. Конта, д-р іст.н., проф.; М.І. Обушний, д-р політ. н., проф.; С.В. Сторожук, д-р філос.н., проф.; А.М. Тормахова, канд. філос.н., доц.; М.І. Хилько, д-р філос. н., проф.; К.С. Шевчук, д-р філос.н., проф.; Р. Сапенко, д-р філософії (габілітований), проф. (м. Зелена Гура, Республіка Польща).

*Затверджено Вченою радою філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Протокол № 5 від 25 грудня 2019 року)*

Зареєстровано Міністерством юстиції України
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 16411–4883Р від 04.02.2010 р.

***Видання індексується Google Scholar та Index Copernicus
International.***

У 2016 р. «Українознавчий альманах» пройшов перереєстрацію.
Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 07.10.2016 р. №1222 його визнано фаховим виданням у галузі філософських та історичних наук. «Українознавчий альманах» визнано базовим фаховим науковим виданням за секцією №20 «Соціально-історичні науки» згідно з рішенням Наукової ради Міністерства освіти і науки України (протокол від 26.04.2017 р.)

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2019

© Центр українознавства, 2019

© Міленіум, 2019

Ukrainoznavchyi Almanakh (*Almanac of Ukrainian Studies*). Issue 25. Kyiv: "Milenium", 2019. 144 p.

ISSN 2520-2626

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25>

The main topic of the issue is the problem of conflictization in the Ukrainian Studies' Discourse. The role of public activism in the overcoming of conflicts in the Ukrainian society is analyzed, the formation of social capital of the state and its impact on the conflicts resolution is studied. The conflict between the Ukrainian Autocephalic Orthodox Church and the totalitarian power and its projection on the modern ethno-religious processes in Ukraine as well as the social trauma as conflicting factor are investigated. The specificity of the military conflict between the Russian Federation and Ukraine and the Role of putinism as the modern ideology of a New Empire of Kremlin are analyzed. Special attention is also paid to the interpretation and resolution of conflict situations in the legal practice.

For Scientists, Lecturers and Students.

Chef Editor

S.V. Rudenko, Full Professor, Dr. Habil.

Editors of the issue

Iryna Grabovska, PhD; Kateryna Kobchenko, PhD

Editorial Board

T.I. Vlasova, Full Professor, Dr. Habil.; I.M. Grabovska, Senior Research Fellow, Ph.D; O.R. Kis, Senior Research Fellow, Dr. Habil.; R.M. Konta, Full Professor, Dr. Habil.; M.I. Obushnyi, Full Professor, Dr. Habil.; S.V. Storozhuk, Full Professor, Dr. Habil.; A.M. Tormakhova, Associate Professor, Ph.D.; M.I. Khyenko, Full Professor, Dr. Habil.; K.S. Shevchuk, Full Professor, Dr. Habil.; R. Sapenko, Full Professor, Dr. Habil. (Zeliona Góra, Poland).

Approved by the Academic Council of the Faculty of Philosophy,
National Taras Shevchenko University of Kyiv
(Protocol No. 5 from December 25, 2019)

The publication is indexed by Google Scholar and Index Copernicus.

Registered by the Ministry of Justice of Ukraine
Certificate of state registration KB № 16411–4883P from 04.02.2010
Re-Attested by the Ministry of Education and Science of Ukraine
as the scientific journal in Philosophical and Historical Sciences,
Decree №1222 from 07.10.2016

"Almanac of Ukrainian Studies" was recognized as the basic professional scientific publication under the section number 20 "Social-historical sciences" in accordance with the decision of the Scientific Council of the Ministry of Education and Science of Ukraine (Protocol from 04.26.2017).

© Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2019
© Center of Ukrainian Studies, 2019
© Milenium, 2019

ЗМІСТ

КОНФЛІКТИЗАЦІЙНА ПРОБЛЕМАТИКА В УКРАЇНОЗНАВЧОМУ ДИСКУРСІ	
Авер'янова Ніна ОСОБЛИВОСТІ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ	8
Брехунець Ніна КОНФЛІКТ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ АВТОКЕФАЛЬНОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ І ТОТАЛІТАРНОЮ ВЛАДОЮ ТА ЙОГО ПРОЕКЦІЯ НА СУЧАСНІ ЕТНОРЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ	13
Бродецька Юлія ЛОГІКА ЕТИЧНОГО ПІЗНАННЯ: ПОДОЛАННЯ СЕБЕ	19
Букрєєва Ірина РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ У ФОРМУВАННІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ МІСТА	24
Василик Ірина КОНФЛІКТИ В АДВОКАТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	29
Воропаєва Тетяна КОНФЛІКТИЗАЦІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНСТВА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ЗАГРОЗ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА	34
Газізова Олена ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ КОНФЛІКТІВ У ПРОЦЕСІ ІНТЕГРАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ У НОВІ ТЕРИТОРІАЛЬНІ ГРОМАДИ	44
Грабовська Ірина, Талько Тетяна ПУТІНІЗМ ТА ЙОГО ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОГО ТЕОРЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ В СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ	49
Грабовський Сергій КРИМСЬКИЙ КОНФЛІКТОГЕННИЙ ВУЗОЛ: КОЛОНІАЛЬНІ ВИМІРИ	54
Доценко Віктор ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ І «ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.	60
Зісельс Йосиф ДО ПИТАННЯ ПРО ЦИВІЛІЗАЦІЙНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ	66
Кагамлик Світлана <i>DIVIDE ET IMPERA</i> . РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ ЯК КОНФЛІКТИЗАЦІЙНИЙ ЧИННИК ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я В РЕТРОСПЕКТИВІ ТА СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ	77
Обушний Микола ПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА У КОНФЛІКТИЗАЦІЇ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ	84
Рубан Олександр ФІЛОСОФСЬКІ ІДЕЇ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ	90
Скляр Володимир ЗМІНИ ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ КРАСНОКУТСЬКОГО РАЙОНУ	95

ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА 1926–1937 рр.: ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.	
Сморжевська Оксана РІДНОВІРИ В УКРАЇНІ ЯК «ДЖЕРЕЛО КОНФЛІКТУ»: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНТЕРНЕТ-МЕДІЙ	100
Сорочук Людмила ПРОБЛЕМА БУЛІНГУ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ	110
Стребкова Юлія ГАРАНТУВАННЯ БЕЗПЕКИ ЖІНОК ТА ДІВЧАТ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ	115
Усатенко Тамара, Усатенко Галина, Маруценко Мирослава «ГРАМАТКА» ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ	120
Янковська Жанна ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ЯК ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИК: НА СТОРОЖІ РІДНОГО СЛОВА ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ	128
Ятченко Володимир, Олійник Оксана СОЦІАЛЬНА ТРАВМА ЯК КОНФЛІКТОГЕННИЙ ЧИННИК В УКРАЇНОЗНАВСТВІ Й УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ	133
РЕЦЕНЗІЇ	
Недюха Микола З ЧЕРНІГІВЩИНИ - У КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ (Рецензія на довідник: Чернігівчани в Київському університеті : довідник / автори-упорядники М. І. Обушний, І.М. Забіяка; за заг. ред. М.І. Обушного. К.: Міленіум, 2019. 368 с.)	141

CONTENT

<i>THE PROBLEM OF CONFLICTIZATION IN THE UKRAINIAN STUDIES' DISCOURSE</i>	
Averianova Nina FEATURES OF THE ARMED CONFLICT IN UKRAINE	8
Brekhunets Nina THE CONFLICT BETWEEN THE UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH AND THE TOTALITARIAN AUTHORITES AND ITS PROJECTION ON MODERN ETHNO-RELIGIOUS PROCESSES IN UKRAINE	13
Brodetska Yulia THE LOGIC OF ETHICAL COGNITION: SELF-OVERCOMING	19
Bukrieieva Iryna THE ROLE OF CITIZENS' ACTIVITY IN FORMING OF SOCIAL CAPITAL OF A CITY	24
Vasylyk Iryna CONFLICTS IN LEGAL PRACTICE	29
Voropayeva Tetiana CONFLICTIZATION OF THE CULTURAL AND HISTORICAL SPACE OF UKRAINIANNES UNDER CONDITIONS OF MODERN THREATS: THEORY AND PRACTICE	34
Hazizova Olena WAYS OF OVERCOMING OF SOCIO-CULTURAL CONFLICTS IN THE PROCESS OF INTEGRATING OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS INTO NEW TERRITORIAL COMMUNITIES	44
Grabovska Iryna, Talko Tetyana PUTINISM AND ITS IDEOLOGICAL BACKGROUND AS A PROBLEM OF MODERN THEORETICAL DISCOURSE IN SOCIAL SCIENCIES AND HUMANITIES	49
Hrabovsky Serhiy THE CRIMEAN CONFLICTING KNOT: COLONIAL DIMENSIONS	54
Dotsenko PANTELEIMON KULISH AND THE "JEWISH QUESTION" IN THE MID-NINETEENTH CENTURY	60
Zissels Josef THE QUESTION OF CIVILIZATION IDENTITY OF UKRAINIAN CITIZENS	66
Kahamlyk Svitlana <i>DIVIDE ET IMPERA</i> . RUSSIAN CENTRALISM AS A CONFLICTING FACTOR FOR UKRAINIAN ORTHODOXY IN RETROSPECTION AND IN CONTEMPORARY REALITIES	77
Obushnyi Mykola POLITICAL COMPONENT IN THE CONFLICTIZATION OF INTERCONFESSIONAL RELATIONS IN UKRAINE	84
Ruban Oleksandr PHILOSOPHICAL IDEAS OF PANTELEIMON KULISH IN OUR TIME	90
Skliar Volodymyr POPULATION CHANGES IN THE KRASNOKUTSK DISTRICT OF THE KHARKIV REGION DURING 1926–1937: DEMOGRAPHIC LOSSES AS A RESULT OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933	95

Smorzhevskya Oksana NEOPAGANS IN UKRAINE AS A "SOURCE OF CONFLICT": ACCORDING TO INTERNET MEDIA	100
Sorochuk Liudmyla THE PROBLEM OF BULLING IN THE MODERN EDUCATIONAL ENVIRONMENT AND THE WAYS OF ITS OVERCOMING	110
Strebkova Julia GARRANTEENG THE SAFETY OF WOMEN AND GIRLS UNDER CONDITIONS OF ARMED CONFLICT	115
Usatenko Tamara, Usatenko Halyna, Marushchenko Myroslava «GRAMMAR» OF PANTELEIMON KULISH IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN WRITING	120
Yankovska Zhanna PANTELEIMON KULISH AS LITERARY CRITIC: PROTECTING THE NATIVE LANGUAGE AND NATIONAL CULTURE	128
Yatchenko Volodymyr, Oliinyk Oksana SOCIAL TRAUMA AS A CONFLICTOGENIC FACTOR IN UKRAINIAN STUDIES AND IN UKRAINIAN HISTORY	133
REVIEWS	
Nediukha Mykola FROM CHERNIHIV REGION TO THE KYIV UNIVERSITY (Review of the Lexicon: "Natives of the Chernihiv Region at the Kyiv University": Lexicon / M.I. Obushnyi, I.M. Zabyaka (Eds.). Kyiv: Milenium, 2019. 368 p.)	141

КОНФЛІКТИЗАЦІЙНА ПРОБЛЕМАТИКА В УКРАЇНОЗНАВЧОМУ ДИСКУРСІ

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.1>

УДК 623.4:316.48(477)

Ніна Авер'янова

кандидат філософських наук, науковий співробітник,
Центр українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-1088-2372

Email: aver_n@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ

Анотація. Всередині країн, а також між різними країнами можуть виникати конфлікти, бо конфлікт – це невід'ємний компонент людського існування. Конфлікти відбуваються в економічній, політичній, соціальній, ідеологічній, військовій, управлінській та ін. сферах суспільного життя, відповідно, методи та способи їхнього врегулювання значно різняться. Та найнебезпечнішим є те, що і внутрішні (внутрішньодержавні), і зовнішні (міждержавні) конфлікти зменшують здатність країни відстоювати власні інтереси у світі. Такі конфлікти при певних обставинах можуть бути використані зовнішніми і внутрішніми гравцями як інструмент тиску на керівництво держави та спонукати його до прийняття не вигідних для країни рішень і угод. Розв'язання будь-яких конфліктів потребує глибокого осмислення як природи їхнього виникнення, так і динаміки перебігу.

На сьогодні найбільш небезпечним для України залишається збройний конфлікт на Донбасі. Цей конфлікт спровокований Російською Федерацією, яка розглядає нашу державу як «буферну зону» проти міжнародних військових загроз. Рівень конфліктності у зоні збройного протистояння надзвичайно високий, переговори на міжнародному рівні щодо врегулювання конфлікту на Донбасі не дають бажаного успіху. Населення України не має впевненості в успішному завершенні цього конфлікту, тому він стає приводом для соціальної апатії та агресії в українському суспільстві. Припинення збройного конфлікту на Донбасі є надзвичайно важливим питанням як для України, так і всього світового співтовариства. На сьогодні Україна змушена розробляти стратегію національного самозбереження в складних і невизначених умовах міжнародної безпеки. Знаходження оптимальних відповідей на гібридні загрози – необхідна умова збереження суверенності та територіальної цілісності нашої держави.

Ключові слова: конфлікт, збройний конфлікт, збройний конфлікт на Донбасі, Україна, Російська Федерація.

Nina Averianova

Ph.D. in Philosophy, Research Associate,
Centre of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

FEATURES OF THE ARMED CONFLICT IN UKRAINE

Abstract. Conflicts may arise within countries as well as between different countries. Conflict is an integral component of human existence. Conflicts occur in the economic, political, social, ideological, military, managerial and other spheres of public life. Accordingly, the methods and ways of their settlement vary significantly. It is dangerous that both internal (intrastate) and external (interstate) conflicts reduce the country's ability to defend its own interests in the world. Under certain circumstances, such conflicts can be used by external and internal players as an instrument of pressure on the state leadership and encourage it to adopt decisions and agreements that are unfavorable for the country. The solution to any conflicts requires a deep understanding of both the nature of their occurrence and the dynamics of the flow.

Today the most dangerous for Ukraine is the armed conflict in the Donbass. This conflict was provoked by the Russian Federation, which sees our country as a "buffer zone" against international military threats. The level of conflict in the zone of armed confrontation is very high. Negotiations at the international level and the efforts to resolve the conflict in Donbass did not bring the desired success. The citizens of Ukraine have no confidence in the successful completion of this conflict. It provokes a social apathy and aggression in Ukrainian society. The cessation of the armed conflict in Donbass is extremely important both for Ukraine and the entire world community. Now Ukraine is forced to develop a strategy of national self-preservation in the difficult and uncertain conditions of international security. Finding optimal answers to hybrid threats is a necessary precondition for maintaining the sovereignty and territorial integrity of our state.

Keywords: conflict, armed conflict, armed conflict in Donbass, Ukraine, Russian Federation.

Постановка проблеми. Сучасний світ характеризується нестабільністю, конфліктогенністю та великою кількістю внутрішньодержавних і міждержавних збройних конфліктів. Так, в Уппсальській програмі досліджень конфліктів у світі (UCDP) Університету Уппсали (Швеція) зафіксовано, що з 1946 р. по 2013 р. відбулося 254 збройних конфлікти (114 війн), а з 1989 р. по 2013 р. – 144 збройних конфлікти (47 війн) [15, с. 541]. У 2018 р. відмічалось, що рівень збройних конфліктів у світі залишається на високому рівні, при цьому ключовою проблемою є внутрішні конфлікти з участю зовнішніх сторін, а кількість загиблих людей складає 76 тисяч [14, с. 589]. Розв'язання будь-яких конфліктів потребує глибокого осмислення як природи їхнього виникнення, так і динаміки перебігу. Оскільки нині на території України триває міждержавний збройний конфлікт неоколоніального типу, який виник у результаті ескалації гібридної війни, що розпочалася задовго до 2014 р. [2], то конструктивне його вирішення надзвичайно актуальне як для самої України, так і для всього світу.

Аналіз наукових публікацій. Проблему конфлікту як суспільного явища вивчали ще стародавні мислителі, вчені Середньовіччя та Нового часу. Систематизація знань про конфлікти та виокремлення конфліктології як науки відбулися з кінця XIX – початку XX ст., коли зародились напрями та школи конфліктологічного спрямування, яскравими представниками яких були Е.У. Берджес, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, К. Маркс, Г. Моска, Ф. Опенгеймер, В. Парето, Г. Ратценхофер, В. Самнер, А.В. Смолл, Ж. Сорель, З. Фройд та ін. Із середини XX ст. почався активний розвиток конфліктологічних концепцій, у розробку яких значний внесок зробили М. Амстуті, Е. Берн, К. Боулдінг, Р. Дарендорф, Л. Козер, Т. Парсонс та ін. У вітчизняній науці конфліктологія знаходиться у стані формування, свої праці цій тематиці присвятили: Н. Андрущенко, О. Батрименко, Т. Воропаєва, Л. Герасіна, А. Гірник, Л. Гуменюк, О. Картунов, Г. Ложкін, М. Панов, М. Пірен, Г. Перепелиця, А. Слободянюк, М. Цюрупа та ін. Проте, незважаючи на значну кількість робіт щодо конфліктологічної проблематики, недостатньо дослідженими залишаються питання, які стосуються сутності та причин виникнення збройного конфлікту в Україні, що і зумовило **мету статті**.

Виклад основного матеріалу. Конфлікт (від латинського слова *conflictus* – зіткнення) – це вид суперечності, яка є ситуативною і «яка відбувається в певному просторі і часі з певного приводу», між певними людьми чи групами людей [5, с. 232]. У Законі України «Про національну безпеку України», який набрав чинності в липні 2018 р. зазначається, що «збройний конфлікт – збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт) [9]. Переважно внутрішні конфлікти виникають внаслідок протистояння суспільних груп у середині країни, які не можуть бути розв'язані з об'єктивних чи суб'єктивних причин. Зазначені зіткнення інтересів різних суспільних груп проходять у всіх державах, але причини появи саме внутрішніх збройних конфліктів значно різняться у кожній країні. Їхніми причинами у значній мірі бувають заперечення культурних, релігійних, політичних, економічних і мовних прав національних, етнічних, релігійних та ін. меншин. Держав без меншин не існує, тому відповідно для запобігання внутрішніх конфліктів насильницького характеру будь-яка країна повинна дбати про нівеляцію дискримінацій у соціумі та створення середовища толерантності.

Збройний конфлікт на Сході України, на відміну від багатьох внутрішніх конфліктів, не несе в собі національних чи релігійних суперечностей. Він штучно інспірований Російською Федерацією, яка розглядає українські території як власну «буферну зону» і вважає, що на даний момент її власні геополітичні цілі перетнулися з геостратегічними цілями США та ЄС. У цілому Росія вбачає у всіх пострадянських державах «буфер» проти міжнародних військових загроз і зовнішніх ризиків. Так, країни Центральної Азії вона розглядає як захист від потенційних загроз з боку Афганістану та в перспективі – від Китаю; Кавказ – від можливої небезпеки з Близького Сходу; країни пострадянського простору на заході набули для Російської Федерації значення «буферної зони» з НАТО. Окрім цього, сильна позиція Москви на пострадянському просторі – це не лише запобігання зовнішнім загрозам і небезпекам, а й можливість контролю і диктату Кремля у цих державах.

На міжнародній арені Росія цілеспрямовано впроваджує думку, що Україна – несуб'єктна держава, і влада в нашій країні призначається Вашингтоном. Російська Федерація вважає, що суб'єктність у міжнародних відносинах належить лише великим державам (себе позиціонує саме такою державою), які розподіляють сфери впливу між собою. Така позиція виправдовує зазіхання на території «країн-несуб'єктів», на привласнення їхніх природних і економічних ресурсів, схвалює панування над іншими народами. Політика Росії у цьому контексті спрямовується на повернення української держави у сферу впливу Кремля та, водночас, на пошук компромісів з Європою і США. При цьому Російська Федерація значно нарощує свій воєнний потенціал. Володимир Горбулін підкреслює, що вже на початок 2019 р. загальна оснащеність збройних сил Росії сучасними зразками озброєння та військової техніки зросла з 16% до 61%. У Стратегічних ядерних силах загальна оснащеність становить 82%, у Сухопутних військах – 48,3%, Повітряно-космічних силах – 74%, Військово-морському флоту – 62,3%, Повітрянодесантних військах – 63,7%. Російська Федерація, визнаючи свою неспроможність у найближчій і середньостроковій перспективі досягти паритету в кількісному вимірі щодо озброєння та військової техніки зі США, спрямувала свої зусилля на ракетно-космічні технології [6, с. 7-8]. Варто зауважити, що основою сучасної системи забезпечення національної безпеки країни є використання космічних технологій. «Сучасні армія і флот неспроможні здійснювати покладені на них воєнно-політичним керівництвом завдання без використання засобів управління, зв'язку, розвідки тощо, які ґрунтуються на космічних технологіях. Це саме стосується і системи державного управління в цілому» [7, с. 19]. Потужний воєнний потенціал Росії дасть їй змогу у будь-який час активізувати воєнно-політичний тиск не лише на українську державу, а й на весь світ. Доктор Маргарет Кляйн, керівник відділу Східної Європи та Євразії Німецького інституту міжнародних питань та безпеки, стверджує, що нині суттєво модернізовані збройні сили Російської Федерації мають широкі можливості у проведенні різноманітних військових операцій і здатні здійснювати політичний тиск на опонентів, демонструючи силу [13].

Неприхована агресія з боку Російської Федерації, збройний конфлікт на Донбасі підштовхнули нашу державу до збільшення чисельності збройних сил України, до інвестування коштів у сучасні військові технології та підготовку підрозділів спеціальних військ. Країни-члени НАТО, надали допомогу Україні; вони, окрім передачі зброї нелетальної дії, здійснювали медичну і мовну підготовку українських військовослужбовців, проводили практичні тренінги (переважно це були інструктори з Канади, Англії, США, Естонії та Литви). Для регулярних військ, включаючи підготовку вітчизняних інструкторів, а також для добровольчих

батальйонів, які брали участь в АТО та ООС, і сил спеціального призначення тренінги здійснювали американські, грузинські та ізраїльські інструктори. На сьогодні українська армія отримала найбільш потужний практичний досвід у веденні військових операцій (після російських сил) на пострадянському просторі [12, с. 19]. Суттєвою та своєчасною була допомога Україні у вигляді фінансів, позик і гарантій, гуманітарних поставок, що надавались Канадою, США, Великою Британією та Японією. Таким чином, Україна за період, що триває збройний конфлікт на Донбасі, здійснила суттєвий прорив у своєму оборонному секторі, вона зробила за ці кілька років більше, ніж за весь час існування своєї незалежності.

Гібридна війна, яка ведеться Росією проти нашої держави, набирає все більших обертів. Розуміння суті гібридної війни виходить за межі традиційних понять про війну. Боротьба за політико-економічне домінування над країною-опонентом відбувається як силовими, так і не силовими методами. Науковці, військові експерти та політики сучасні війни називають гібридними, бо вони синтезують засоби «жорсткої» і «м'якої» сили, військової та інформаційної. Специфікою гібридної війни є те, що вона офіційно не оголошується між країнами, а це надає певні переваги, наприклад, керівництву держави-опонента дистанціюватися від своїх нерегулярних військових формувань. Серед населення, управлінських, державних та військових структур впроваджуються безлад і хаос, в таких умовах конфлікту досить важко відрізнити мирних громадян від терористів, союзників від ворогів. Воєнні дії направлені не на фізичне знищення армії противника, а на її виснаження та деморалізацію. І хоча зазначені засоби були присутні в усіх війнах, проте саме в наш час надається перевага не фізичному силовому складнику, а інформаційно-психологічному [1]. Тобто завдяки новітнім технологіям відбувається встановлення контролю над свідомістю людей, над їхньою поведінкою, розумом і емоціями. Це яскраво демонструють масові атаки російських «тролів» у соцмережах, які поширюють антиукраїнські наративи. На сьогодні встановлені факти втручання Російської Федерації за допомогою кібершпіонажу в процеси президентських виборів у США, Франції та інших країнах. Нині особливості гібридної агресії Росії проти нашої держави вивчають і аналізують західні експерти, питання російських гібридних загроз фігурують у документах НАТО, поняття гібридної війни обговорюється в ОБСЄ.

На міжнародній арені щодо вирішення українських питань значну роль відіграє чинник політичних поглядів президента Російської Федерації Володимира Путіна, на думку якого проєвропейський вектор України – підрив ідеології «руського мира», фундаменту російської державності. Адже виокремлення української культури та історії як самобутніх і самостійних від російської вимагатимуть нових ідеологічних установок і нових підвалин для російської ідентичності. Окрім цього, приклад

української держави може стати взірцем для багатьох інших пострадянських країн: Молдови, Білорусії, Казахстану та ін., що, безперечно, сприятиме кризі влади в Москві.

У масову свідомість як українців, так і росіян після отримання Україною незалежності впроваджувалась думка про те, що українська держава – частина Російської імперії, яка внаслідок провокативних дій західних країн тимчасово опинилася поза межами Російської Федерації. Цієї тези чітко дотримується Путін, адже він неодноразово у своїх офіційних доповідях і виступах підкреслював братство українського і російського народів, їхню єдність як єдиного народу. Для Російської Федерації важливо, щоб українська держава була союзницею, найперше, у якості трудових ресурсів, технологічних здобутків і аграрного постачальника. Оскільки і більша частина населення, і влада України вибрали європейський вектор розвитку, а також існує підтримка нашої держави з боку Північноатлантичного союзу, то Російська Федерація вдалася до відкритої агресії. Внаслідок російської гібридної війни наша держава зазнала значних територіальних, економічних і людських втрат – анексовано Автономну Республіку Крим; на території України створено невизнані самопроголошені Донецька та Луганська народні республіки; суттєво знижені транзитні перевезення через Україну; збільшено кошти на військові витрати та, що найбільш болюче, – загинуло багато тисяч людей.

Кремль надає військову, економічну та політичну підтримку самопроголошеним республікам, поширює у світі фейки про те, що ДНР і ЛНР – це внутрішньодержавна опозиція до влади в Україні. І хоча Російська Федерація заперечує свою пряму участь у збройному конфлікті на Донбасі, проте країнами Європи та США у якості тиску на Росію запроваджені економічні санкції, засуджено її агресію проти України, позбавлено голосу в ПАРЄ (упродовж кількох років ПАРЄ тримала жорстку лінію, проте в червні 2019 р. ухвалила рішення, яке надало можливість повернення Російської Федерації до асамблеї) та ін. Ситуація протидії російській агресії та сприяння у справі нівелювання збройного конфлікту на Донбасі дала можливість визначити реальних союзників України – це держави, які не лише на словах висловлюють свою підтримку, а й ефективно включаються у фронт боротьби за відстоювання та дотримання міжнародних прав, норм, угод і договорів.

Рівень конфліктності у зоні збройного протистояння на Сході України надзвичайно високий, і його ініціатори не мають наміру припинити конфлікт. Неодноразові проведення переговорів на міжнародному рівні щодо врегулювання конфлікту на Донбасі не дають бажаного успіху, антагоністичні суперечності української сторони та самопроголошених республік поступово переростають у «заморожений» конфлікт. Як відомо, «заморожені» конфлікти підривають регіональну та глобальну безпеку, стабільність і сталий розвиток багатьох

країн. На сьогодні «заморожені» конфлікти політологами, філософами, політиками розглядаються як інструменти реалізації неоімперської стратегії Кремля [3].

Гібридна агресія Росії проти України та збройний конфлікт на Донбасі на початку свого розгортання сприяли консолідації українського суспільства. Це виявилось в тому, що значно посилилась вимогливість громадян України до представників влади, зросло почуття патріотизму та жертвовності людей, прискорився процес формування громадянського суспільства. Зазначені процеси консолідації соціуму яскраво продемонстрували волонтерські та благодійницькі рухи на підтримку Збройних Сил України; вони надавали ефективну і своєчасну допомогу пораненим бійцям і сім'ям загиблих воїнів, відігравали надзвичайно важливу роль у боротьбі з агресором. Проте з плином часу збройний конфлікт на Донбасі став каталізатором конфронтації в Україні. Оскільки громадяни нашої держави не мають впевненості в успішному завершенні цього конфлікту, то він стає приводом для соціальної апатії та агресії в суспільстві. Такі настрої населення України використовуються Росією та її прихильниками в середині української держави для дестабілізації нашої країни.

В українській державі, де шостий рік країна зазнає людських втрат, де «економічне відновлення в 2016 – 2018 рр. є слабким з огляду втрат, а тому економіка не відновилася до довоєнних рівнів» [10, с. 117], де окуповано території, ідеї поступок противників не викликають широкої підтримки у населення. Так, дослідження Центру Разумкова демонструють, що українці, оцінюючи шляхи та механізми повернення окупованих територій до України, схильні до компромісів, але не будь-якою ціною. У цілому респонденти не підтримують закріплення в Конституції України «особливого статусу» Донбасу, запровадження федеративного устрою України, інтеграції до української держави незаконно проголошених ДНР і ЛНР у нинішньому вигляді. Більшість українських громадян проти таких компромісів, як відмова нашої держави від інтеграції до ЄС і НАТО. Оптимальним варіантом, на їхню думку, є відбудова життя на контрольованих територіях Донбасу та заборона Російській Федерації втручатися у конфлікт на Донбасі [8, с. 139].

На сьогодні Україна змушена розробляти стратегію національного самозбереження в складних і невизначених умовах міжнародної безпеки. Знаходження оптимальних відповідей на гібридні загрози – необхідна умова збереження суверенності та територіальної цілісності нашої держави. При цьому в середині країни «національне примирення – складний багатоаспектний процес, що має суттєві відмінності в різних країнах залежно від характеру попередніх конфліктів, політичних умов, балансу основних політичних сил, панівних суспільних настроїв, закордонних впливів. Для його досягнення у новітній історії застосовувалися різноманітні

підходи, правові й політичні механізми, що робить проблематичним створення якоїсь універсальної моделі» [11, с. 45].

Українська влада має бути готовою до врегулювання міжнародного збройного конфлікту на теренах України в результаті сприятливого збігу обставин, коли відкриться «вікно можливостей» для якісної і відносно швидкої деокупації та реінтеграції Криму й Донбасу (основними ознаками такого «вікна можливостей» є економічне виснаження РФ через поглиблення економічного дисбалансу та посилення міжнародних санкцій; участь РФ у тривалих збройних конфліктах в інших «гарячих точках» світу; інтенсифікація внутрішніх конфліктів у РФ; активізація соціальних протестів і міжетнічного напруження; суттєве скорочення військового бюджету РФ; ослаблення авторитарного режиму В. Путіна тощо). Застосування стратегії «розумної сили» буде сприяти нівеляції імперської потуги Росії, її фінансовій виснаженості та поступовому припиненню збройного конфлікту на території України [4].

Висновки і пропозиції. Отже, на сьогодні головними завданнями української держави залишаються питання відновлення територіальної цілісності, забезпечення національної безпеки та створення умов для мирного майбутнього в країні. Для цього необхідно посилювати сектор безпеки і оборони України, використовуючи ефективні світові практики. Потрібно поставити на порядок денний питання про співпрацю України з державами на пострадянському просторі, які не поділяють агресивної політики Російської Федерації, вони за певних обставин можуть надати допомогу нашій державі. Співпраця України з НАТО, безпекове партнерство з США, країнами Центральної і Північної Європи є необхідною складовою протидії російській агресії. Водночас Україна для оптимального розв'язання збройного конфлікту на Донбасі має розраховувати на власні сили, вона повинна використовувати всі можливі засоби «жорсткої» і «м'якої» сили для звільнення своїх окупованих територій.

1. Авер'янова Н.М. Гібридна війна: російсько-українське протистояння. *Науковий журнал «Молодий вчений»*. 2017. № 3(43). 30–34.

2. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Міждержавний збройний конфлікт на теренах України: неокolonіальний вимір. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Випуск 145 (№ 6). Ч. 2. Філософські науки. 7–11.

3. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Специфіка «заморожених» конфліктів: соціально-філософські аспекти. *Научний взгляд в будуще*. 2019. Випуск 13. Том. 2. 98–104.

4. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Стратегія «розумної сили» як основа для припинення збройного конфлікту в Україні та реінтеграції окупованих територій. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Випуск 147 (№ 8). Ч. 2. Філософські науки. 7 – 13.

5. Булатов М.О. Філософський словник. К.: Стило, 2009. 575 с.

6. Горбулін В.П. Забезпечення оборони та безпеки України: актуальні проблеми і шляхи їх вирішення. *Вісник національної академії наук України*. 2019. №9. 3–18.

7. Горбулін В.П., Мерніков Г.І., Шевцов А.І. Сучасні науково-технологічні можливості в оборонній сфері. *Вісник національної академії наук України*. 2018. №9. 18–28.

8. «Донбаська складова» російсько-українського конфлікту: думки та оцінки громадян. *Національна безпека і оборона*. 2019. № 1-2 (177-178). 137–164.

9. Закон України «Про національну безпеку України». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19/ed20180621#n15> (дата звернення 17.11.2019).

10. Касперович Ю.В. Фіскальна безпека держави в умовах гібридної війни. Аналітична доповідь. К.: Фенікс, 2019. 128 с.

11. Литвиненко О.М. Досвід національного примирення: різні шляхи до однієї мети. *Стратегічні пріоритети*. 2019. № 1 (49). 44–57.

12. Facon Isabelle. Reforming Ukrainian Defense: No Shortage of Challenges. *Russie. Nei. Visions*. 2017. № 101 (may), IFRI.

13. Klein Margarete. *Russia's Military Policy in the Post-Soviet Space. Aims, Instruments and Perspectives*. Berlin: German Institute for International and Security Affairs, 2019.

14. Pettersson Therese, Hogbladh Stina, Oberg Magnus. Organized violence, 1989–2018 and peace agreements. *Journal of Peace Research*. 2019. Vol. 56 (june). Issue 4. 589–603.

15. Themner Lotta, Wallensteen Peter. Armed conflicts, 1946–2013. *Journal of Peace Research*. 2014. Vol. 51 (july). Issue 4. 541–554.

References:

1. Averianova N.M. (2017). *Gibrydna vijna: rosij's'ko-ukrayins'ke protystoyannya* [Hybrid warfare: Russian-Ukrainian confrontation]. *Naukovyj zhurnal «Molodyj vchenyj»*. №3(43). 30–34. (in Ukrainian).

2. Averianova N.M., Voropayeva T.S. (2019). *Mizhderzhavnyj zbrojnyj konflikt na terenax Ukrayiny: neokolonial'nyj vymir* [Inter-state armed conflict on the territory of Ukraine: the neo-colonial dimension]. *Gileya: naukovyj visnyk*. Issue 145(№ 6). Part 2. Philosophical Sciences. 7–11. (in Ukrainian).

3. Averianova N.M., Voropayeva T.S. (2019). *Specyfika «zamorozhenykh» konfliktiv: social'no-filosofs'ki aspekty* [The specifics of «frozen» conflicts: socio-philosophical aspects]. *Nauchnyj vzgljad v budushhee*. Issue 13. Volume 2. 98–104. (in Ukrainian).

4. Averianova N.M., Voropayeva T.S. (2019). *Stratehiya «rozumnoyi syly» yak osnova dlya pryvynennya zbroynoho konfliktu v Ukrayini ta reintehratsiyi okupovanykh terytoriy* [The «reasonable force» strategy as a basis for ending the armed conflict in Ukraine and reintegrating the occupied territories].

Hileya: naukovyy visnyk. Issue 147 (№ 8). Part 2.

Filosofs'ki nauky. 7–13. (in Ukrainian).

5. Bulatov M.O. (2009). *Filosofs'kyj slovnyk* [Philosophical Dictionary]. K.: Stylos. 575 p. (in Ukrainian).

6. Gorbulin V.P. (2019). *Zabezpechennya oborony ta bezpeky Ukrainy: aktual'ni problemy i shlyaxy yix vyrishennya* [Defense and security of Ukraine: current problems and ways to solve them]. *Visnyk nacional'noyi akademiyi nauk Ukrainy*. №9. 3–18. (in Ukrainian).

7. Gorbulin V.P., Mernikov G.I., Shevczov A.I. (2018). *Suchasni naukovo-texnologichni mozhyvosti v oboronnij sferi* [Modern scientific and technological capabilities in the defense sphere]. *Visnyk nacional'noyi akademiyi nauk Ukrainy*. №9. 18–28. (in Ukrainian).

8. «Donbas`ka skladova» rosijis`ko-ukrayins`kogo konfliktu: dumky ta ocinky gromadyan [Donbass component of the Russian-Ukrainian conflict: opinions and opinions of citizens] (2019). *Nacional'na bezpeka i oborona*. № 1-2 (177-178). 137–164. (in Ukrainian).

9. *Zakon Ukrainy «Pro nacional'nu bezpeku Ukrainy»* [The Law of Ukraine “On National Security of Ukraine”]. *Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19/ed20180621#n15> (last accessed 17.11.2019).

10. Kasperovich Yu.V. (2019). *Fiskal'na bezpeka derzhavy v umovax gibrydnoyi vijny. Analitychna dopovid`* [Fiscal security of the state in the conditions of hybrid war. Analytical report]. Kyiv: Feniks. 128 p. (in Ukrainian).

11. Litvinenko O.M. (2019). *Dosvid nacional'nogo prymyrennnya: rizni shlyaxy do odniiyeyi mety* [Experience of national reconciliation: different paths to one goal]. *Strategichni priorityety*. № 1(49). 44–57. (in Ukrainian).

12. Facon Isabelle (2017). Reforming Ukrainian Defense: No Shortage of Challenges. *Russie. Nei. Visions*. № 101 (may), IFRI. (in English).

13. Klein Margarete (2019). *Russia's Military Policy in the Post-Soviet Space. Aims, Instruments and Perspectives*. Berlin: German Institute for International and Security Affairs. (in English).

14. Pettersson Therese, Hogbladh Stina, Oberg Magnus (2019). Organized violence, 1989–2018 and peace agreements. *Journal of Peace Research*. Vol. 56 (june). Issue 4. 589–603. (in English).

15. Themner Lotta, Wallensteen Peter. Armed conflicts, 1946–2013 (2014). *Journal of Peace Research*. Vol. 51 (july). Issue 4. 541–554. (in English).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.2>
УДК94:271.222(477)«193»

Ніна Брехунець

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та культури України,

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ORCID: 0000-0001-7328-3927

Email: n.brekhunets@gmail.com

КОНФЛІКТ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ АВТОКЕФАЛЬНОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ І ТОТАЛІТАРНОЮ ВЛАДОЮ ТА ЙОГО ПРОЕКЦІЯ НА СУЧАСНІ ЕТНОРЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті проведено аналіз конфлікту між Українською Автокефальною Православною Церквою й тоталітарною владою та його проекцію на сучасні етнорелігійні процеси в Україні. Показано, що УАПЦ як своєрідна модерна церковна структура, що творилася під значним впливом буремних подій Української революції 1917-1921 рр., була українською за духом і за формою, виховувала в українців повагу до національної історії і культури, стала важливим об'єктом «Великого терору». Розкрито, що УАПЦ продовжувала залишатися українською релігійною організацією й сповідувала любов до України, а її ієрархи та священники у своїх проповідях закликали віруючих бути українцями, поважати рідну мову, історію, культуру, звичаї і традиції, тому впродовж другої половини 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. УАПЦ послідовно переслідувалася і нищилася репресивними структурами СРСР. Показано, що радянська влада вирішила остаточно знищити УАПЦ та віддала наказ репресивними органами, раз і назавжди покінути з так званим «українськими буржуазними націоналістами» в рясах, саме так була сфабрикована справа «Духовні», про діяльність «Української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації». Виявлено, що тоталітарний режим звинуватив заарештованих віруючих українців у контрреволюційних діях, у відродженні церковного і релігійного життя в Україні, просуванні власних кандидатів на майбутніх виборах до Рад з метою інкорпорації своїх людей на важливі державні посади, щоби у випадку іноземної інтервенції використати їх проти радянської влади. Встановлено, що внаслідок комплексних і цілеспрямованих репресій тоталітарного режиму в Україні, УАПЦ припинила свою україноцентричну діяльність, а її залишки були остаточно знищені. Доведено, що лише з кінця 80-х рр. ХХ ст., коли розпочався занепад комуністичної ідеології, християни України отримали можливість відновити українські

церковні організації, у тому числі й УАПЦ. Розкрито, що важкий постколоніальний і посттоталітарний спадок, підризна антиукраїнська діяльність РПЦ та колишньої агентури КДБ посприяли розгортанню конфліктів в Україні.

Ключові слова: Україна, Українська Автокефальна Православна Церква, «Великий терор», тоталітарний радянський режим.

Nina Brekhunets

Ph.D. in History, Associate Professor,
Department of History and Culture of Ukraine,
Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University

THE CONFLICT BETWEEN THE UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH AND THE TOTALITARIAN AUTHORITIES AND ITS PROJECTION ON MODERN ETHNO-RELIGIOUS PROCESSES IN UKRAINE

Abstract. The article analyzes the conflict between the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) and the totalitarian government and its projection on the contemporary ethno-religious processes in Ukraine. It is shown that the UAOC as a kind of modern ecclesiastical structure created under the heavy influence of the stormy events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, was Ukrainian in spirit and form, and brought up respect for national history and culture among Ukrainians and became an object of prosecution during the the Great Terror. It was revealed that the UAOC continued to be a Ukrainian religious organization and professed love for Ukraine, and its hierarchs and priests in their sermons called on believers to be Ukrainians, to respect their mother tongue, cultural history, customs and traditions also during the second half of the 1920th half of the 1930es. The UAOC was consistently persecuted and exterminated by the repressive structures of the USSR. It is shown that the Soviet authorities decided to destroy the UAOC finally, and ordered the repressive authorities to end the so-called «Ukrainian bourgeois nationalists» in the ranks once and for all, so that the «Clergy» case concerning the activities of the Ukrainian counter-revolutionary national organization was fabricated. It has been revealed that the totalitarian regime accused the arrested believing Ukrainians of counter-revolutionary actions, the revival of church and religious life in Ukraine, the promotion of their own candidates in the upcoming elections to the Local Councils in order to incorporate their people into important state bodies in order to use foreign powers in the case of foreign intervention. It is established that as a result of the complex and purposeful repression of the totalitarian regime in Ukraine, the UAOC ceased its Ukrainian-centric activity and its remnants were finally destroyed. It is proved that only from the late 1980es, when the decline of communist ideology began, the Christians of Ukraine were able to restore Ukrainian church organizations, including the UAOC. It is revealed that the heavy post-colonial and post-totalitarian legacy and the subversive anti-Ukrainian activities of the Russian Orthodox Church and the former KGB agents have contributed to the escalation of conflicts in Ukraine.

Keywords: Ukraine, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, great terror, totalitarian Soviet regime.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення заявленої проблематики полягає у тому, що досліджуючи конфлікт між Українською Автокефальною Православною Церквою (далі – УАПЦ) й тоталітарною владою та його проекцію на сучасні етнорелігійні процеси в Україні, тим самим аналізуємо, яким чином тоталітарний режим намагався знищити українські самобутні релігійні організації та Віру українців у Бога, перетворити їх на надійні «гвинтики» радянської системи, і яким чином цей конфлікт віддзеркалюється у суверенній українській державі. Наукова новизна статті визначається тим, що на основі ретельного аналізу історичної літератури та архівних джерел, показано, як радянська влада намагалася знищити всіх тих, хто якимось чином не вписувався в її систему цінностей. Це дослідження виконується у межах науково-дослідної теми кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні XIX – поч. XX ст.».

Аналіз досліджень і публікацій. Становленню, функціонуванню та знищенню УАПЦ й осмисленню сучасних етнорелігійних процесів в Україні присвячено низку публікацій як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Цією тематикою активно цікавилися дослідники за межами України, зокрема Б. Боцюрків [1], І. Власовський [3], О. Воронин [4], О. Хомчук [17] та ін. Серед модерної української історіографії треба виокремити важливі напрацювання О. Висовень [5], А. Зінченка [6; 7], О. Ігнатуши [14], А. Киридон [8], О. Красільнікової [9], Л. Пилявця [10], В. Пономарьова [11], І. Преловської [12], Ф. Турченка [14], Н. Шип [19] та ін. Разом з тим, незважаючи на наявність значної кількості публікацій прямо й опосередковано пов'язаних із заявленою проблематикою, це питання залишається в історіографічному тренді, тому продовжує викликати підвищене зацікавлення у середовищі науковців, зберігаючи актуальність, і потребує подальшого неупередженого вивчення та осмислення в контексті викликів і загроз, які постали перед Україною та українською нацією на початку Третього тисячоліття.

Стосовно джерельної бази дослідження, то вона є доволі представницькою. По-перше, це матеріали, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), а саме фонд 3984, у якому міститься багато цікавих документів, пов'язаних з утворенням і діяльністю УАПЦ [18]. По-друге, це документальні матеріали, що перебувають на збереженні у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), зокрема, фонд 16, у якому містяться матеріали секретаріату ДПУ УСРР – УРСР (Державне Політичне Управління Української Соціалістичної Радянської Республіки – Української Радянської Соціалістичної Республіки). Ці документи (доповіді, спецповідомлення) Управління Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (далі – УНКВС) по Одеській, Київській, Вінницькій, Чернігівській областях до Народного Комісаріату Внутрішніх Справ Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – НКВС УСРР) про оперативну слідчу роботу по лінії церкви [5]. У цій праці використано головним чином матеріали з ГДА СБУ, які сприяють неупередженому аналізу завершального етапу боротьби радянського режиму проти УАПЦ у другій половині 30-х рр. XX ст., яка є складовою так званого «Великого терору» сталінського режиму проти населення УРСР.

Мета дослідження є аналіз конфлікту між УАПЦ й тоталітарною владою та його проекція на сучасні етнорелігійні процеси в Україні.

Виклад основного матеріалу. Християнство, як одна з трьох світових релігій, поряд з буддизмом та ісламом відігравала, відіграє і буде відігравати величезну роль у житті українського народу. Важливими складовими українського етнокультурного комплексу є християнська релігія, церква, релігійність, благодійність тощо [15, с. 55]. Як справедливо відзначає О. Шуба, так сталося тому, що упродовж багатьох століть, релігія всотувалася українцями, глибоко проникаючи спочатку в їх етнічну, а потім у національну свідомість і самосвідомість, воедино зливаються із національною культурою, народними звичаями і традиціями, святами і обрядами, надаючи тим самим, українській духовності неповторної самотності [20, с. 67-68].

Впродовж тривалого часу християнство безперешкодно розвивалося в українському соціумі, але коли на території колишньої Російської імперії запанували більшовики, й у 1922 р. утворився Союз Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) ситуація кардинально змінюється. Оскільки у СРСР на державному рівні була визнана панівною лише єдиновірною комуністичною ідеологією «марксизм-ленінізм-сталінізм», то будь-які інші конкурентні світоглядні, політичні, духовні, релігійні тощо візії мали бути ліквідовані, раз і назавжди.

Незважаючи на поразку Української революції 1917-1921 рр. і втрату суверенної держави, українці отримали у складі СРСР власне квазідержавне утворення – Українську Соціалістичну Радянську

Республіку, яка у 1937 р. у зв'язку з прийняттям нової Конституції змінила свою назву, на Українську Радянську Соціалістичну Республіку (далі – УРСР) [16, с. 56]. У 20-х рр. XX ст. в Україні розпочалося справжнє відродження українськості в усіх сферах, у тому числі відбувся «релігійний ренесанс». Якщо у 1917-1921 рр. під час Української революції українцям не вдалося скинути духовне ярмо Російської Православної Церкви (далі – РПЦ) й відновити власну Помісну Церкву, то дещо згодом вони успішно реалізували свої прагнення.

О. Субтельний влучно зауважує: «Як не парадоксально, але кампанія за самостійну українську православну церкву досягла апогею за радянської влади. Вважаючи найнебезпечнішим релігійним супротивником Російську православну церкву на чолі з новообраним патріархом Тихоном, радянські власті не перешкоджали виникненню релігійних груп, що підривали вплив існуючої церкви. Тим і пояснюється їхня тодішня терпимість до української церкви [13, с. 492].

Такі суспільно-політичні тенденції посприяли консолідації проукраїнських сил, й у жовтні 1921 р. у Софійському соборі в Києві зібрався I Всеукраїнський собор, на якому було проголошено створення УАПЦ на засадах автокефалії (незалежності церкви від будь-якої церковної організації, як в Україні, так і за її межами), соборноправності (участі вірян поряд з кліром у церковному житті й широкому впровадженні новацій на демократичних парафіяльних, єпархіальних і Всеукраїнських соборах) та українізації (впровадженні у повсякденне сакральне життя української мови і народних традицій). Очільником УАПЦ був обраний Василь Липківський [3, с. 106-136].

За дуже короткий час УАПЦ розбудувала свої структурні підрозділи, і набула поваги і популярності у радянській Україні. За свідченням О. Субтельного у 1924 р. вона вже мала 30 єпископів, близько 1500 священників понад 1100 парафій (із загальної кількості близько 9 тисяч) та мільйони віруючих, до неї навіть приєдналося багато українських парафій у Сполучених Штатах Америки, Канади та Європи [13, с. 493].

Таке кількісне та якісне її зростання дуже стурбувало більшовицьку владу і вона розпочала тотальний наступ на УАПЦ, використовуючи для цього широкий спектр репресивних засобів. Ось так охарактеризував глибинні причини конфронтації УАПЦ із сталінським режимом Митрополит Василь Липківський: «Влада скоро спостерегла, що Українська Автокефальна Православна Церква виростає в міцну і для влади небезпечну гору, вона проголосила себе «автокефальною», незалежною від московського церковного руху, а незалежність церковна криє в собі думку і про незалежність державну; вона дуже захоплює народ, а це для протицерковної влади найгірше неприємно; вона нарешті є національна, виховує народ в національній свідомості, а рад. Влада проти всякої національної свідомості, особливо української [11].

У другій половині 20-х рр. ХХ ст. тоталітарний режим перейшов до активної фази знищення УАПЦ: неодноразово заарештовував Митрополита Василя; залякував і тероризував його прибічників; інспірував проведення Надзвичайного Собору у Києві 28-29 січня 1930 р., який прийняв рішення про її саморозпуск; під час горезвісного сфальсифікованого процесу «Спілки Визволення України» звинуватив багатьох вірян УАПЦ у так званому «українському буржуазному націоналізмі» та репресував їх [3, с. 288-344].

Незважаючи на цей жахливий терор у першій половині 30-х р. ХХ ст. УАПЦ, очолювана Митрополитом Київським і Харківським (з 1934 р. Київським) і всієї України Іоаном (Іваном Павловським), намагалася відновити свою діяльність, але радянська влада послідовно нищила своїх опонентів, не зупиняючись ні перед чим. Так, у 1935 р. Митрополиту Іоану заборонили проводити богослужіння, а згодом його заарештували та розстріляли у 1937 р. [7, с. 132-144].

Врешті-решт, тоталітарний режим вирішив остаточно покінчити з УАПЦ, точніше з тими її «недобитками». З цією метою слідчими НКВС УРСР була сфабрикована справа під назвою «Духовні» про діяльність так званої «Української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації». У преамбулі записки про підсумки агентурно-оперативної роботи з церковниками та сектантами проведеної з 1 січня по жовтень 1937 р. зазначалося, «що в результаті прийняття «Сталінської Конституції» активувалося церковно-сектантське підпілля, яке намагається використати оприлюднення Основного Закону СРСР у своїх контрреволюційних цілях. А саме: відродити церковне і релігійне життя; просувати власних кандидатів на майбутніх виборах до Рад з метою інкорпорації своїх людей на важливі державні посади, щоби у випадку іноземної інтервенції використати їх проти радянської влади» [5, арк. 63].

Щоб запобігти реалізації цих «ворожих планів» працівниками НКВС, як підкреслено в їхньому звітному документі, «був нанесений оперативний удар по контрреволюційному церковно-сектантському підпіллю, в результаті якого заарештовано 723 особи, з них 627 осіб вже засуджені. З загальної кількості заарештованих: попів різних орієнтацій – 275 осіб. Церковників і монархів – 199 осіб. Сектантів – 249 осіб. По 67-и груповим справам проходять 362 звинувачених особи, із яких по церковникам 193 особи і по сектантам – 169 осіб. Інші справи пройшли в індивідуальному порядку» [5, арк. 64].

Внаслідок значного морального і фізичного тиску (тортур), заарештовані «зізнавалися» у всіх своїх злочинах і надали ті покази, які від них прагнули отримати сталінські поплічники. Загалом по справі «Духовні» проходило 30 осіб, з них згідно рішенням так званої «Судової Трійки» 17 осіб розстріляли, 8-ро відправили до концтаборів, а з 5-ма продовжили слідчі дії [5, арк. 72].

Також у 1937 р. був розстріляний колишній очільник УАПЦ Митрополит Василь Липківський [6, с. 320], а український автокефальний рух та його організаційна структура, ієрархи, клір, прихильники були репресовані або ліквідовані.

Тоталітарний режим нищив будь-яких реальних чи імовірних опонентів, які тим чи іншим чином, могли протидіяти йому у суспільно-політичному, культурному і релігійному житті СРСР.

Тільки із розпадом радянської комуністичної імперії й знищенням тоталітарної системи та відновленням Україною своєї державності у серпні 1991 р. українські християни отримали можливість без усіляких перешкод жити і творити по Євангелію, виконувати головний заповіт Христа – проповідувати Слово Боже, активізувати свою духовну і соціальну діяльність. Вони активно долучилися до розбудови Української держави як своєю добросовісною працею, так і впровадження у сучасний вітчизняний соціокультурний вимір духовно-соціальних цінностей, які не тільки проголошуються, а й реально втілюються в життя сотнями тисяч громадян нашої Батьківщини. Це і трудова мораль, міцна сім'я, здоровий спосіб життя, увага до окремої особистості, демократизм у взаємовідносинах, ініціативність, відсутність етнічної, релігійної і расової нетерпимості, розповсюджена практика взаємодопомоги спілкування тощо [2, с. 34].

На часі стало створення Єдиної Помісної Православної Церкви України, оскільки Український Екзархат був невід'ємною частиною РПЦ, і не міг відповідним чином представляти інтереси Українського Православ'я. Проте очільники РПЦ за допомогою колишніх агентів Комітету Державної Безпеки (далі – КДБ) посприяли розгортанню конфліктів у середовищі українських православних вірян і кліру, що зрештою призвело до гострої конфронтації поміж ними. Зрештою ці етноконфесійні конфлікти призвели до існування упродовж майже чверті століття на теренах України Української Православної Церкви Київського Патріархату, Української Православної Церкви Московського Патріархату й УАПЦ. Лише військова й інформаційна російська агресія змусила українське суспільство згуртуватися й чинити активний спротив агресору. Одним з наслідків російсько-української гібридної війни стало надання Україні Константинопольським Патріархом Варфоломієм Томосу й створення Православної Церкви України. Маємо надію, що для перемоги над агресором українська нація буде згуртуватися, об'єднуватися, долати внутрішні конфлікти, у тому числі й етноконфесійні та розбудовувати правову державу й громадянське суспільство в Україні.

Висновки. Таким чином, УАПЦ як своєрідна модерна церковна структура, що творилася під значним впливом буремних подій Української революції 1917-1921 рр., була українською за духом і за формою, виховувала в українців повагу до національної історії і культури, стала важливим

об'єктом «Великого терору». Незважаючи на те, що впродовж другої половини 20-х – першої половини 30-х рр. XX ст. УАПЦ послідовно переслідувалася і нищилася репресивними структурами СРСР, вона продовжувала залишатися українською релігійною організацією й сповідувала любов до України, а її ієрархи та священники у своїх проповідях закликали віруючих бути українцями, поважати рідну мову, історію культуру, звичаї і традиції. Саме тому, радянська влада вирішила остаточно знищити УАПЦ та віддала наказ репресивними органами, раз і назавжди покінути з так званим «українськими буржуазними націоналістами» в рясах. Сталінський режим звинуватив заарештованих віруючих у контрреволюційних діях та відродженні церковного і релігійного життя в Україні. Внаслідок значного морального тиску та тортур, ув'язнені «зізнавалися» у всіх своїх злочинах, і надали ті покази, які від них прагнули отримати сталінські поплічники. Внаслідок комплексних репресій сталінського режиму в Україні, УАПЦ припинила свою україноцентричну діяльність, а її залишки були ліквідовані.

Лише з кінця 80-х рр. XX ст. коли розпочався занепад комуністичної ідеології, християни України отримали можливість відновити українські церковні організації, у тому числі й УАПЦ. Проте важкий постколоніальний і посттоталітарний спадок та підривна антиукраїнська діяльність РПЦ та колишньої агентури КДБ посприяли розгортанню конфліктів в Україні. Тільки в умовах неоголошеної російсько-української гібридної війни розпочався процес подолання внутрішніх українських конфліктів, у тому числі етноконфесійних.

1. Боцюрків Б. Проблеми дослідження історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання. *Український археографічний щорічник*. Київ, 1992. Вип. 1. Т. 4. 285–294.

2. Висовень О. Роль громад Євангельських християн-баптистів у русі опору радянському тоталітарному режиму та відновленні державності України. *Українознавчий альманах*. Вип. 21. К.: «Міленіум», 2017. 32–36.

3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4-х т. 5 кн. Репринтне видання 1961 року. Київ: Либідь, 1998. Том 4. (XX ст.). Ч. I. 368 с.

4. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон: Воскресіння, 1992. 136 с.

5. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. О. 1. С. 32. Документи (довідки) доповіді, спецповідомлення управління УНКВС по Одеській, Київській, Вінницькій, Чернігівській областях до НКВС УРСР про оперативно-слідчу роботу по лінії церкви 1935-1937 р. 32 а.

6. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. Київ: Видавництво «Дніпро», 1997. 424 с.

7. Зінченко А. Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ

Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. 156 с.

8. Киридон А. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. Тернопіль, 2005. 384 с.

9. Красільнікова О. Український церковно-православний рух: історичні передумови. *Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції*. Київ, 2017. Ч. 2. 7–13.

10. Пилявець Л. Автокефальна православна церква в Україні. *Людина і світ*. Київ, 1990. №5. 19–24.

11. Пономарьов В. «Не бійтеся!» Цими словами Христа звернувся до залякуваних чекістами делегатів церковного Собору митрополит Василь Липківський. *Дзеркало тижня*. 2009. №11 (739).

12. Преловська І. ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ (1917-1921) Український церковно-визвольний рух і утворення Автокефальної Православної Церкви. *Матеріали наукової конференції*. Київ, 1997. 29–49.

13. Субтельний О. Україна: історія / переклад з англійської. 3-тє видання перероб. і доп. К: Либідь, 1993. 720 с.

14. Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна церква. *Вітчизна*. 1989. №12. 166–175.

15. Фігурний Ю. Державницька та етнокультурна діяльність Петра Калнишевського в контексті агресивної політики Росії щодо України і українців у другій половині XVIII ст. *Часопис української історії*. Київ, 2016. Спецвипуск 34. 51–59.

16. Фігурний Ю. Ідея соборності України: минуле й сьогодні. *Часопис української історії*. Київ, 2018. Вип. 37. 50–61.

17. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнації Української Православної Церкви в пошуках «константинопольського визнання». Чикаго, Іллінойс, 2002. 622 с.

18. Центральний державний архів вищих органів і управління України. Ф. 3984. О. 1, 3.

19. Шип Н. Церковно-православний рух в Україні. Київ, 1995. 66 с.

20. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). Київ, 1999. 324 с.

References

1. Botsiurkiv B. (1992). *Problemy doslidzhennia istorii relihii ta tserkvy v Ukraini u mizhvoiennyi period: dzherela ta yikh opratsiuvannia* [Problems of the study of the history of religion and churches in Ukraine in the interwar period: sources and their elaboration]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*. Kyiv. Vyp. 1. T. 4. 285–294. (in Ukrainian).

2. Vysoven O. (2017). *Rol hromad Yevanhelskykh khrystyian-baptystiv u rusi oporu radianskomu totalitarnomu rezhymu ta vidnovlenni derzhavnosti Ukrainy* [The Role of Evangelical Baptist Communities in the Movement of Resistance to the Soviet Totalitarian Regime and the Restoration of Ukrainian Statehood]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vol. 21. Kyiv: «Milenium». 32–36. (in Ukrainian).

3. Vlasovskiy I. (1998). *Narys istorii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy: u 4-kh t. 5 kn. Repryntne vydannia 1961 roku* [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church: in 4 volumes 5 books. Reprint edition of 1961]. Kyiv: Lybid. Tom 4. (KhKh st.). Ch. I. 368. (in Ukrainian).

4. Voronyn O. (1992). *Istorychnyi shliakh UAPTs* [Historical Way of the UAOC]. Kensinhon: Voskresinnia. (in Ukrainian).

5. *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, (1935-1937). F. 16. O. 1. S. 32. Dokumenty (dovidky) dopovidi, spetspovidomlennia upravlinnia UNKVS po Odeskii, Kyivskii, Vinnytskii, Chernihivskii oblastiakh do NKVS URSS pro operatyvno-slidchu robotu po liniiu tserkvy* [The sectoral state archive of the Security Service of Ukraine. F. 16. O. 1. C. 32. Documents (certificates) of the report, special messages of the control over the UNHCR in the Odessa, Kiev, Vinnytsya, Chernihiv regions to the NKVD of the Ukrainian SSR on operative and investigative work along the line of the church of 1935-1937]. (in Ukrainian).

6. Zinchenko A. (1997). *Vyzvolytysia viroiu. Zhyttia i diiannia mytropolyta Vasylia Lypkivskoho* [Liberated by faith. Life and Deeds of Metropolitan Vasyl Lypkivsky]. Kyiv: Vydavnytstvo «Dnipro». (in Ukrainian).

7. Zinchenko A. (2003). *Ierarkhy Ukrainiskoi tserkvy: mytropolyt Mykola Boretskyi, arkhiepyskop Kostiantyn Krotevych, mytropolyt Ivan Pavlovskiy* [Hierarchs of the Ukrainian Church: Metropolitan Nikolai Boretsky, Archbishop Konstantin Krotevych, Metropolitan Ivan Pavlovsky.]. Kyiv: Ukrainiska Vydavnycha Spilka. (in Ukrainian).

8. Kyrydon A. (2005). *Chas vyprovuvannia: derzhava, tserkva, suspilstvo v radianskii Ukraini 1917-1930-kh rokiv* [Time of trial: state, church, society in Soviet Ukraine 1917–1930 s.]. Ternopil. (in Ukrainian).

9. Krasilnikova O. (2017). *Ukrainskyi tserkovno-pravoslavnyi rukh: istorychni peredumovy* [Ukrainian Church-Orthodox Movement: Historical Background. Orthodoxy in Ukraine: A collection of materials from the VII International scientific conference]. *Pravoslavia v Ukraini: Zbirnyk za materialamy II Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Kyiv. Ch. 2. 7–13. (in Ukrainian).

10. Pyliavets L. (1990). *Avtokefalna pravoslavna tserkva v Ukraini* [Autocephalous Orthodox Church in Ukraine]. *Liudyna i svit*. Kyiv. № 5. 19–24. (in Ukrainian).

11. Ponomarov V. (2009). «*Ne biitiesia!*» *Tsomy slovamy Khrysta zvernuvsia do zaliakuvanykh chekistamy delehativ tserkovnoho Soboru mytropolyt Vasyl Lypkivskiy* [«Do not be afraid!» These words of

Christ turned to the intimidated caretakers of the church council delegates Metropolitan Vasyl Lypkivsky.]. *Dzerkalo tyzhnia*. №11. (739). (in Ukrainian).

12. Prelovska I. (1997). *VPTsR – orhanizatsiinyi oseredok UAPTs (1917-1921) Ukrainyskyi tserkovno-vyzvolnyi rukh i utvorennia Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy* [VPTSR – organizational center of the UAOC (1917-1921) Ukrainian Church-Liberation Movement and the formation of the Autocephalous Orthodox Church]. *Materialy naukovoï konferentsii*. Kyiv. 29–49. (in Ukrainian).

13. Subtelnyi O. (1993). *Ukraina: istoriia* [Ukraine: History]. *Pereklad z anhliiskoi*. 3-tie vydannia pererob. i dop. K: Lybid. (in Ukrainian).

14. Turchenko F., Ihnatusha O. (1989). *Ukrainska avtokefalna tserkva* [Ukrainian Autocephalous Church. Homeland]. *Vitchyzna*. №12. 166–175. (in Ukrainian).

15. Fihurnyi Yu. (2016). *Derzhavnytska ta etnokulturna diialnist Petra Kalnyshevskoho v konteksti ahresyvnoi polityky Rosii shchodo Ukrainy i ukrainsiv u druhii polovyni XVIII st.* [State and ethno-cultural activities of Peter Kalnyshevsky in the context of Russia's aggressive policy towards Ukraine and Ukrainians in the second half of the seventeenth century]. *Chasopys ukrainskoi istorii*. Kyiv. Spetsvypusk. 34. 51–59. (in Ukrainian).

16. Fihurnyi Yu. (2018). *Ideia sobornosti Ukrainy: mynule y sohodennia* [The idea of the unity of Ukraine: past and present]. *Chasopys ukrainskoi istorii*. Kyiv. Vol. 37. 50–61. (in Ukrainian).

17. Khomchuk O. (2002). *Tserkva poza tserkovnoiu ohorozheiu. Rozkoly i ruinatsii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy v poshukakh «konstantynopolskoho vyznannia»* [Church outside the church fence. Breakdown and destruction of the Ukrainian Orthodox Church in search of «Constantinople's recognition»]. *Chykaho, Illinois*. (in Ukrainian).

18. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv i upravlinnia Ukrainy* [Central State Archives of Supreme Bodies and Administration of Ukraine]. F. 3984. O. 1,3. (in Ukrainian).

19. Shyp N. (1995). *Tserkovno-pravoslavnyi rukh v Ukraini* [Church Orthodox Movement in Ukraine]. Kyiv. (in Ukrainian).

20. Shuba O. (1999). *Relihiia v etnonatsionalnomu rozvytku Ukrainy (politohichnyi analiz)* [Religion in ethnonational development of Ukraine (political analysis)]. Kyiv. (in Ukrainian).

Юлія Бродецька

доктор філософських наук, доцент кафедри філософії,
Дніпровський національний університет імені Олеса Гончара

ORCID: 0000-0001-9186-0767

Email: yuliaybrod@gmail.com

ЛОГІКА ЕТИЧНОГО ПІЗНАННЯ: ПОДОЛАННЯ СЕБЕ

Анотація. Аналіз статті зосереджено на розгляді онтологічних аспектів гармонійного індивідуального і суспільного буття та їх реалізації у просторі екзистенційної природи особистості. Внутрішній конфлікт, протистояння собі розгортається головним чином у полі етичного знання навколо концептів «добро і зло». Обидва метафізичні принципи етики відтворюють бінарну опозицію «буття / небуття», «творіння / руйнації», «конфлікту / гармонії». У просторі людського існування внутрішній конфлікт постає у вигляді проблеми нерозуміння різниці між добром і злом. Тому долаття внутрішнього зла передбачає наявність добра як абсолютної етичної універсалії, що відкривається людині лише в процесі пізнання себе.

Виявлено, що на відміну від пізнання оточуючого середовища, сам по собі принцип самопізнання – метафізичний. Він розкриває себе у пізнанні серця, що здатне проникати у саму суть людської екзистенції, розкривати її унікальність. Іншими словами, пізнання себе не передбачає накопичення знань, що забезпечують володіння ними, використання задля власних корисних цілей. У форматі самопізнання «знати» добро означає «бути» його носієм, впустити його у себе. Тому в процесі самопізнання сенс і значення набувають лише знання етики добра і розуміння їх відмінності від зла. Проте, навіть ці етичні принципи знаходять свою справжню цінність, лише трансформуючись зі сфери теорії в практику, тобто життєвий досвід людини – її чесноти. Зазначається, що пізнати себе, значить пізнати в собі той творчий потенціал, дар, який робить людину унікальною і самоцінною. А, отже, через пізнання і подолання в собі негативу (вад, зріхів, бажань, ілюзій), прийти до себе реального, щирого. На шляху від зла до добра людина відкриває знання про себе, єдиним осередком якого є її серце. Останнє вчить нас приймати ближнього, підходити до людини з позицій допомоги, підтримки, а не конкуренції, заздрості, агресії. Таким чином, потенціал пізнавальних можливостей серця у перетворенні зла у добро є найбільш оптимальним. Оскільки в структуру пізнання воно залучає елементи більш високих, еволюційних сфер. У цьому полягає відмінність серцевого пізнання від раціонального, пов'язаного з роботою тільки апарату мозку, що характеризується в першу чергу переробкою інформації, яка передається зовнішніми органами почуттів. Саме цей ракурс дослідження розкривається у сучасному філософському дискурсі як пізнання серця, що долає межі й диктує власного Я.

Ключові слова: етика, цінність, спів-буття, реальність, добро, зло, пізнання себе.

Yulia Brodetska

Doctor of Sciences in Philosophy,
Associate Professor, Department of Philosophy
Oles Honchar Dnipro National University

THE LOGIC OF ETHICAL COGNITION: SELF-OVERCOMING

Abstract. The article focuses on the consideration of ontological aspects of harmonious individual and social being and their realization in the space of the individual existential nature. Internal conflict, the individual confrontation, unfolds mainly in the field of ethical knowledge around the concepts of the «good and evil». Both metaphysical principles of «good» and «evil» reproduce the binary opposition of «being / nothingness», «creation / destruction», «conflict / harmony». In the space of human existence, the internal conflict, arises to the problem of misunderstanding between good and evil. Therefore, the internal solution of the conflict and the overcoming of the internal evil presupposes the existence of good as an absolute ethical universality, which is revealed to man only in the process of self-knowledge.

It is revealed, that unlike to the cognition of environment, the principles of self-cognition are metaphysical. These principles open themselves in the knowledge of heart, which is able to penetrate into the very essence of human existence and to reveal its uniqueness. In other words, knowing oneself does not imply the knowledge accumulation that provides the possession of knowledge and their usage for own purposes. In the format of self-

knowledge, «knowing» good means «being» its bearer, letting it in and bringing it into the world. Therefore, in the process of self-knowledge, the meanings are acquired only by knowing the good ethics, and understanding the difference between good and evil. However, even these ethical principles gain value only when they are transformed from the sphere of theory into practice, that is, the human experience of life is its virtues. Thus, to know oneself means to know in oneself that creative potential, a gift that makes a person unique and valuable. Therefore, through knowing and overcoming the negativity (flaws, sins, desires, illusions), one can come to yourself as real and sincere. On the path from evil to good man discovers knowledge of himself, the only center of which is his heart. It is it that teaches us to accept our neighbor, to treat ourselves from the standpoint of help, support, non-competition, envy, aggression.

Thus, the potential of the cognitive capacity of the heart to convert evil into good is the most optimal. Because it involves elements of higher, sacral spheres in the knowledge structure. This is the difference between cardiac and rational cognition, work-related brain apparatus, characterized primarily by the processing of information transmitted by external senses. It is a perspective of research that is revealed in contemporary philosophical discourse as the knowledge of the heart that overcomes the boundaries of self-dictates.

Keywords: ethics, value, co-existence, reality, good, evil, self-knowledge.

За хаосом, стрімкими змінами та протиріччями сучасного світу, що нависають над людиною своїм онтологічним значенням, стоїть не менш болюча й загрозлива проблема – внутрішній конфлікт, вирішити який можливо лише не ігноруючи його екзистенційну природу. Внутрішнє протистояння, що турбує, розриває, блокує й спотворює мої потенційні можливості, і що зрештою трансформується в проблему соціального порядку, гармонії, розгортається саме у полі етики в проблемі вибору між добром та злом. У якості метафізичних принципів етики, добро і зло вимагають від особистості розуміння своєї різниці, яка в одному випадку перетворює, спрямовує, творить мою внутрішню природу, а в іншому – руйнує, спотворює, знищує. Індикатором цього розуміння, рушієм етичного вибору людини є голос її серця, яке у якості дороговказу на шляху пізнання етики добра, відчувається лише тоді, коли вона переступає межі власного егоїзму, корисливості, тобто бажання «мати» (когось/щось) для себе, експлуатувати в своїх інтересах, і здатна відчутти потребу в Іншому.

Такий вихід «за межі власного Я» на принцип любові до ближнього можливий лише шляхом подолання внутрішнього конфлікту, протистояння, породженого наявністю зла у собі (в цьому найкраще проявляється антропологічна природа етичних принципів). Йдеться про те, що добро як абсолютна універсалія відкривається людині лише в процесі *пізнання себе*. Такий основний принцип древа пізнання добра і зла: *пізнання добра через подолання внутрішнього зла*.

«Пізнай самого себе» – заповідь Дельфійського оракула, яку Сократ, роз'яснюючи своїм учням, розумів як керівництво до самовдосконалення. Оскільки саме у цьому принципі закладено величезний перетворювальний потенціал. Як зазначає Ігнатій (Брянчанінов), людина позбавлена істинного самопізнання. Доки я перебуваю в падінні моєму, доти людина залишається для мене непізнанною: збочений, уражений сліпотою і брехнею розум мій недостатній для розкриття її. Не розумію душі моєї, не розумію тіла мого; поняття, які маю про них, виявляються дуже недостатніми, здебільшого помилковими. Блукають у темряві самообману і мудреці світу, замінюючи істину припущеннями; в ту ж прірву самообману і помилки тягнуть сліпці,

керовані сліпими [11]. Саме тому, іншими словами, єдиний шлях прозріння, набуття зв'язку людини з реальністю, шанс розкрити себе справжнього є самопізнання.

Треба зазначити, що *пізнання себе* (або самопізнання) за своїм характером і специфікою відрізняється від традиційного для сучасної людини процесу по «освоєнню матеріальних знань» – з фізики, хімії, біології, тощо. Останні спрямовані на вдосконалення переважно умов людського існування, не здатні торкатися самої душі. Закони фізики, хімії, біології, що розкривають велич всесвіту, на жаль лишають мене байдужим до болю й переживань ближнього. Більше того, ці унікальні знання про оточуючу мене реальність у сучасному світі стають «товаром», що продається й купується так само прагматично, як новий одяг, авто, будівля тощо. Знання стає ресурсом, володіння яким не просто приносить мені конкретну користь, а й перетворює мене на «цінний» носій.

На відміну від пізнання оточуючого середовища, сам по собі принцип самопізнання – метафізичний. Він розкриває себе у пізнанні серця, що здатне проникати у саму суть людської екзистенції, розкривати її унікальність, «виходити за межі раціональних схем розуму». Тобто воно не обмежується знанням власної анатомії, фізіології, хоча в якості маркерів самопізнання, знання власного тіла допомагає розпізнавати потреби душі. Саме у зв'язку з цим Платон у своєму діалозі «Федон» заявляє, що душа завжди обманюється з вини тіла: душа – чиста, а тіло – спотворене. Тому, не розлучившись з тілом, людина не може пізнати істину. Оскільки найкраще душа мислить, коли її не турбує ні слух, ні зір, ні біль, ні задоволення, коли, розпрощавшись з тілом, вона залишається одна або майже одна і плине до справжнього буття, припинивши, наскільки це можливо, спілкування з ним [9].

Філософська рефлексія. Досить популярним в сучасній медичній практиці є напрямок психосоматики, що вивчає вплив психологічних чинників на виникнення і перебіг соматичних (тілесних) захворювань. Психосоматика (грец. Ψυχή – душа і σωμα – тіло) складається з положення про вплив душі і духу на тіло. Так З. Фрейд дослідження психосоматичних захворювань поклав в основу теорії

про несвідоме і витіснення. Таким чином, багато відомих захворювань були класифіковані дослідником як «істеричні» або «психосоматичні» (бронхіальна астма, алергії, уявна вагітність, мігрені, синдром хронічної втоми, стигматизм).

Відповідно до класифікації психолога Л. ЛеКрона, причинами психосоматичних реакцій виступають такі психічні фактори:

- внутрішній конфлікт між різними частинами особистості. Зазвичай одна з цих частин усвідомлена, інша прихована в несвідомому. Боротьба між двома протилежними бажаннями або тенденціями може призводити до умовної перемоги однієї з частин. Але тоді друга частина починає «партизанську війну», ознакою якої і можуть стати психосоматичні симптоми;

- мова тіла фізично відображає внутрішній стан людини (наприклад образні фрази: «це один суцільний головний біль», «я його не переварюю», «через це у мене серце не на місці», «у мене зв'язані руки»). Тоді болить певний орган, складно дихати, виникають головні болі, порушується робота шлунково-кишкового тракту;

- умовна вигода, коли проблеми зі здоров'ям сприймаються як «певна вигода» їхнього власника. Утворення симптому відбувається на несвідомому рівні, це не обман і не симуляція. Симптом реальний, але він «обслуговує» якусь певну мету;

- причиною хвороби може стати травматичний досвід минулого, частіше – дитячий (епізод, або тривалий вплив, який, хоч і стався давно, але продовжує емоційно впливати на людину). Цей досвід немов би друкується в тілі, і чекає, коли знайдеться спосіб його переробити;

- фізичний симптом може утворюватися внаслідок ідентифікації з людиною, що має такий самий симптом або захворювання. Як правило, це відбувається при сильній емоційній прихильності до цієї людини. Часто ця людина може померти, вмирає або вже померла. Тобто присутній страх когось втратити і втрата фактично вже трапилася;

- симптоми можуть виникати за допомогою нав'ювання, коли ідея про власну хворобу приймається людиною на несвідомому рівні автоматично, тобто без критики. Свідомо чи несвідомо вселити симптом можуть люди, що володіють великим авторитетом, або випадково опинилися поруч в момент особливого емоційного напруження;

- часто психосоматичний симптом виконує роль несвідомого самопокарання, яке пов'язане з реальною, а частіше уявлюваною виною, яка мучить людину. Самопокарання полегшує переживання провини, але може істотно ускладнити життя [8].

Іншими словами, *пізнання себе* - це болісний й тернистий шлях вдосконалення своєї внутрішньої природи, зустрічі з собою реальним, що передбачає оголеність власного Я. Дискомфорт, небажання перебувати в такому стані змушують мене опиратися й замість пізнання добра у його первісному значенні,

замість слухати власне сумління, примушують виправдовувати те зло, яке спотворює мою сутність. Це, по суті, подолання себе «старого» і набуття нової якості в собі. Тому цей шлях наповнений спротивом, протиріччями, розчаруваннями. Оскільки найскладнішою для людини є зустріч з собою справжнім, невивгаданим, прикрашеним фантазією свідомості, а недосконалим. Ця зустріч приносить біль, який не кожен здатний прийняти, пережити, витримати. Життя в придуманому, ілюзорному світі спокусливе оманною вірити у власну еталонність, тому побачити свою недосконалість – нестерпно¹.

Проте, навіть у моєму прагненні відкрити себе, оголитися, тобто зустрітися зі стороною зла у собі, необхідне розуміння справжнього, реального – істини. Лише додання зла, витіснення його добром, передбачає якісне перетворення, народження мене нового. У зв'язку з цим *пізнання себе* не передбачає накопичення знань, що забезпечують володіння ними, використання задля власних корисних цілей. У форматі самопізнання «знати» добро означає «бути» його носієм, впустити його у себе.

Іншими словами, якби задоволення від володіння знаннями якісно перетворювало нашу особистість, то в сучасному високотехнологічному суспільстві не назрівав би такий екзистенційний вакуум, про який заявляють провідні фахівці соціальної думки. Тоді не піднімалися б із такою наполегливістю питання самотності, фрагментарності свідомості, депресій, війн, конфліктів. Оскільки, відповідно до Сократа, набуті знання в певній галузі діяльності ще не дають блага людині, не роблять її щасливою. Вони можуть бути використані і на шкоду їй, тому, що

¹ Ю. Зенько, аналізуючи проблему самопізнання, виділяє основні складності, з якими стикається людина, що стала на шлях пізнання себе:

- самолюбство, завдяки якому людина зазвичай вважає себе набагато кращою (розумнішою, добродійнішою, добрішою), ніж є насправді, приховуючи власні недоліки, і перебільшуючи заслуги. У цьому випадку в свідомості людини формується своєрідний психологічний захист, що «виштовхує» з її сприйняття (витісняє, знецінює, спотворює) всі «травмуючі» самолюбство факти, слугуючи підтримкою неадекватної самооцінки;

- прихильність і виправдання своїх слабкостей і вад, яка пояснюється шаблонною фразою «такий у мене характер», через що людина боїться задати собі питання: яка я справжня?

- надмірна «любов» до комфорту і матеріальних благ, яка веде до неухважності, небажання до саморефлексії. На формування такого споживацького ставлення до життя спрямована робота сучасних засобів масової інформації, мода, дизайн і т. ін.;

- удавання і лестощі оточення, що нещирою «підтримкою», схваленням, прагнуть зберегти ставлення людини, використовуючи її в своїх цілях;

- забобони, шаблони і помилки суспільства, де етичні цінності та чесноти спотворюються утилітарними настановами, що симулюють кожен раз «нову етику добра» – громадську мораль. Залежність людини від впливу та контролю останньої робить її нездатною до творчості, свободи самовираження [4].

немає гарантій щодо того, як і в якому напрямку вони будуть використані.

Для людини дійсно перетворюючими можуть бути лише ті знання, які спрямовані на вдосконалення її душі, відношення до оточуючого світу, що вибудовується на принципах цілісності та гармонії. Тому в процесі самопізнання сенс і значення набувають лише знання етики добра та розуміння їх відмінності від зла. Проте, навіть ці етичні принципи знаходять свою справжню цінність, лише трансформуючись зі сфери теорії в практику, тобто в життєвий досвід людини – її чесноти. Таким чином, дельфійське «Пізнай самого себе» було для Сократа визнанням душі (psyche) керівним початком в людині, закликом до «турботи про душу», до осмисленого духовного життя, виховання внутрішньої культури особистості. Адже я тільки те і роблю, що ходжу і переконую кожного з вас, і молодого, і старого, піклуватися сильніше за все не про тіло і не про гроші, але про душу, щоб вона була якомога кращою [10].

Відкриваючи себе для себе, і приймаючи власну недосконалість, спотворення, людина отримує можливість трансформувати прагнення «мати» знання в потребу відкрити істину – дізнатися, що закладено в її сутність, екзистенцію. У потребі пізнати себе відкривається знання людської природи. Так я можу знати, наприклад, що людина розоратована, навіть якщо вона і не проявляє це відкрито; але я можу знати її ще більш глибоко: я можу знати, причину її роздратування – вона стривожена і стурбована, відчуває себе самотньою. Тоді я знаю, що її роздратування - це прояв чогось глибиннішого, і я дивлюся на неї з позицій любові, як на людину, що страждає, а не як на того, хто викликає у мене негативні емоції. Я приймаю її, пізнаю її переживання, відчуваю її біль, хочу допомогти. Таке пізнання є формуванням нашої єдності. Таке знання як елемент любові проникає в саму суть природи людини, наповнюючи нас і відкриваючи перспективу виходу за межі власного Его в простір нашого співбуття [1].

Отже, пізнати себе значить пізнати в собі той творчий потенціал, дар, який робить людину унікальною і самоцінною. Це означає через пізнання і подолання в собі негативу (вад, гріхів, бажань, ілюзій), прийти до себе реального, широго. На шляху від зла до добра людина відкриває знання про себе, єдиним осередком якого є її серце. Останнє вчить нас приймати ближнього, підходити до людини з позицій допомоги, підтримки, а не конкуренції, заздрості, агресії.

Знання про добро формує в людині відповідальність за свої дії, вчинки, відкриває перспективу виходу за межі власного Я до творчої реалізації. У зв'язку з цим, Ксенофонтівський Сократ зазначає: «Хто знає себе, той знає, що для нього корисно, і ясно розуміє, що він може і чого він не може. Займаючись тим, що знає, він задовольняє свої потреби і живе щасливо, а не беручись за те, чого не знає, не робить помилок і уникає нещастя.

Завдяки цьому він може визначити цінність також і інших людей і, користуючись також ними, витягує користь і оберігає себе від нещастя» [6].

Відкриваючи для себе це знання, людина досягає закони духовного порядку, невід'ємною частиною якого вона стає у міру знання себе, тобто набуває зв'язок з оточуючим світом. У зв'язку з цим Г. Гегель зазначає, що індивід, субстанція якого – Дух вищого рівня, пробігає це минуле так, як той, хто, беручись за більш високу науку, оглядає підготовчі відомості, давно ним засвоєні, щоб освіжити в пам'яті їх зміст [2]. Таким чином, потенціал пізнавальних можливостей серця у перетворенні зла у добро є найбільш оптимальним. Оскільки в структуру пізнання воно залучає елементи більш високих, еволюційних сфер. У цьому полягає відмінність серцевого пізнання від раціонального, пов'язаного з роботою тільки апарату мозку, що характеризується в першу чергу переробкою інформації, яка передається зовнішніми органами почуттів. Завдяки цьому «у століттях духовне значення серця було знецінене, і зведене до положення фізичного органу», і, оскільки «увага людей була повернута мозком, серце було віднесено до допоміжних органів. Люди забули, що серце є сіяч, а мозок є орач і жнець» [12, с. 819].

Однак «якщо мозок і земний розум – для Землі, то серце для всіх світів, і вирішення долі людської в Світі ... може бути перенесено в серце, коли воно ще б'ється в фізичному тілі» [3, с. 138]. Саме культура серця формує принципи метапізнання, яке «не пов'язане з емпіричними дослідженнями, а визначається взаємодією з Вищими світами, зі світами інших, більш високих рівнів матерії» [13, с. 5]. Як сполучний центр і регулятор усіх видів пізнання: наукового (логічного), релігійного (вірознання), філософського (метафізика) – серце дає повне синтетичне пізнання. Об'єднавши всі види пізнання, серце створює універсальне, якісно нове пізнання – мудрість [7, с.298]. У зв'язку з таким пізнавальним потенціалом серця сучасні дослідники О. Іванов і В. Миронов відзначають, що у мікрокосмі людини «відбивається весь Всесвіт і немає вірнішого ключа для того, щоб відчинити ці двері в безмежне і вічне, ніж серце людське», яке буде синтетично вінчати будівлю людського пізнання і всієї духовної культури в XXI столітті [5, с. 542].

Висновки. Таким чином, фундаментальне завдання етики, її наріжне питання – подолання зла у людині, розкривається у сучасному філософському дискурсі як пізнання серця, що долає межі й диктат власного Я. У свою чергу, саме зло постає у вигляді егоїзму – жорстокого серця, що потребує свого лікування, зцілення, серця, що мовчить. У просторі культу споживання все, що нас оточує, працює на це мовчання, глухоту й сліпоту, які б спотворені й ілюзорно привабливі вони не здавались. Проте навіть за таких умов голос добра, голос нашого сумління відкликається у прагненні до справжнього. І можливий біль від прозріння, від ілюзії, що

руйнується, вже не здається таким приголомшливим і нестерпним.

1. Бродецкая Ю. Общество человеческих отношений: в поисках утраченной целостности. Монография. Днепропетровск, 2014. 378 с.

2. Гегель Г.В. Ф. Феноменология духа. СПб.: Наука, 1992. URL: <http://psylib.org.ua/books/gegel02/index.htm> (Дата доступа: 19.09.2019).

3. Гончаренко А. Пространство сердца как основа сверхсознания. *Сознание и физическая реальность*. М., 1997. Т. 2. №3. С. 25–35.

4. Зенько Ю. Самопознание. URL: https://azbyka.ru/samopoznanie#trudnosti_samopoznaniya/ (Дата доступа: 6.05.2019).

5. Иванов А., Миронов В. Место и значение теории познания в философии и человеческой культуре. *Университетские лекции по метафизике*. М.: Современные тетради, 2004. 647с.

6. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. М.: Наука, 1993. 379 с.

7. Лебеденко А. Сердце как средство метанаучного познания космической реальности. *Живая этика как творческий импульс космической эволюции*. СПб, 2012. С. 269–301.

8. Попова Н. Что заставляет болеть? Причины психосоматических реакций. URL: <http://psychoanalitiki.ru/psychosomatika.html> (Дата доступа: 12.10.2018).

9. Платон. Федон. *Собрание сочинений в 4 т.* Т. 2. М.: Мысль, 1993. С. 7–80.

10. Платон. Апология Сократа. *Собрание сочинений в 4 т.* Том I. М.: Мысль, 1990. 860 с.

11. Святитель Игнатий (Брянчанинов). Слово о человеке. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Ignatij_Brjanchaninov/slovo_o_cheloveke/ (Дата доступа: 7.09.2018).

12. Учение Живой Этики. Надземное. URL: http://www.agniyoga.org/ay_ru/Supermundane.php (Дата доступа: 19.06.2018).

13. Шапошникова Л. Без сердца нет сознания. *Содружество*. 2005. №17. С.5

URL: <http://psylib.org.ua/books/gegel02/index.htm> (in Russian). (Last accessed 19.09.2019)

3. Goncharenko A. (1997) *Prostranstvo serdca kak osnova sverkhsoznaniya* [The space of the heart as the superconsciousness basis]. *Soznanie i fizicheskaya real'nost'*. Moscow. Vol. 2. №3. 25–35. (in Russian).

4. Zenko Yu. *Samopoznanie* [Self-knowledge]. URL: https://azbyka.ru/samopoznanie#trudnosti_samopoznaniya/ (Last accessed 6.05.2019) (in Russian).

5. Ivanov A., Mironov V. (2004) *Mesto i znachenie teorii poznaniya v filosofii i chelovecheskoj kul'ture* [The place and significance of the knowledge theory in philosophy and human culture]. *Universitetskie lekcii po metafizike*. Moscow: Modern notebooks. 647 p. (in Russian).

6. Xenophon. (1993) *Vospominaniya o Sokrate* [Socrates memories]. Moscow: Nauka. 379 p. (in Russian).

7. Lebedenko A. (2012) *Serdce kak sredstvo metanauchnogo poznaniya kosmicheskoy real'nosti* [Heart as a means of meta-scientific knowledge of cosmic reality]. *Zhivaya e'tika kak tvorcheskij impul's kosmicheskoy e`volyuczii*. SPb. 269–301. (in Russian).

8. Popova N. *Chto zastavlyaet bolet'?* *Prichiny` psichosomaticheskikh reakczij* [What makes you sick? Causes of Psychosomatic Reactions]. URL: <http://psychoanalitiki.ru/psychosomatika.html> (Last accessed 12.10.2018) (in Russian).

9. Plato. (1993) *Fedon* [Fedor]. *Sobranie sochinenij v 4 t.*: Vol. 2. Moscow: Think. 7-80. (in Russian).

10. Plato. (1990) *Apologiya Sokrata* [Socrates apology]. *Sobranie sochinenij v 4 t.*: Vol. I. Moscow: Think. 860 p. (in Russian).

11. Saint Ignatius (Brianchaninov) *Slovo o cheloveke* [Word about man]. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Ignatij_Brjanchaninov/slovo_o_cheloveke/ Last accessed 7.09.2018) (in Russian).

12. *Uchenie Zhivoj E'tiki. Nadzemnoe* [Teaching Living Ethics. Aboveground]. URL: http://www.agniyoga.org/ay_ru/Supermundane.php (Last accessed 19.06.2018) (in Russian).

13. Shaposhnikova L. (2005) *Bez serdca net soznaniya* [Without a heart, there is no consciousness]. *Sodruzhestvo*. №17. P. 5. (in Russian).

References

1. Brodetskaya Yu. (2014). *Obshchestvo chelovecheskikh otnosheniy: v poiskakh utrachennoy tselostnosti* [Community human relations]. Dnepropetrovsk. 378 p. (in Russian).

2. Hegel G.V.F. (1992) *Fenomenologiya dukha* [The phenomenology of the spirit]. Saint Petersburg: Nauka.

Ірина Букреєва

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-7444-8321
Email: irina.bukreeva@ukr.net

РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ У ФОРМУВАННІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ МІСТА

Анотація. В статті проаналізовано громадянськість як ціннісну систему людини (інтереси, принципи, переконання, ідеали), які є спонукальними мотивами активізму. Традиційно цей феномен вивчається через зв'язок особистості з соціальним цілим, де активність є системною соціальною якістю, а суспільні інтереси домінують над індивідуальними.

Інший підхід розглядає громадянську активність як можливість реалізації особистістю власних інтересів і потреб, поєднуючи індивідуалізм із різними формами солідарності та взаємодопомоги. Такий конструктивний погляд відповідає принципам субсидіарної демократії і розширює поле громадянської участі.

Громадянська активність визначається як система ціннісних орієнтацій людини, які мотивують її до свідомих дій, спрямованих на втілення в життя культурних, соціальних, політичних і громадянських цінностей, при розумному співвідношенні особистих і суспільних. В умовах інформаційного суспільства оформилися нові форми активностей, а саме: дискусії та пропаганда власної позиції у соціальних мережах, мобілізаційна участь.

Громадські об'єднання формують почуття довіри, солідарні зв'язки, соціальну відповідальність, громадянський патріотизм, що сприяє накопиченню соціального капіталу. У зв'язку з процесами децентралізації питання участі у міських громадах набуває особливої актуальності, оскільки міста створюють економічну, соціальну та культурну могутність країни.

Результати соціологічного дослідження громади Мелітополя свідчать, що найбільш значимими для її мешканців є національно-патріотичні, екологічні, добродійні та волонтерські організації. Водночас, більшість опитаних беруть участь у їхній діяльності ситуативно, але свідомо і добровільно, що відповідає загальнонаціональним тенденціям. Відтак, місто володіє певним ресурсом громадянської участі, який може примножувати соціальний капітал.

Ключові слова: громадянськість, довіра, солідарні відносини, мережі підтримки, громадянська участь.

Iryna Bukrieva

Ph.D. in Philosophy

Associate Professor, Department of Sociology

Melitopol Bohdan Khmelnytsky State Pedagogical University

THE ROLE OF CITIZENS' ACTIVITY IN FORMING OF SOCIAL CAPITAL OF A CITY

Abstract. The article analyzes citizenship as a value system of a person (interests, principles, beliefs, ideas), which are the motives of his or her activism. Traditionally, this phenomenon has been studied through the connection of the individual with the social community, where activity is a systemic social quality, and public interests dominate over the individual. Another approach considers activity as an opportunity for a person to realize his or her interests and needs, combining individualism with various forms of solidarity and mutual assistance. This constructive view is consistent with the principles of subsidiary democracy and expands the field of civic participation.

Activity is defined as a system of human value orientations that motivate it to conscious actions aimed to the implementation of cultural, social, political and civic values, with a reasonable ratio of personal and social. In the information society, new forms of activity took shape, namely: discussions and propaganda of one's own position in social networks, mobilization of participation. Public associations form a sense of trust, solidarity, social responsibility, civic patriotism, and contribute to the accumulation of social capital. In connection with the processes of decentralization, the issue of participation in urban communities is of particular relevance, as cities create the country's economic and cultural power.

The results of a sociological study in the city of Melitopol indicate that the national-patriotic, environmental, charitable and volunteer organizations are the most significant for its residents. At the same time, the majority of respondents take part in their activities situationally, but consciously and voluntarily, which is consistent with national trends. The city has a certain resource of civic participation, which can help to increase its social capital.

Keywords: citizenship, trust, solidarity, support networks, civic participation.

Актуальність. Суперечливі процеси суспільної трансформації в Україні обумовлені зміною не лише нормативних основ побудови і функціонування державних структур, а й глибоким переосмисленням світогляду громадян у напрямку ствердження європейських цінностей і суспільних норм життя. Фундаментом західноєвропейської соціокультурної традиції є гармонійні взаємовідносини держави і громадянина, засновані на пріоритеті закону, права, індивідуалізму. Передусім йдеться про такий соціально-політичний феномен як громадянське суспільство, не останнє місце в якому належить неформальним інституціям.

Революція Гідності та російська військова агресія дали потужний поштовх становленню інститутів громадянського суспільства в сучасній Україні. Водночас цей процес проходить неоднозначно, зустрічаючи на своєму шляху чимало труднощів, обумовлених відсутністю демократичних традицій, низьким рівнем політичної культури, укоріненням тягінням до державного патерналізму, як з боку влади, так і значної частини населення. Соціально-політичне життя наочно демонструє, що відбувається пошук шляхів взаємодії та методів співпраці нещодавно створених громадянських інституцій з системовими державними органами різних рівнів. Спільні інтереси і проблеми змушують їх об'єднувати свої зусилля, координувати діяльність, намагатися встановити більш тісні зв'язки один з одним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженнях, присвячених громадянській активності, можна виділити два напрями: вивчення цього феномена через вплив соціальної політики (праці А. Арсеєнка, Г. Голеусової, В. Жукова, О. Куценко, М. Лукашевича, Ю. Саєнка, В. Скуратівського, В. Судаківа, М. Туленкова та ін.) і з'ясування психологічних механізмів, умов, шляхів її формування (праці К. Альбуханової-Славської, Д. Ельконіна, А. Петровського). Ті чи інші аспекти громадянської активності досліджували Д. Акімов, М. Бабкіна, О. Базалук, Т. Безверха, М. Боришевський, В. Головенько, Є. Дьоміна, О. Ємельяненко, О. Кіндратець, О. Лотюк, А. Москальова, Т. Наливайко, Н. Розіка, Т. Саврасова-В'юн, О. Усік, О. Шамич, М. Черкаса; особливості формування громадянського суспільства - В. Степаненко Л. Четверікова та ін. Останнім часом актуальності набули розвідки, пов'язані з розвитку місцевих громад (С. Возний, К. Степанович, І. Костенок), що обумовлено процесами децентралізації органів місцевого самоврядування. Разом із тим, незважаючи на величезний політичний досвід сучасних демократій і значні досягнення в цій царині, в

сучасних соціальних науках однією з найбільш дискусійних залишається проблема пояснення мотивів участі громадян у процесах управління і прийнятті рішень, або, навпаки, відчуження від цього процесу, що негативно впливає на формування солідарних моделей поведінки, інституту довіри тощо.

Тому, **метою** роботи є аналіз змістовних характеристик громадянської активності в контексті накопичення соціального капіталу.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи дану проблематику, передусім слід звернутися до такої соціально-психологічної якості, як «громадянськість», яка, на нашу думку, є квінтесенцією громадянської участі. Характеризуючи її значення український дослідник М. Головатий зазначає: «Громадянськість детермінує наявність і певної громадянської позиції людини, яка забезпечує її активну участь у всіх соціально-економічних, політичних і соціальних перетвореннях у державі, а значить, створює умови для формування більш динамічних, демократичних суспільних відносин. Така позиція базується на глибокому усвідомленні того, що кожна людина є невід'ємною частиною своєї нації, свого народу. У даному випадку йдеться про наявність у громадянина певних національних почуттів, які сприяють його ідентифікації зі своїм народом» [4, с.37-38].

На думку І.В. Костенка, «...це - активна життєва позиція, високий рівень соціальної відповідальності і небайдуже ставлення до того, що відбувається у суспільстві (як в країні в цілому, так і в найближчому оточенні), готовність до активної взаємодії, колективних рішень і загальних справ [6]. Активна життєва позиція передбачає сукупність високорозвинених моральних якостей суб'єкта: зрілість політичної та правової свідомості; почуття патріотизму, соціальну відповідальність, відчуття причетності до історичної долі Батьківщини та її народу; усвідомлення себе як повноправного громадянина своєї країни. Отже, громадянськість - ціннісна система людини (інтереси, принципи, переконання, ідеали), які є спонукальними мотивами активізму.

Дискусійним у сучасних наукових студіях залишається і сам феномен активності (civic engagement) та участі (civic participation). Немає чіткого поділу між видами та сферами їхнього прояву, співвідношенням індивідуального і суспільного. Дані аспекти досліджувалися переважно у політичній, соціально-культурній та психологічній площині. Наприклад, у традиційній теорії демократії участь трактується як громадянський обов'язок, як кращий метод врахування індивідуальних інтересів у

політичному процесі. Ця традиція втілює ідеальну модель «людини політичної» – людини, яка виступає як громадянин у сфері публічних інтересів [7, с. 28-29].

Вітчизняний науковець Д. Акімов характеризує громадянську активність як діяльність людей, що пов'язана зі здійсненням суспільних функцій у тих сферах життя суспільства, які не можуть регулюватися або реально не регулюються державою [2].

Досліджує активність суб'єкта у його зв'язку з суспільним цілим (суспільством, соціальними спільнотами) О.Б. Плига. Він виділяє громадянську активність як одну з форм суспільної активності, спрямовану на реалізацію інтересів соціальних груп у сфері суспільних відносин і громадського життя, яка регулюється правовими нормами держави. До форм громадянської активності включає: участь у виборах, у об'єднаннях, у місцевому самоврядуванні, громадянська ініціатива, акти громадянської непокори, громадські слухання [9]. Дані автори наголошують на пріоритеті суспільних інтересів над індивідуальними, розглядаючи активність як прояв соціальності людини.

Водночас у сучасній науковій думці склався і дещо інший підхід, прихильники якого наголошують на тому, що громадянська активність у сучасному значенні повинна враховувати як готовність і бажання громадян виконувати свої права та обов'язки перед державою і суспільством в цілому, так і можливість реалізувати власні духовні та матеріальні потреби, інтереси та цілі. Цей підхід акцентує увагу на визнанні не лише суспільних інтересів у реалізації громадської активності, а й на пріоритеті інтересів кожної окремої особистості.

Е. Геллнер у праці «Умови свободи: громадянське суспільство та його суперники» зазначає, що те, що ми називаємо громадянським суспільством, з'явилося на світ як продукт діяльності особливого типу особистості «модулярної людини» («modular man»), яка поєднувала індивідуалізм із різними формами солідарності та взаємодопомоги й входила (не органічно, а коли їй того хотілося) до різноманітних добровільних асоціацій, що плекали дух кооперації та взаємодопомоги індивідуалістично налаштованої, автономної, суверенної людини [4 с. 22]. На думку українського дослідника В.Ф. Цвиха «...метою громадянської активності виступає реалізація громадянами своїх матеріальних і духовних цінностей, а напрямом її розгортання - прагнення розширення доступу до матеріальних і культурних благ суспільства. З огляду на це, громадянське суспільство постає як системне об'єднання громадян, у якому вони забезпечують свої власні інтереси. Задоволення інтересів громадян здійснюється ними власноручно, шляхом їхньої самоорганізації» [12, с.34].

На нашу думку, даний підхід є досить конструктивним, оскільки розглядає особистість не як пасивного виконавця групових норм, а як суб'єкта, який може використовувати можливості впливу на процес прийняття рішень і для задоволення власних

інтересів. Домінуюча роль групи поєднується з визнанням індивідуальних прагнень людини, що розширює поле громадянської ініціативи і творчості, обмежує всевладдя еліт, гармонізує суспільні відносини. Ці фактори є необхідною умовою формування субсидіарної демократії.

Отже, громадянська активність являє собою доволі складне багаторівневе явище суспільної дійсності, в якому можна виділити такі складові: по-перше - високий рівень громадянської свідомості та культури людини, які втілюються в активній участі у суспільному житті; по-друге - соціальну відповідальність як перед державою, так і спільнотою (міською, регіональною, національною); по-третє – реалізація власних інтересів у напрямку розширення доступу до матеріальних і культурних благ.

Громадянська активність – це спосіб життєдіяльності суб'єкта, який полягає у свідомій спрямованості його діяльності на перетворення соціальних умов у відповідності з нагальними потребами, інтересами, цілями та ідеалами, у висуненні та реалізації соціальних ініціатив, участі у вирішенні актуальних суспільних завдань.

Сферами її прояву є соціально-комунікативна, політична, культурна, громадська, інформаційна тощо. До форм можна віднести: участь у демонстраціях, мітингах, акціях тощо, написання листів, петицій, членство в різних асоціаціях, обговорення і розробка політичних, соціально-економічних, культурних програм і проектів, висунення ініціатив на місцевому рівні, збори громадян, публічні слухання, правотворча ініціатива. Ці традиційні форми участі залишаються актуальними і в постмодерному суспільстві, але нового вираження в епоху інформаційних і цифрових технологій отримали активності у соціальних мережах та мобілізаційна участь. У зв'язку з ціннісно-смысловими змінами, які спричинені процесами глобалізації, В. Степаненко стверджує: «Громадянська активність, нові мережеві громади та солідарності дедалі частіше не пов'язані з формальними критеріями належності/членства громадян в неурядових організаціях чи партійно-політичними афіліаціями, а визначається спонтанністю участі та мобілізаційною залученістю, дедалі більше орієнтованої на потреби розв'язання конкретних соціальних проблем» [11, с. 8]. Тому активність у найбільш широкому сенсі характеризується сьогодні як «ситуативна практика», що реалізується в рамках певного територіального і соціального простору з властивими (цьому простору) політичними, соціальними, культурними та історичними особливостями. Умовою її виникнення є суспільний інтерес [1]. Участь може бути реалізована окремим індивідом у формі відстоювання власних прав, свобод, публічного висловлювання думок, пропаганди позиції в соціальних мережах, виступів та коментарів у інформаційному просторі. Водночас структурованого характеру вона набуває, коли

громадяни об'єднуються в різноманітні асоціації, групи і через колективні дії досягають спільного результату.

Саме участь громадян у суспільних об'єднаннях сприяє формуванню горизонтальних соціальних зв'язків. Громадянські асоціації надають динаміки суспільному простору, виховують солідарні зв'язки, почуття довіри, соціальної відповідальності, громадянський патріотизм, сприяють формуванню певних моделей поведінки у суспільстві.

Якщо люди з різних соціальних страт об'єднані у асоціацію, працюють на досягнення спільної мети, то в такий спосіб примножується соціальний капітал. Ці асоціації можуть бути не лише політичного спрямування, а продукувати діяльність у будь-якій сфері: культурній, екологічній, релігійній, інформаційній тощо.

Як зазначає Р. Патнам, не має потреби, щоб головна мета асоціації була політичною: участь у хороших товариствах або клубах наглядю за птахами може привчити до самодисципліни й прищепити любов до радощів успішної співпраці [8, с. 113]. Його погляди збігаються з позицією Н. Розенблум; на її думку, головним є не тип асоціацій і не їхня відповідність вимогам лібералізму, а організаційна багатоманітність, відкритість, змінюваність членства, практика вільних переходів членів однієї організації в іншу [10, с. 24].

Наявність соціального капіталу визначається такими індикаторами, як довіра, солідарні відносини і норми, мережі підтримки. Такі якості формуються завдяки громадській активності та участі в об'єднаннях. Теоретик сучасного розуміння соціального капіталу Дж. Коулмен вважає, що добровільну співпрацю легше підтримувати у тій спільноті, яка має значні накопичення соціального капіталу у вигляді норм взаємності та мережі громадської активності. Соціальний капітал, як і інші види капіталу, є продуктивним. Він дає можливість досягти певної мети, якої не можна досягти за його відсутності. Особливого значення тут набуває інститут довіри. Скажімо, група людей, що виявляють довіру один до одного і доводять, що їм можна довіряти, буде здатна ефективніше працювати, ніж така сама група людей, якій бракує довіри [13, с. 300-321]. Соціальний капітал має здатність накопичуватись і конвертуватися: щільні соціальні зв'язки та громадянська участь сприяють поширенню довіри та солідарності.

Останнім часом в українському суспільстві відбуваються структурні системні зміни, які охоплюють не лише політичну та економічну системи, але й таку просторово-територіальну складову як місто. Реформи у галузі децентралізації сприяють тому, що сучасні міста формують базис економічної і політичної могутності країни, а також виробляють у собі матеріальні, духовні та інформаційні ресурси, які забезпечують суспільні потреби. Трансформаційні імпульси реалізуються в містах і конвертуються в нові форми життєдіяльності міської спільноти. У зв'язку з цим питання

громадянської участі та активності міської громади виступають у якості центральної теми для аналізу муніципальних процесів. У даному контексті головне завдання полягає у тому, щоб спробувати визначити тенденції, які дозволяють окреслити роль громадянської активності в області муніципальних відносин, у тому числі чинники, що впливають на демократію на місцях.

Місцеві громадські об'єднання формують почуття міської ідентичності та громадянськості, які є складовими загальнонаціональної ідентичності. Діалектика полягає в тому, що людина, яка виявляє бажання бути корисною своєму місту, одночасно приносить користь і нації в цілому. І навпаки: міська громадянськість не може сформуватися без міцної національної. В такий спосіб відбувається взаємовплив соціального капіталу: локального, регіонального та національного.

З метою виявлення чинника громадянської участі у накопиченні соціального капіталу міста Мелітополя як типового міста Південного Сходу України Центр соціологічних досліджень МДПУ імені Богдана Хмельницького провів соціологічне опитування (Вибіркова сукупність (n) 2400 респондентів, $\Delta \pm 2,3$, $P=95\%$; вибірка багатоступенева, гніздова, квотна; термін 12.09.2018 р - 16.09.2018 р.) [3].

Мешканці міста демонструють певний рівень сприйняття себе як членів громади через участь у різних громадських об'єднаннях. Найбільш значимими є національно-патріотичні, в діяльності яких постійно беруть участь 11,3% опитаних, іноді – 30,0%; екологічні – постійно 13,8%, іноді – 28,8%; добродійні – постійно 11,3%, іноді – 38,8%; волонтерські – постійно 6,3%, іноді – 46,3%. І хоча у більшості випадків ця участь не є постійною, але можна припустити, що містяни цікавляться діяльністю міських організацій добровільно і свідомо. Найменше мелітопольці допомагають переселенцям та беруть участь у релігійних та політичних організаціях.

Порівняно з попередніми роками громадянська активність містян збільшилася за рахунок участі у волонтерських, добродійних та національно-патріотичних об'єднаннях, що пояснюється осмисленням подій Революції Гідності та російською військовою агресією, які викликали сплеск громадянської активності на загальнонаціональному рівні. Проте половина містян ніколи не брали участі у будь-якому виді громадської діяльності. Отже, міське співтовариство виявилось амбівалентним: частина мешканців виявляє готовність до конструктивного самоусвідомлення і самовизначення, відчувають себе активними суб'єктами міської громади, які прагнуть у ній якісно жити та працювати. Інша ж частина демонструє пасивність, певну недовіру до громадської діяльності. У сукупності ці люди створюють негативну форму соціокультурного капіталу міста, що проявляється у соціальному міському відчуженні.

За даними фонду «Демократичні ініціативи» (жовтень 2019) відсоток тих, хто залучені до активної

громадської діяльності є не дуже великий: лише 7,5% (у 2013-му показник був на рівні 3%). Найбільше таких у західному регіоні (13%), а найменше - у південному (2%). Олександр Резнік, старший науковий співробітник, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології Національної Академії наук України, пояснив, що у перехідних суспільствах зазвичай участь у громадських організаціях не така поширена. Натомість досить поширеною є громадсько-політична активність. Тим часом, за даними опитування Інституту соціології НАН України, проведеного влітку 2019 р., загалом залучених протягом останніх 12 місяців хоча б в один тип громадянських практик було близько 40% громадян. Попри те, що ця цифра велика, вона охоплює й тих людей, які обмежувалися лише дискусіями у соціальних мережах [5].

Отже, мелітопольці виявляють рівень громадянської активності, який відповідає загальноукраїнським тенденціям. Участь містян у діяльності різних громадських об'єднань є показником готовності до соціальних змін, бажанням змінити власними силами своє життя в межах муніципальної громади. В такий спосіб продукується позитивний соціальний капітал на мікро- мезорівні.

Висновки та перспективи подальших розробок. Сучасні форми громадянської активності можна охарактеризувати як «ситуативні практики», які спрямовані на вирішення нагальних проблем суспільства. Такі практики громадяни можуть реалізовувати як індивідуально, так і інституційно, через участь у різноманітних об'єднаннях та асоціаціях. Саме останні вибудовують горизонтальні соціальні зв'язки громадянського суспільства і продукують накопичення соціального капіталу. Чим щільніші взаємодії між індивідами та соціальними групами в місті, тим більший обсяг соціального капіталу. Аналіз емпіричних даних дає підстави зроби висновок, що міська спільнота Мелітополя володіє певним ресурсом громадянської участі, який має потенціал розширення як кількісно, так і змістовно. За таких умов обсяг соціального капіталу може збільшуватися і бути продуктивним.

1. Абрамов Л.К., Азарова Т.В. Центр місцевої активності для розвитку громад. Кіровоград: ІСКМ. 2012. 144 с.

2. Акимов Д.И. Социальный маркетинг. Киев: Наукова думка. 2008. 144 с.

3. Вплив соціальних комунікацій на формування соціокультурного капіталу міста Мелітополя: результати соціологічного дослідження. *Центр соціологічних досліджень МДПУ ім.Б.Хмельницького*, 2018.

4. Головатий М. Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. К.: Наук. думка, 2005. 325 с.

5. Громадянське суспільство та громадяни: старі проблеми, нові виклики і перспективи. Дискусія-презентація. *Фонд «Демократичні ініціативи» ім.*

Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/category/events> (дата звернення: 12.11.2019).

6. Костенок І. В. Громадянська активність на місцях як один з індикаторів інтенсивності муніципальних процесів: український вимір. *Державне управління: удосконалення та розвиток* No 10, 2012. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=534> (дата звернення: 13.11.2019).

7. Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. М.: Изд-во «Весь мир». 2003. 784 с.

8. Патнам Р.Д., Леонарді Р., Нанетті Р.Й. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії; пер. з англ. В. Ющенко. К.: Основи, 2001. 302 с.

9. Плига О.Б. Активна участь населення в державному управлінні як умова формування громадянського суспільства в Україні. *Вісник Харківського університету ім. В.Н. Каразіна. Серія Право*. 2008. № 819. С. 182-185.

10. Розенблюм Ненсі Л. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму. *І*. 2001. Ч. 21. С. 6–29.

11. Степаненко В.П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. К.: Ін-т соціології НАН України, 2015. с.

12. Цвях В. Групи інтересів, їх інститути та організації в громадянському суспільстві. *Людина і політика*, 2002. № 3. С. 33-46.

13. Coleman James S. Foundations of Social Theory. Cambridge: Mass.: Belknap of Harvard University Press, 1990. 993 p.

14. Gellner Ernest. Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals. 1994. 225 p.

References

1. Abramov L.K. Azarova T.V. (2012). *Tsentr Mistsevoi Aktyvnosti Dlia Rozvytku Hromad* [The center of local activity for the development of communities]. Kirovohrad ISKM. (in Ukraine)

2. Akimov D.I. (2008). *Sotsialnyi marketing* [Social marketing]. Kiev: Naukova dumka. 144 p. (in Ukraine)

3. *Vplyv Sotsialnykh Komunikatsii Na Formuvannya Sotsiokulturnoho Kapitalu Mista Melitopolia Rezultaty Sotsiologichnoho Doslidzhennia* (2018) [The influence of social communications on the formation of sociocultural capital of the city of Melitopol: results of a sociological study]. Tsentr Sotsiologichnykh Doslidzhen MDPU im.B.Khmelnytskoho. (in Ukraine).

4. Holovaty M. F. (2005). *Molodizhna Polityka v Ukraini problemy onovlennia* [Youth policy in Ukraine: problems updated]. K. Nauk.Dumka. 325 p. (in Ukraine).

5. *Hromadianske suspilstvo ta hromadiany: stari problemy, novi vyklyky i perspektyvy. Diskusii-prezentatsiia* [Civil society and citizens: old problems, new challenges and prospects. Discussion-presentation]. Fond «Demokratychni initsiatyvy» im. Ilka Kucheriva [Fund "Democratic Initiative" of Ilka Kucheriva]. URL: <https://dif.org.ua/category/events> (in Ukraine) (Last accessed: 13.11.2019).

6. Kostenok I. V. (2012). *Hromadianska aktyvnist na mistsiakh yak odyv z indykatoriv intensyvnosti munitsypalnykh protsesiv: ukraïnskyi vymir* [Local civic activism as one of the indicators of the intensity of municipal processes: the Ukrainian dimension?] *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok* [Public administration: improvement and development]. № 10, URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=534> (in Ukraine) (Last accessed 13.11.2019).
7. Коэн D.L., Арато Э. (2003). *Grazhdanskoe obschestvo i politicheskaya teoriya* [Civil Society and Political Theory]. M.: Yzd-vo «Ves myr». 784 p. (in Russian).
8. Patnam R D., Leonardi R., Nanetti R.I. (2001). *Tvorennia demokratii: Tradytsii hromadianskoi aktyvnosti v suchasniï Italii* [Creation of democracy: traditions of civic activism in modern Italy]; per. z anhl. V. Yushchenko. K.: Osnovy. 302 p. (in Ukraine).
9. Plyha O.B. (2008). *Aktyvna uchast naseleennia v derzhavnomu upravlinni yak umova formuvannia hromadianskoho suspilstva v Ukraini* [Active participation of the population in public administration as a condition for the formation of civil society in Ukraine]. Visnyk Kharkivskoho universytetu im. V.N. Karazina. Seriya Pravo [Bulletin of Kharkivsky University V.N. Karazina. Seriya Pravo]. № 819. 182-185. (in Ukraine).
10. Rozenblium Nensi L. (2001). *Hromadianski suspilstva: liberalizm i moralni vplyvy pliuralizmu* [Civil societies: liberalism and moral influences of pluralism]. *Yi [J]*. Ch. 21. 6–29. (in Ukraine).
11. Stepanenko V.P. (2015). *Hromadianske suspilstvo: dyskursy i praktyky* [Civil Society: discourses and practices]. K.: In-t sotsiologii NAN Ukrainy. 420 p. (in Ukraine).
12. Tsvykh V. (2002). *Hrupy interesiv, yikh instytuty ta orhanizatsii v hromadianskomu suspilstvi* [Interesting groups, their institutes and organizations in civil society]. *Liudyna i polityka* [Man and Politics]. № 3. 33-46. (in Ukraine).
13. Coleman James S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Mass.: Belknap of Harvard University Press. 993 p.
14. Gellner Ernest. (1994). *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. 225 p.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.5>
УДК 347.965.42-048.93

Ірина Василик

кандидат історичних наук, доцент,
проректор Вищої школи адвокатури,
керівник Центру досліджень адвокатури і права
при Національній асоціації адвокатів України

ORCID: 0000-0002-6903-0596
Email: iryva_vasylyk@ukr.net

КОНФЛІКТИ В АДВОКАТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті показано законодавче регулювання адвокатури через Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 2012 року, а також Правила адвокатської етики, прийняті Звітно-виборним З'їздом адвокатів 09 червня 2017 року. Висвітлено структуру національних органів адвокатського самоврядування України, створену відповідно до Закону 2012 року, що було вимогою Ради Європи для вступу України до Європейського Союзу та їх компетенцію. Охарактеризовано основні види конфліктів, з якими зустрічається адвокат під час здійснення професійної діяльності. Проаналізовано основні стадії конфліктів, з якими зустрічається адвокат у своїй праці, а саме конфліктні ситуації, конфлікти і загострені конфлікти. Показано найефективніші способи вирішення конфліктів шляхом компромісу і переговорів. Продемонстровано методи вирішення конфліктів, які часто зустрічаються у адвокатському середовищі, проте не мають позитивних результатів, зокрема, такі як уникнення, замовчування, згладжування конфліктів. Окремими блоком розглянуто надзвичайно важливе питання входження української адвокатури до провідних адвокатських та правничих товариств Європи і світу, що стало можливим тільки зі створенням Національної асоціації адвокатів України як національного регулятора адвокатської професії. Проаналізовано вимоги Правил етики країн Європейського Союзу щодо вирішення спорів адвокатів з колегами та з клієнтами з іноземних країн. Проаналізовано українські Правила етики щодо найпоширеніших конфліктів у діяльності українських адвокатів, зокрема в частині конфлікту інтересів, поєднання адвокатської діяльності із громадською, науковою та публіцистичною роботою, а також діяльності і спілкування адвокатів у мережі Інтернет.

Ключові слова: адвокатура, Правила етики, конфлікт, адвокатське самоврядування, мирова угода, адвокатська діяльність.

Iryna Vasylyk

Ph.D. in History, Associate Professor,
Vice-Rector of the Higher School of Advocacy,
Head of the Center for Study of Advocacy and Law
of the Ukrainian National Bar Association

CONFLICTS IN LEGAL PRACTICE

Abstract. *The article deals with the problem of the legislative regulation of advocacy done by the Law of Ukraine on the Bar and practice of law from 2012 and the Rules of the Bars' ethics confirmed by the electing meeting of the Bars of Ukraine on June, 9th 2017. The structure and competence of the Ukrainian national bodies of the lawyers' self-governance created according to the Law from 2012 and after the requirement of the Council of Europe as a precondition of the membership of Ukraine on the European Union are also outlined. The author illustrates the main types of conflicts that a lawyer encounters during his / her professional activity like the conflict situations, conflicts and the tense conflicts and proposes the ways to reconcile them. It is shown, that the most effective ways to reconcile conflicts are compromises and negotiations. Such methods of conflict's reconciliation often used in the lawyers' milieu without significant positive results as the blackout of conflicts or attempts to solve them are also mentioned. Special attention is paid to the very important question of entrance of the Ukrainian Bars to the leading European and world lawyers and legal societies which became possible only after the creation of the Ukrainian National Bar Association as the national regulator in the lawyers' profession. The author has reviewed the requirements of the Ethics Rules of European Union's countries regarding the resolution of lawyers' conflicts with colleagues and clients, a.o. from foreign countries. The author has also analyzed the Ukrainian Ethics Rules regarding the most common conflicts in the activity of Ukrainian lawyers, in particular regarding conflicts of interest, the combination of legal practice with public, scientific and journalistic activities, as well as lawyers' activities and communication on the Internet.*

Keywords: *Practice of law, ethic rules, conflict, lawyers' self-government, settlement agreement, the Bar, advocacy.*

Діяльність адвокатів регулюється Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», прийнятим 5 липня 2012 року [2], а також Правилами адвокатської етики. Відповідно до Закону, було створено національні органи адвокатського самоврядування – Національну асоціацію адвокатів України (далі – НААУ) – всеукраїнську недержавну некомерційну неприбуткову професійну організацію, яка об'єднує всіх адвокатів України з метою забезпечення реалізації завдань адвокатського само-врядування й створена на засадах професійної належності. Відповідно до п.1. ст.54 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», основним органом адвокатського самоврядування є З'їзд адвокатів України, який проводиться не рідше, ніж один раз на три роки. З'їзд затверджує, крім іншого, правила адвокатської етики. У період між з'їздами адвокатів України функції адвокатського самоврядування виконує Рада адвокатів України (далі РАУ). Рішення РАУ є обов'язковими для виконання усіма адвокатами.

Перш ніж перейти до конфліктів у адвокатській діяльності, варто спершу звернути увагу, що конфлікт визначається як зіткнення протилежних, несумісних інтересів і поглядів, відсутність згоди між двома або більше сторонами, наявність суперечностей та протиріч або ж ситуація, у якій кожна зі сторін намагається зайняти позицію, несумісну з позицією іншої сторони.

Проте конфлікт – не завжди негативна річ, адже він допомагає виявити розмаїтість точок зору, подає

додаткову інформацію, допомагає виявити більшу кількість альтернатив чи проблем. За обсягом конфлікти вирізняють: широкі і локальні, які не виходять за межі конфлікуючих сторін; керовані (регульовані) і некеровані (нерегульовані); за часом – короткострокові, довгострокові, разові та повторні; за джерелом виникнення – об'єктивні, істинні та хибні; за формою прояву – вербальні та невербальні, внутрішні та зовнішні, організаційні та неорганізаційні, навмисні та спонтанні [4, с. 8].

Найбільш поширеними у адвокатській діяльності є конфлікти за кількістю учасників, а саме **внутрішньо особистісний конфлікт**. Він може набувати різних форм. Найпоширеніша – рольовий конфлікт: до однієї людини іншою висувуються суперечливі вимоги з приводу результатів її роботи (помічники адвокатів, стажисти, персонал юридичної фірми). Як наслідок – внутрішній конфлікт особи. Причинами такого конфлікту є перевантаження, постійне перебування у стані стресу, низький рівень задоволеності роботою, мала впевненість у собі та в організації.

Найвідоміша форма – **міжособистісний конфлікт**. Найчастіше – це боротьба керівництва за обмежені ресурси, капітал чи робочу силу. Конфлікт може виникнути за наявності кількох претендентів на одну вакансію, різні погляди, цілі й цінності. Сюди відноситься й конфлікт особи з групою (колективом), оскільки група виступає в даному випадку, як одна особа, адже відбувається зіткнення двох точок зору – особи і групи як однієї особи.

Ще одна важлива форма – **міжгруповий конфлікт**. Організації, в тому числі й адвокатські,

складаються з безлічі груп, формальних і неформальних, між якими можуть виникати конфлікти. Звідси витікає ще один тип конфліктів – конфлікти за структурними взаємовідносинами. До цього типу відносимо конфлікти за вертикаллю (між керівником та підлеглим) і за горизонталлю (конфлікти між співробітниками).

Важливо розуміти стадії конфлікту, які виникають при всіх типах і формах конфліктів: це **конфліктна ситуація – конфлікт – загострений конфлікт**.

Початкова стадія розвитку конфлікту – конфліктна ситуація – є найважливішою з огляду на швидкість реагування на неї з боку керівника і її вирішення, поки вона, в силу різних зовнішніх і внутрішніх обставин та дій (грубе слово, упереджене ставлення, жест, міміка), не переросла у конфлікт. «Симптомами» конфліктної ситуації є ухилення від виконання розпоряджень, висловлення незадоволення роботою, колегами, керівництвом, зміна настрою і т.п. Серед **методів управління конфліктною ситуацією** є: роз'яснення вимог до роботи (політика та ідеологія організації, процедури і правила, очікувані результати від підрозділу і кожного працівника, система повноважень і відповідальності); координаційні й інтеграційні методи (ієрархія для управління структурою, створення служб для здійснення зв'язку між конфліктуєчими групами, відділами тощо); загальноорганізаційні комплексні цілі; структура системи винагород і заохочень.

Серед стилів вирішення конфліктів керівники часто використовують кілька найбільш поширених, проте малоефективних, а саме: уникання, згладжування, примус. **Найдієвішими методами вирішення конфліктів є компроміс, переговори, співробітництво** [6, с. 87].

Адвокати у своїй діяльності, зустрічаються із усіма видами і типами конфліктів. Запобіжником і орієнтиром для адвокатів є Правила адвокатської етики, у яких чітко розписано стиль поведінки адвоката у різних конфліктних ситуаціях, зокрема на рівні: адвокат-адвокат, адвокат-клієнт, адвокат-органи адвокатського самоврядування, адвокат-помічник адвоката / стажист, адвокат –працівник по трудовому договору.

У своїй діяльності українські адвокати зобов'язані враховувати також і Правила адвокатської етики країн Європейського Союзу, оскільки українська адвокатура входить до європейської адвокатської спільноти. Так, у 2016 р. Національна асоціація адвокатів України стала членом Ради адвокатських та правничих товариств Європи (CCBE) [3] – міжнародної неприбуткової організації, заснованої 1960 року, яка налічує понад 1 мільйон адвокатів Європи, асоціацій адвокатів із 45 країн (32 повноправні члени, три асоційовані члени та 10 спостерігачів). Україна стала 11-м членом ССВУ із статусом спостерігача. НААУ утвердила авторитет інституту адвокатури

всередині країни та здобула визнання у світі, ставши членом ще й таких ключових європейських професійних організацій, як: Рада адвокатських та правничих товариств Європи (РААПТЕ), Міжнародна асоціація адвокатів та Міжнародна спілка юристів [7, с.1].

Кодекс поведінки європейських адвокатів був прийнятий на пленарній сесії Ради адвокатських асоціацій та правових товариств Європи (РААПТЕ) 28 жовтня 1988 року, з наступними змінами, ухваленими на 4 пленарних засіданнях РААПТЕ 20 серпня 2007 року. Положення цього кодексу визнані на даний час в якості консенсусу всіх адвокатських асоціацій та правових товариств Європейського Співтовариства та Європейського Економічного Простору. Тому правила етики адвокатів Європи підлягають виконанню адвокатами, як їх визначено в Директиві 77/249 та Директиві 98/5/ЕС, а також адвокатами асоційованих держав або держав, що мають статус спостерігача в РААПТЕ, в тому числі й адвокатами України, яка має статус спостерігача.

Конфлікти між адвокатами в країнах Європейського Союзу, а також країнах-спостерігачах вирішуються, в першу чергу, за участі органів адвокатського самоврядування, а потім у постійному арбітражному суді при Найвищій Раді Адвокатів або арбітражному суді із винятковою участю адвокатів.

Адвокат може виступити на захист у справі проти адвоката, що стосується його професійної діяльності, тільки після попереднього повідомлення окружної ради адвокатів, до якої він належить. У випадку колізії між засадами товарищескості і законним інтересом клієнта, перевага надається інтересові клієнта.

У правилах етики ЄС вказано, що у спорах із колегами-іноземцями європейський адвокат вирішує спір полюбовно, або звертається до органів адвокатського самоврядування [1, с. 8].

Найбільше конфліктних ситуацій між адвокатами виникає з причини неявки до суду однієї зі сторін. Засади корпоративної ввічливості й товарищескості європейських адвокатів говорять про те, що адвокат, який не може бути в суді у визначений час, повинен попередньо повідомити адвокатів, що виступають у тій справі й у міру можливості узгодити з ними час своєї присутності.

У випадку клопотання адвоката щодо згоди суду на розгляд справи з його участю поза чергою, що також є однією з вагомих причин конфліктів, йому слід заручитися згодою адвокатів, що виступають у попередніх справах.

Усі процесуальні документи, які адвокат має намір подати у провадженій ним справі під час її розгляду, повинні бути надані, по мірі можливості, на початку розгляду справи, а їх копії мають бути вручені якнайшвидше його опоненту на процесі. Українські адвокати здебільшого використовують таку можливість для продовження терміну для вивчення матеріалів. У Європі такий вчинок

розцінюється як затягування справи з боку адвоката і карається дисциплінарними стягненнями.

Ще однією можливістю для конфлікту є відсутність додатку до протоколу, разом з його копією для опонуючої сторони, що для європейських колег є вимогою, обов'язковою для виконання.

Конфлікти адвокатів з клієнтами. Правила етики адвокатів країн ЄС чітко визначають, що, у разі виникнення конфлікту в ході розгляду справи, адвокат зобов'язаний розірвати договір з клієнтом, чиї інтереси знаходяться в конфлікті. Адвокатові заборонено братися за ведення справи проти близької йому особи, а також він не повинен братися за ведення справи проти особи, з якою має важливий особистий спір. Адвокат зобов'язаний розірвати договір, якщо обставини вказують на те, що клієнт втратив до нього довіру [1, с. 9].

Правила етики країн ЄС рекомендують, так званий, біблійний принцип вирішення конфліктів. Біблійний принцип вирішення конфліктів передбачає спочатку самостійно звернути увагу конфліктуючого колеги на проблему, щоб по мірі можливості вирішити конфлікт мирним шляхом. Якщо не вдається самостійно вирішити конфлікт – ще раз налагодити контакт за допомогою двох свідків (у сучасному розумінні – медіаторів) і тільки потім, коли не вдалося погладити справу, звернутися до церковної влади, а у випадку адвоката – до влади адвокатської, тобто до органів адвокатського самоврядування. Таким чином ЄС наголошує, що у разі виникнення загострених ситуацій, адвокат не повинен робити будь-яких юридичних дій, спрямованих проти його колеги з іншої держави, без попереднього повідомлення асоціації адвокатів або правового товариства, членами яких вони обидва є, з метою надання ними допомоги по врегулюванню спору.

Наважливіше, що у своїй діяльності повинні не допускати адвокати – це **конфлікту інтересів**. Так, стаття 9. Правил адвокатської етики України наголошує, що під конфліктом інтересів розуміють суперечність між особистими інтересами адвоката та його професійними правами і обов'язками перед клієнтом, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість під час виконання адвокатом його професійних обов'язків, а також на вчинення або не вчинення ним дій під час здійснення адвокатської діяльності [5].

Адвокат без письмового погодження з клієнтами, щодо яких виник конфлікт інтересів, не може представляти або захищати одночасно двох або більше клієнтів, інтереси яких є взаємно суперечливими, або вірогідно можуть стати суперечливими, а також за таких обставин надавати їм професійну правничу (правову) допомогу.

У разі отримання адвокатом конфіденційної інформації від клієнта, якому він надавав професійну правничу (правову) допомогу, пов'язаної з інтересами нового клієнта при наданні правничої допомоги, адвокат зобов'язаний отримати письмове

погодження клієнтів, між якими виник конфлікт інтересів.

Адвокат без письмового погодження з клієнтом, щодо якого виник конфлікт інтересів, не може представляти, захищати клієнта чи надавати йому професійну правничу (правову) допомогу, якщо інтереси клієнта суперечать власним інтересам адвоката. За відсутності письмового погодження клієнта, в разі виникнення конфлікту інтересів у процесі реалізації адвокатом договору, такий договір має бути розірваний.

Для адвокатів, які поєднують адвокатську діяльність із громадською, науковою чи публіцистичною, норми адвокатської етики передбачають, що адвокат не має права знехтувати чи поступитись своїми професійними обов'язками на користь громадської організації, партії, наукового товариства тощо, членом якого він є. У публіцистичних матеріалах (статтях, публікаціях тощо) та публічних виступах адвокат не повинен поширювати відомості, які ганьблять честь, гідність чи ділову репутацію інших адвокатів або престиж адвокатури.

Важливими у Правилах адвокатської етики є новели, затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 09 червня 2017 року щодо діяльності та спілкування адвокатів у мережі Інтернет. Окремою, 57-ю статтею у Правилах адвокатської етики регулюється «Принципи поведінки адвокатів у соціальних мережах». Правила конкретизують, що адвокат у мережі Інтернет, в соціальних мережах, інтернет-форумах може розміщувати, коментувати лише ту інформацію, використання якої не завдає шкоди авторитету адвокатів та інституту адвокатури в цілому [5].

Використання адвокатом соціальних мереж, Інтернет-форумів та інших форм спілкування в мережі Інтернет повинно відповідати принципам незалежності, професійності, відповідальності, чесності, стриманості та коректності, гідності, недопущення будь-яких проявів дискримінації, толерантності та терпимості, корпоративності та збереження довіри суспільства, конфіденційності.

При встановленні адвокатом контактів та спілкування у соціальних мережах, Інтернет-форумах та інших формах спілкування в мережі Інтернет з клієнтами, колегами, суддями, процесуальними опонентами та іншими особами та їх об'єднаннями, він зобов'язаний виключити можливість виникнення конфлікту інтересів. Не допускати публічного надання коментарів адвокатами під час здійснення адвокатської діяльності, а так само і в якості особистих суджень, позицій іншого адвоката чи представника у справі, в якій вони не беруть участі. Адвокат зобов'язаний вести себе шанобливо і не допускати образливої поведінки. Будь-які заяви, коментарі адвоката в соціальних мережах повинні бути відповідальними, достовірними і не вводити в оману.

Адвокатам заборонено здійснювати заяви в соціальних мережах, Інтернет-форумах та інших формах спілкування в мережі Інтернет від імені адвокатської спільноти і видавати свою думку за її спільну думку, а також враховувати, чи відповідають дії адвоката в соціальних мережах іміджу та статусу адвоката. Адвокат зобов'язаний створити умови і вжити всіх можливих заходів для максимального захисту будь-якої інформації, яка отримується через Інтернет та містить адвокатську таємницю. Без попередньої письмової згоди клієнта не допускається розміщення інформації, пов'язаної із здійсненням адвокатської діяльності, в публічному доступі, в соціальних мережах, на Інтернет-форумах та в інших формах спілкування в мережі Інтернет.

Таким чином, у професійній діяльності адвокат керується, в першу чергу, національним законодавством про адвокатуру, Правилами етики, рішеннями Ради адвокатів України та ради адвокатів регіону, до якої належить. Крім того, беруться до уваги правила етики країн Європейського Союзу, оскільки українська адвокатура входить до світових і європейських професійних товариств і організацій. При співпраці з іноземними колегами, кожна сторона керується Кодексом етики країн ЄС, своїм національним законодавством про адвокатуру і правилами адвокатської етики своєї країни. У випадку виникнення певних колізій чи суперечностей, адвокати звертаються до національних органів адвокатського самоврядування, які шляхом переговорів мирним шляхом вирішують конфлікти між адвокатами.

1. Василик І.Б. «Писані» і «неписані» правила етики адвокатів у країнах ЄС. *Вісник НААУ*. 2019. № 6(54), червень. С. 8-10.

2. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17/stru> (Дата звернення 20.11.2019).

3. НААУ прийнято до ССБЕ (Національна асоціація адвокатів України стала членом Ради адвокатських та правничих товариств Європи – ССБЕ). URL: <https://unba.org.ua/news/2003-naau-prijnyato-do-> (Дата звернення 20.11.2019).

4. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління: Посібник. К.: Академвидав. 2003. 568 с.

5. Правила адвокатської етики. Затверджені Звітним виборним з'їздом адвокатів України 09 червня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17> (Дата звернення 20.11.2019).

6. Психологія управління. Конспект лекцій. Укладач: Василик І.Б. К.: ДАЖКГ. 2010. 96 с.

7. 5 років успіху української адвокатури. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/files/UNBA_5YOS_A_4_UKR_WEB.pdf (Дата звернення 20.11.2019).

References

1. Vasylyk I. (2019). Pysani i nepysani pravyla etyky advokativ u krainach ES [Written and unwritten rules of the Bar's ethics in the EU-countries]. *Visnyk NAAU*, № (6) 54 (June). (In Ukrainian).

2. Zakon Ukrainy pro advokaturu ta advokatsku dijalnist [Law of Ukraine on the Bar and practice of law]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17/stru> (Last accessed 20.11.2019). (In Ukrainian).

3. NAAU pryjniato do CCBE [Ukrainian National Bar Association became a member of The Council of Bars and Law Societies of Europe – CCBE]. URL: <https://unba.org.ua/news/2003-naau-prijnyato-do-> (Last accessed 20.11.2019). (In Ukrainian).

4. Orban-Lembryk L.E. (2003). *Psychologia upravlinia: Posibnyk* [Psychology of Governance. A Textbook]. Kyiv: Akademydav. 568 p. (In Ukrainian).

5. Pravyla advokatskoi etyky, zatverdzeni Zvitno-vybornym zjizdom advokativ Ukrainy 09 chervnia 2017 roku [Rules of the Bar's ethics confirmed by the electing meeting of the Bars of Ukraine on June, 9th 2017]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17> (Last accessed 20.11.2019). (In Ukrainian).

6. *Psychologia upravlinnia* (2010). *Konspekt lekcij* [Psychology of Governance. Notes of a Lecture] / IrynaVasyluk (ed.). Kyiv: Kyiv University of Management and Entrepreneurship (DAZhKH). 96 p. (In Ukrainian).

7. 5 rokov uspichu ukrainskoi advokatury [Five years of the Ukrainian Bar's success]: URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/files/UNBA_5YOS_A_4_UKR_WEB.pdf (Last accessed 20.11.2019). (In Ukrainian).

Тетяна Воропасєва

кандидат психологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник,
Центр українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0001-8388-7169
Email: voropayeva-tania@ukr.net

КОНФЛІКТИЗАЦІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНСТВА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ЗАГРОЗ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Анотація. У статті розглянуто теоретичні й практичні аспекти проблеми конфліктизації культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз. У статті розкривається сутність конфліктів, аргументується положення про конфлікт як атрибут соціального буття, простежується його вплив на процеси соціальних трансформацій. Аналізуються причини і умови виникнення, ескалації та вирішення конфліктів різних рівнів, обґрунтовується можливість і необхідність управління ними.

Стаття присвячена теоретико-методологічному аналізу сучасних досліджень з конфліктології. Доведено, що доцільно застосовувати інтегративний підхід до класифікації соціальних конфліктів. Інтегративний підхід до аналізу конфліктів - це методологічна основа дослідження, яка передбачає їх розгляд не лише як джерела руйнування та смерті, але і як певного начала розвитку суспільства. У статті зроблено висновок, що категорія «конфліктизаційні процеси» має значний науковий потенціал для вивчення соціальних конфліктів. На основі аналізу конфліктологічних теорій розкрито сутність процесу конфліктизації, його специфічний характер, джерела виникнення.

У статті проаналізовано особливості сучасних конфліктів у контексті глобальних процесів. Специфіка конфліктності міждержавних відносин в епоху глобалізації полягає в тому, що це явище набуває транснаціонального та планетарного масштабів. В умовах мілітаризації конфліктної взаємодії рівень конфліктності зростає. Ескалація напруженості та застосування насильства шляхом мілітаризації конфліктної взаємодії призводить до збройного протистояння. Сучасні збройні конфлікти стануть значну загрозу для людства, оскільки вони можуть розширюватися в умовах глобалізації. Необхідно формувати комплекс заходів (гуманітарних, соціально-економічних і політико-військових), спрямованих на запобігання викликам, небезпекам та загрозам національним інтересам України. Необхідно також підтримувати баланс сил, цінностей, ресурсів, політичних, правових і соціально-економічних проблем у суспільстві та державі. Обґрунтовано важливість комплексної стратегії протидії руйнівним діям іноземних найманців в Україні. Основна увага приділяється використанню політичних, дипломатичних засобів через активну участь міжнародної спільноти та посилення економічних санкцій проти Російської Федерації. «Розумна сила» трактується як здатність поєднувати ресурси «жорсткої» та «м'якої» сили, щоб зміцнити позиції України на міжнародній арені. Обґрунтовано важливість стратегії «розумної сили» як основи подолання збройного конфлікту на території України та реінтеграції окупованих територій. Зроблена спроба осмислити конфліктизаційні процеси в Україні у рамках інтегративного підходу, адже сьогоденні конфліктність відіграє все більш помітну роль у суспільному та політичному житті України. Дискурсивно-консенсусні та асертивні стратегії успішного вирішення соціальних конфліктів вважаються оптимальними в нинішніх умовах.

Ключові слова: конфлікт, процеси конфліктизації та деконфліктизації, збройний конфлікт, дискурсивно-консенсусні та асертивні стратегії, Україна, Російська Федерація.

Tetiana Voropayeva

Ph.D. in Psychology, Associate Professor, Senior Research Associate,
Centre of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

CONFLICTIZATION OF THE CULTURAL AND HISTORICAL SPACE OF UKRAINIANNES UNDER CONDITIONS OF MODERN THREATS: THEORY AND PRACTICE

Abstract. The article deals with the theoretical and practical aspects of the problem of conflictization of the cultural and historical space of Ukrainianness under conditions of modern threats. The essence of conflicts is revealed

in the article, the interpretation on the conflict as an attribute of social life is done, its influence on the processes of social transformations is traced. The causes and conditions of the emergence, escalation and resolution of conflicts on various levels are analyzed, the possibility and necessity of managing them is substantiated.

The article is devoted to theoretical and methodological analysis of contemporary studies in conflictology. It is proved that it is reasonable to apply an integrative approach to classification of social conflicts. An integrative approach to the analysis of conflicts is the methodological basis of research, which involves its consideration not only as a source of destruction and death, but also as the initial place of development of society. The author comes to conclusion that the term of conflictization processes has considerable scientific potential for study of social conflicts. The analysis of the essence of conflictization's processes, their specific character and sources of emergence is done on the base of conflictological theories.

The article analyzes special features of contemporary conflicts in the context of global processes. The specificity of conflictization in interstate relations in the era of globalization raise this phenomenon to transnational and even planetary scale. Under conditions of militarization of conflict interaction, the level of conflict potential also increases. The escalation of tension and the use of violence through militarization of conflict interactions leads to armed confrontation. Contemporary armed conflicts pose a significant threat to humanity as they may expand in the context of globalization. The formulating of a row of measures (of humanitarian, socio-economic and politico-military nature) is aimed to prevent challenges, dangers and threats to the national interests of Ukraine. It is also necessary to maintain a balance of forces, values, resources, political, legal and socio-economic problems in the society and the state. The importance of a comprehensive strategy of counter the destructive actions of foreign mercenaries in Ukraine has been substantiated. The focus is on the use of political and diplomatic means through the active participation of the international community and the strengthening of economic sanctions against the Russian Federation. «Smart power» is interpreted as the ability to combine the resources of «hard» and «soft» power in order to strengthen the position of Ukraine on the international scene. The importance of the strategy of «smart power» as a basis for overcoming the armed conflict on the territory of Ukraine and the reintegration of the occupied territories was substantiated. We have made an attempt to interpret conflictization processes in the framework of an integrative approach. The proneness to conflict is now playing a distinctive role in the social and political life of the Ukraine. The discursive-consensus and assertive strategies for successful solution of a social conflict is considered to be an optimal one.

Key words: conflict, processes of conflictization and deconflictization, armed conflict, discursive-consensus and assertive strategies, Ukraine, Russian Federation.

Постановка проблеми. На межі XX – XXI ст. виникла глибока криза у сфері забезпечення всіх систем безпеки (міжнародної, макрорегіональної, мезорегіональної, національної та мікрорегіональної). У цей період кількість збройних конфліктів невпинно зростала. Серйозною загрозою для людства стало загострення різних проявів сепаратизму, екстремізму, релігійного фанатизму й тероризму, прояви яких постійно модифікуються, що підтверджується трагічними подіями і терактами у Європі (Париж, Ніцца, Брюссель, Берлін, Лондон, Стокгольм, Страсбург) і на теренах інших континентів. Збройна агресія в Сирії та в Україні, як підкреслюють деякі політологи й футурологи, можуть служити своєрідною «прелюдією» до третьої світової війни (В. Горбатенко). Сучасні дослідники намагаються знайти відповіді на питання, чи стане загострення міжнародної напруженості після російської агресії проти України в 2014 р. нездоланною кризою і тотальною дестабілізацією світопорядку. 28 грудня 2019 р. «Українська правда» повідомила, що «за версією американського видання Foreign Policy, війна в Україні входить у список 10 головних конфліктів світу, за якими потрібно слідкувати у 2020 році». Окрім України у цій статті згадуються ще 9 конфліктів: «конфлікт у Афганістані; громадянська війна у Ємені; конфлікт в Ефіопії; конфлікт у Буркіна-Фасо; громадянська війна в Лівії; конфлікт США, Ірану та Ізраїлю у Перській затоці; протистояння США та КНДР; конфлікт у Кашмірі;

політична криза у Венесуелі» [7]. Відомо, що в умовах глобалізації конфліктизаційні процеси можуть набувати транснаціонального й планетарного характеру [3; 4]. Глобальними загрозами вже стали міжнародний тероризм і екстремізм, а також можливість застосування зброї масового ураження. Крім цього, продовжує зберігатися і відтворюватися конфліктогенний потенціал соціумів пострадянського простору, що призводить до конфліктизації відносин між новими незалежними державами, а також між окремими незалежними державами та колишнім імперським центром (в чергу чергу, це стосується Молдови, Грузії та України). Отже, проблема **конфліктизації культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз** є доволі актуальною і займає важливе місце в системі сучасної соціогуманітаристики. У коло даної проблематики входять і питання використання конфліктизації як **інструменту імперського впливу на колонізовані народи**, і питання міждержавного збройного конфлікту неокolonіального типу, що триває на території України вже шостий рік, конструктивне вирішення якого має величезне практичне значення для всієї планети. Подальший цивілізаційний поступ України вимагає не тільки захисту національної незалежності, державного суверенітету та територіальної цілісності держави, але й реалізації національних інтересів, досягнення стабільності на глобальному й регіональному рівнях та загальнонаціональної єдності. Надзвичайно

важливою у цьому плані є деконфліктизація українського суспільства і реінтеграція населення окупованих територій. Ця проблема має сьогодні практичну актуальність для України.

Аналіз наукових публікацій. Інтерес до різних протистоянь, змагань протагоністів і конфліктної взаємодії з'явився вже у мислителів Стародавнього Китаю Конфуція та Лао-Цзи. З античної доби і до наших днів відомі мислителі, вчені й дослідники вивчали різні аспекти конфліктної взаємодії між людьми, соціальними групами, суспільствами і країнами (протистояння, боротьбу, змагання, суперництво, дискусії, диспути тощо), а також проблеми війни і миру (Геракліт, Геродот, Емпедокл, Епікур, Аристотель, Платон, Цицерон, Н. Мак'явеллі, Ф. Бекон, Г. Гегель, Г. Гроцій, Д. Дідро, І. Кант, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Т. Мор, А. Рабле, Е. Роттердамський, Г. Спенсер та ін.). Відомо, що боротьба й змагання у давніх греків та римлян, а також ігри під час релігійних і політичних свят називались агоном (у ті часи термін «конфлікт» ще не існував, він з'явився у латинській мові на початку І тис. н.е. і означав зіткнення протилежних сторін, думок, сил, серйозну розбіжність, суперечність). У слов'янських мовах слово «конфлікт» з'являється у ХІХ ст. У ХІХ ст. також виникають перші наукові концепції з конфліктної проблематики. І якщо до того часу основним інтересом вчених були макроконфлікти (міждержавні, класові, міжнаціональні тощо), то в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. виникає інтерес до мікроконфліктів (міжособистісних, внутрішньо-особистісних тощо).

Перші прото-конфліктологічні концепції розробляли Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, А. Сміт, К. Клаузевіц, Ч. Дарвін та ін. Аналіз наукових досліджень в галузі філософії, соціології, психології показує, що теоретико-методологічні й практичні основи сучасної конфліктології базуються на працях видатних мислителів (Геракліт, Емпедокл, Епікур, Аристотель, Платон), філософів епохи Відродження і Нового часу (Ф. Бекон, Г. Гегель, Т. Гоббс, Д. Дідро, І. Кант, Ш. Монтеск'є, Т. Мор, А. Рабле, Ж.-Ж. Руссо, Г. Спенсер та ін.), засновників провідних соціологічних і психологічних теорій конфліктів (серед яких М. Дойч, К. Левін, Д. Мід, К. Роджерс, К. Хорні, У. Юрі) та ін. У працях зарубіжних та вітчизняних авторів конфлікт розглядається і як руйнівна сила [13], і як спосіб вирішення накопичених суперечностей у процесах взаємодії різних суб'єктів (як індивідуальних, так і колективних). Перераховані мислителі й науковці започаткували процес інституціоналізації сучасної конфліктології, яка вивчає конфлікти на мікро-, мезо-, макро- та мега-рівнях [13]. У ХІХ – ХХ ст. найвідомішими конфліктологічними теоріями були: 1) соціал-дарвінізм (Т. Гоббс, Л. Гумплович, Т. Мальтус, У. Самнер, Г. Спенсер); 2) конфліктологічна концепція К. Маркса; 3) соціологія конфлікту Г. Зіммеля; 4) концепція позитивно-функціонального конфлікту (Л. Козер); 5) теорія соціальної дії та вчення про соціальну напруженість (Т. Парсонс); 6) концепція конфлікту К. Боулінга;

7) конфліктна модель суспільства (Р. Дарендорф); 8) психодинамічна модель конфлікту (З. Фрейд, К. Хорні, К. Г. Юнг та ін.). Отже, різноманітні конфліктологічні теорії формувались упродовж ХІХ – ХХ століть, серед них можна виокремити три підходи: **мотиваційний** (Л. Берковець, М. Дойч, Г. Теджфел, З. Фрейд та ін.), **ситуаційний** (Р. Блейк, М. Шеріф та ін.), **когнітивний** (А. Елліс, Дж. Келлі, В. Клар, К. Левін, Ф. Хайдер та ін.). Відомі також інші підходи до конфліктологічної проблематики: **біхевіористський** (А. Бандура та ін.), **гуманістичний** (К. Роджерс та ін.), **інтеракціоністський** (Ф. Гайдер, М. Дойч, Т. Парсонс, Т. Шибутані та ін.), **системний** (А. Анцупов, І. Ващенко, О. Донченко, Л. Карамушка, Г. Ложкін, С. Максименко, В. Москаленко, М. Пірен та ін.) [11; 13].

У наші дні конфлікти привертають до себе увагу представників різноманітних галузей знання (філософії, соціології, конфліктології, психології, історії, політології, правознавства, військової науки, культурології, етнології, педагогіки тощо), зокрема, з метою розробки оптимальних стратегій і способів їх вирішення на тих чи інших рівнях розгортання конфліктного протистояння різних сторін. Філософи, соціологи, політологи і психологи визначили зміст поняття «конфлікт» (від лат. *conflictus* – зіткнення), а також його істотні ознаки, функції (конструктивні й деструктивні), причини його виникнення (суб'єктивні та об'єктивні), способи його запобігання, вирішення і врегулювання. Відомі вчені Дж. Бернгард, М. Дойч, Л. Козер, Л. Крісберг (США), М. Кроз'є (Франція), Р. Дарендорф (Німеччина) уточнили понятійний апарат конфліктології, розкрили природу конфлікту як явища, його роль і значення в суспільному бутті. Вони досліджували різні аспекти конфліктів: виникнення і причини, профілактику і прогнозування, розвиток і регулювання, способи й методи вирішення та їхні наслідки. Сучасні вчені продовжують вивчати гносеологічні, феноменологічні і праксеологічні проблеми конфліктології.

Проблеми, пов'язані з розгортанням, поглибленням і врегулюванням різнопланових кризових і конфліктних явищ на глобальному, національному і регіональному рівнях, а також із підвищенням конфліктності та її впливом на розвиток окремих держав і світу в цілому, були проаналізовані у працях Р. Арона, Дж. Б'юкенена, І. Валерстайна, Е. Гідденса, Е. Гобсбаума, Л. Даймонда, Р. Дарендорфа, А. Етціоні, В. Зігерта, Л. Козера, А. Пшеворського, Д. Растоу, Дж. Сарторі, Ч. Тіллі, Р. Фішера, М. Хеттіха, У. Юрі [15; 16; 17; 18; 21]; В. Алтухова, В. Барінової, О. Батрименка, Т. Бельської, С. Бобровник, А. Большакова, В. Бусленко, О. Валецького, А. Глухової, В. Горбатенка, В. Горбуліна, О. Григор'євої, Н. Гришиної, Г. Дерлуг'яна, Ю. Запрудського, А. Ішмуратова, О. Картунова, С. Козлова, В. Котигоренка, І. Кресіної, Д. Лікарчук, О. Маруховської, О. Москаленко, Т. Павловської, Є. Перова, Б. Толчинського, М. Цюрупи, В. Шаленка, В. Шейнова та ін. Різноманітні проблеми збройних конфліктів, їх причини і способи запобігання аналізували у своїх

працях С. Бжезінський, С. Гантінгтон, Дж. Джоулвен, Г. Кіссінджер, Дж. Кеннан, Дж. Робертсон, Т. Скочпол, А. Г. Франк; М. Воротнюк, В. Горбулін, С. Попов, В. Сліпченко, В. Юрковський та ін. Проблеми розгортання збройних конфліктів та особливостей їх врегулювання за допомогою міжнародних миротворчих операцій вивчають С. Акулов, П. Гай-Нижник, М. Капітоненко, Г. Луцишин, Г. Перепелиця та ін. [5; 6; 11; 15; 16; 17].

Таким чином, процеси конфліктизації є об'єктом сучасної соціогуманітаристики і **вперше досліджуються у рамках українознавства як інтегративної науки**, оскільки і конфлікти, і процеси конфліктизації є важливими феноменами як етнічного, так і національного буття українства. Актуальність уведення конфліктизаційної проблематики у проблемне поле українознавства підвищується в умовах постколоніального періоду розвитку України та російсько-українського збройного конфлікту на теренах України. Саме тому **метою даної статті** є осмислення сутності конфліктизаційних процесів на теренах сучасної України на основі інтегративного підходу та розгляд теоретичних і практичних аспектів проблеми конфліктизації культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз.

Виклад основного матеріалу. В сучасній соціогуманітаристиці виділяють кілька підходів до розуміння конфліктів, відповідно до яких використовуються різні аналітичні моделі, що дозволяють пояснити ці конфлікти, запропонувати й обґрунтувати різне бачення їх еволюції та перспектив урегулювання. Для вирішення поставленої проблеми нами був застосований **інтегративний підхід**, який передбачає розгляд об'єкта дослідження у його зв'язках і взаємозалежностях з іншими процесами та явищами, а також врахування взаємодії різнопланових чинників, що зумовлюють його становлення і розвиток. Інтегративний підхід до аналізу процесів конфліктизації культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз – це методологічна основа даного дослідження, яка передбачає розгляд конфліктів не тільки як джерела руйнувань, воєн і смерті, але і як джерела розвитку суспільства. Інтегративний підхід має великий дослідний і методологічний потенціал для узагальнюючих теоретичних побудов [8], що базуються на основі трансдисциплінарного аналізу особливостей сучасних конфліктів у контексті глобальних процесів і постколоніального періоду розвитку України, а також специфіки забезпечення міжнародної, регіональної та національної безпеки у постбіполярному світі. Інтегративне осмислення сутності конфліктизації культурно-історичного простору українства у минулому та сьогоденні дозволяє більш оптимально вирішити проблеми припинення міждержавного збройного конфлікту на території України та реінтеграції населення окупованих територій. Зокрема, це було реалізовано разом з Н. Авер'яною під час аналізу специфіки конфліктизаційних процесів у сучасній Україні, а також у процесі обґрунтування на

цій методологічній основі стратегії «розумної сили» для припинення збройного конфлікту на теренах України [2; 3; 4].

Основними теоретико-методологічними засадами дослідження процесів конфліктизації культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз є наступні: 1) Конфлікт як невід'ємний атрибут людського існування, виявляє себе в суперечливій єдності природи і соціуму, природи і культури і людини. Будь-який конфлікт може приводити і до деструктивних, і до конструктивних наслідків. 2) Конфлікт є однією з форм життєдіяльності будь-якого суспільства. Саме тому конфлікт необхідно розглядати як один із видів соціальної взаємодії, учасниками якої можуть бути окремі індивіди, людські угруповання, організації, установи, суспільства, країни, держави тощо [13]. Чим більш диференційованим є соціум, тим більше існує несхожих і взаємовиключних інтересів, потреб, цілей, цінностей і, отже, й більше джерел для потенційних конфліктів. Конфлікти можуть розгортатися на усіх рівнях соціальної взаємодії – від міжособистісних конфліктів (в яких можуть брати участь усього дві особи) до світових війн (в яких можуть брати участь багато держав світу). 3) Конфлікт необхідно розуміти як зіткнення **актуалізованих суперечностей**, протилежно спрямованих інтересів, потреб, цілей, думок, мотивів, соціальних установок, цінностей, поглядів, планів, намірів, позицій суб'єктів взаємодії (які можуть бути опонентами, ворогами тощо). Тривале напруження та граничне загострення актуалізованих суперечностей призводить до безкомпромісної боротьби, деструктивних дій, непростих колізій і трагічних наслідків для суб'єктів конфліктної взаємодії. Конфліктні ситуації виникають тоді, коли суб'єкт конфліктної взаємодії намагається просувати власні інтереси, які не відповідають інтересам іншого суб'єкта [5; 6; 9; 13]. Такі суперечності завжди мали місце в історії людської цивілізації, і з плином часу вони набували все більш гострого «звучання», зокрема в умовах кардинальних трансформацій, які відбувались і відбуваються у межах різних держав, посилюючи конфліктність у різних сферах суспільного життя. 4) **Критеріальною ознакою** при дослідженні конфліктів, конфліктних ситуацій та процесів конфліктизації та деконфліктизації є **конфліктність**. Треба враховувати, що конфліктність сучасного соціуму є складовою частиною процесу глобалізації. 5) **Конфліктизація** – це процес підвищення (посилення) рівня конфліктності у будь-якому соціумі (як на індивідуальному, так і на колективному рівні) [9]. Сутність процесів конфліктизації особливо гостро розкривається в періоди кризового стану суспільства. Процеси конфліктизації можуть бути природними і штучними, реальними і потенційними, зовнішньо- та внутрішньо-інспірованими тощо. 6) Аналізуючи конкретний конфлікт потрібно враховувати види й типи конфліктів, рівні й фази конфліктної взаємодії, причини виникнення конфліктних ситуацій тощо. **Обов'язковими ознаками конфліктів** є **біполярність** протилежно спрямованих тенденцій

(носії суперечностей), **суб'єктність** (наявність носіїв, репрезентантів конфліктної взаємодії) та **активність**, що передусім націлена на подолання наявних суперечностей) [9; 13]. Та чи інша сфера життєдіяльності людей зумовлює виділення побутових, сімейних, шкільних (освітніх), генераційних, громадських, політичних, релігійних, виробничих, міжетнічних, міжнаціональних тощо. За характером перебігу конфлікти бувають гострими й уповільненими, за формою свого прояву – явними й латентними. За часовим критерієм конфлікти поділяються на короткочасні (швидкоплинні) й тривалі (затяжні) [5; 6; 9; 11; 13]. 7) Джерела конфліктів (явища, факти, події, ситуації тощо), які зумовлюють їх розгортання, бувають об'єктивними та суб'єктивними. Основними серед них є: нестача матеріальних та духовних благ, необхідних для нормальної життєдіяльності людей; зіткнення різноспрямованих інтересів і потреб суб'єктів; світоглядні відмінності; слабкість моральних і правових норм для врегулювання конфліктної ситуації; а також особистісні, організаційно-управлінські, функціонально-організаційні, структурно-організаційні, особистісно-функціональні, ситуативно-управлінські, соціально-психологічні та інші джерела конфліктів. Причинами, що детермінують конфлікти, є наступні: розподіл ресурсів, дискримінація, відмінності в цілях суб'єктів, взаємозалежність і суперечливість виконуваних завдань, несправедливість, упередженість, відмінності в уявленнях, поглядах і цінностях, неналагоджена взаємодія та недостатній рівень спілкування, відмінності в ментальності та стилях поведінки тощо [13]. 8) Процес конфліктизації культурно-історичного простору українства необхідно розглядати в **«координатах»**: а) **Історії**, яка репрезентує історію буття праукраїнства (протоукраїнських і праукраїнських племен) та українства (Середньовіччя, Ранньомодерної, Модерної та Постмодерної доби), а також б) **Культури** (яку ми розуміємо в широкому контексті, включаючи етнічну, національну, художню, організаційну та ін.). 9) **Культурно-історичний простір українства** ми розуміємо як **простір життєдіяльності українства** (у порівнянні з відомим поняттям «життєвий світ», запропонованим німецьким філософом Е. Гуссерлем), а також як **Хронотоп** (від грец. *Χρόνος* «час» і *τόπος* «місце») – «закономірний зв'язок просторово-часових координат» (цей термін і його визначення було запропоновано О. Ухтомським у контексті його фізіологічних досліджень, а завдяки дослідженням М. Бахтіна даний термін було уведено у сферу соціогуманітаристики; М. Бахтін розумів під хронотопом «істотний взаємозв'язок часових і просторових відносин»). Культурно-історичний простір українства помітно трансформувалася у періоди **племінного, етнічного та національного розвитку** українського народу. Разом із становленням української нації та української національної культури формувалася і національно-культурний простір сучасного українства. 10) Пошук оптимальних засобів і способів деконфліктизації різноманітних відносин у державі й суспільстві варто розпочати з глибокого аналізу

конкретного конфлікту, визначення його суті та виявлення основних умов врегулювання. Зокрема, інтегративний підхід дозволив з'ясувати, що нинішній російсько-український збройний конфлікт на теренах України тісно пов'язаний з неоколоніальною політикою Кремля, тому його можна визначити як **тривалий міждержавний збройний конфлікт неоколоніального типу**, який виник у результаті ескалації гібридної війни, що розпочалася задовго до 2014 р. [1; 12]. Адже гібридна агресія Кремля проти України (а також проти інших незалежних держав) пов'язана як із намірами відновити СРСР, так і з прагненнями відновити Російську імперію у кордонах 1913 р. [12], а Російська імперія та Радянський Союз (як її більшовицька реінкарнація) системно використовували конфліктизацію як **інструмент імперського впливу на колонізовані народи** [2; 3; 4].

У сучасному українознавстві з'явилися окремі **доволі оригінальні «конфліктологічні» концепції**. Репрезентантом таких концепцій є, зокрема, стаття Ю. Фігурного «Конфліктизація українського етнокультурного простору як об'єкт українознавчих досліджень». В анотації автор зазначає, що в статті «окреслено вісім «конфліктогенних вузлів» в українському етнокультурному розвитку» [14, с. 28]. Метою дослідження, – підкреслює автор статті, – «є аналіз конфліктизації українського етнокультурного простору в контексті вітчизняних етнічних, націєтворчих та етнокультурних процесів» [14, с. 29]. Але далі в тексті цієї статті не йдеться ні про авторське розуміння конфліктності й процесів конфліктизації, ні про «головні конфліктогенні вузли розвитку українських етнокультурних процесів» [14, с. 31], не згадуються ні внутрішньоетнічні, ні міжетнічні, ні міжнаціональні конфлікти, ні міжетнічні суперечності тощо. Ю. Фігурний пише, що «багатовікове вітчизняне етнокультуротворення можна розділити на такі головні «конфліктогенні вузли»»: перший, другий, третій, четвертий, п'ятий, шостий, далі чомусь йдуть вже не «конфліктогенні вузли», а періоди – сьомий і восьмий. При цьому ні поняття «конфлікт», ні семантично близькі до цього поняття терміни навіть не згадуються при описі першого, другого, третього, четвертого і п'ятого «конфліктогенних вузлів» [14, с. 31-32]. Тільки після цього двічі зустрічається слово «конфлікт»: 1) «жахливі конфлікти тієї звитяжної й одночасно трагічної доби» (так характеризується шостий «вузол»), 2) «українці вистояли і, попри всі конфлікти, залишилися українцями з власною культурою, мовою, традиціями і звичаями» (так описується сьомий період). Виділені Ю. Фігурним у 2019 р. «конфліктогенні вузли» та періоди дивним чином співпадають з етапами етногенезу й етнічної історії українського народу, а також етапами українського націєтворення, які були охарактеризовані Т. Воропаєвою ще у 2004 – 2010 рр. [10, с. 409-528]. Уведений Т. Воропаєвою термін «етногонічний вузол» [10, с. 10, 417-418] семантично переключиться з «конфліктогенними вузлами» Ю. Фігурного (але вона дає визначення

запропонованого поняття, а він – ні). Т. Воропаєва пише, що **перший етап етногенезу й етнічної історії** українського народу тривав із V ст. до середини IX ст. [10, с. 417], Ю. Фігурний пише, що **перший** «конфліктогенний вузол» (кінець IV – друга половина IX ст.) «пов'язаний із виокремленням протоукраїнців із загальнослов'янського етноконгломерату» [14, с. 31]. За Т. Воропаєвою, **другий** етап – етнічного розвитку – тривав із середини IX ст. до середини XVI ст. [10, с. 421] і був поділений на 4 фази, за Ю. Фігурним, **другий** і **третій** «конфліктогенні вузли» проявили себе відповідно: з кінця IX ст. до першої половини XIV ст. та із середини XIV ст. до першої половини XVII ст. Т. Воропаєва (яка, як і всі науковці Центру українознавства, розрізняє етнос і націю, етнічну і національну культуру) підкреслює, що **перший етап українських націєтворчих процесів** почався у середині XVI ст. і тривав до кінця XVII ст. [10, с. 467], Ю. Фігурний підкреслює, що **четвертий** «конфліктогенний вузол» проявив себе із середини XVII ст. до другої половини XVIII ст. [14, с. 32]. За Т. Воропаєвою, **другий етап українських націєтворчих процесів** тривав із кінця XVIII ст. до початку 1920-х рр. [10, с. 471], за Ю. Фігурним, **п'ятий** «конфліктогенний вузол» припадає на кінець XVIII ст. – початок XX ст. [14, с. 32]. Т. Воропаєва пише, що **третій етап українських націєтворчих процесів** тривав із 1923 р. до початку 1930-х рр. [10, с. 474], Ю. Фігурний пише, що **шостий «вузол»** припадає на 1917–1932 рр. За Т. Воропаєвою, **четвертий етап українських націєтворчих процесів** тривав із початку 1930-х рр. до 1 грудня 1991 р., за Ю. Фігурним, **сьомий період** (чомусь вже не «вузол») розпочався у 1933 р. і завершився у 1990 р. [14, с. 32]. Т. Воропаєва стверджує, що **п'ятий етап українських націєтворчих процесів** почався у грудні 1991 р. і триває й досі [10, с. 448, 479], Ю. Фігурний стверджує, що восьмий період (також вже не «вузол») розпочався 1991 р. і триває нині [14, с. 32]. Після наведених текстових збігів дуже дивним є той факт, що Ю. Фігурний власноручно пише, що «в часи Хмельниччини (1648–1657 рр.) розпочинається формування домодерної козацької (української) нації» [14, с. 30], і на цій же сторінці сам собі суперечить, чомусь не погоджуючись з позицією Т. Воропаєвої щодо українських націєтворчих процесів, і стверджує, що «вітчизняне націєтворення розпочалося ще в часи Києво-Руської держави та її спадкоємця, Галицько-Волинського королівства» [14, с. 30]. Ю. Фігурний, мабуть, не знає, що цитований ним текст Т. Воропаєвої був написаний ще у 2004 – 2005 рр. (вперше він був опублікований у календарі-щорічнику «Українознавство-2005»), у рамках тодішньої держбюджетної тематики Центру українознавства, коли її тексти, написані для Звіту Центру вичитували такі відомі українознавці, як В. Баран, В. Борисенко, Л. Залізняк, В. Крисаченко, В. Піскун, С. Сегеда, В. Сергійчук та інші.

У висновках Ю. Фігурний пише, що ним було «окреслено вісім “конфліктогенних вузлів”

українського етнокультурного розвитку, які загалом відповідають культурно-історичним етапам розвитку України та українців» [14, с. 33]. Але ж «конфліктогенні вузли», які завжди пов'язані з конфліктним (суперечливим) поєднанням, переплетенням, перетином якихось елементів, структур, дій, процедур, позицій, думок, інтересів, цінностей тощо, не співвідносяться з будь-якими історичними етапами, адже вони лише виникають, «зав'язуються» і «розв'язуються» у рамках певних періодів та етапів. Дуже жаль, що концепція Ю. Фігурного базується на понятті «етнодержавонацієтворення» (цій проблемі присвячена й одноіменна монографія автора), яке не можна вважати науковим, адже є значні відмінності між етнічним та національним буттям будь-якої спільноти, а процеси етнотворення, націєтворення і державотворення є не тільки різноплановими й різночасовими, але й мають різну культурно-історичну, соціально-економічну й геополітичну специфіку. Отже, заявлену Ю. Фігурним тему можна було б розкрити, базуючись на інших теоретико-методологічних засадах, як це зробили, наприклад, дослідники, які вивчали етногенез хорватського народу в контексті конфліктної взаємодії між хорватами й аварами та у зв'язку із суттєвою кризою в Аварському каганаті у 630-ті роки.

Емпіричним матеріалом для теоретичних узагальнень щодо розгортання конфліктизаційних процесів в Україні служили проведені упродовж ряду років дослідження Центру українознавства філософського факультету КНУ імені Тараса Шевченка в рамках кількох науково-дослідних тем («Українство у світовому цивілізаційному процесі: історичний досвід та перспективи», «Консолідація українства в постколоніальну добу», «Конфліктизація культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз»). Науковці Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка здійснюють конфліктологічні дослідження упродовж 1999 – 2019 рр. Кожного року дослідники опитували від 800 до 1080 респондентів (віком від 18 до 78 років) та 17 – 25 експертів (соціологів, конфліктологів, політологів, практичних психологів, у відповідності до інтегративного підходу). Теоретична похибка вибірки не перевищувала 2,3%. Одним із завдань нашої дослідницької групи (в роботі якої також брали участь аспіранти і студенти університету, що працювали у якості інтерв'юєрів) було виявлення рівнів конфліктності в різних колективах м. Києва у зв'язку з важливими подіями, що відбувались як у місті, так і в Україні.

Відомо, що рівень конфліктності залежить від соціально-економічних, культурно-історичних, політико-ідеологічних, цивілізаційних, етнічних, конфесійних, побутових та інших чинників, що в умовах гібридної війни можуть суттєво активізуватися процеси конфліктизації. У проведеному дослідженні були використані: метод експертного опитування, Методика оцінки рівня конфліктності В. Рогова і тест «Експрес-діагностика виявлення рівня конфліктності»

О. Гончарової. Усі методи передбачали оцінку рівня конфліктності суб'єктів за 12-бальною шкалою (0 – 4 балів – низький рівень конфліктності, 5 – 8 балів – середній рівень конфліктності, 9 – 12 балів – високий рівень конфліктності).

Проведене дослідження показало, що найбільш конфліктною була взаємодія мешканців м. Києва у різних сферах життя у наступні роки: у 1999 р., напередодні президентських виборів (рівень конфліктності – 7 балів, опитано 800 респондентів і 17 експертів); у 2004 р., перед виборами президента України (рівень конфліктності – 8 балів, опитано 880 респондентів і 19 експертів); у 2011 р., після арештів представників «помаранчевої» влади та радикалізації соціальних протестів (рівень конфліктності – 9 балів, опитано 930 респондентів і 17 експертів); у 2012 р., після протестів проти ухвалення нового закону про мови та перед парламентськими виборами (рівень конфліктності – 7 балів, опитано 910 респондентів і 19 експертів); у 2013 р., після подій навколо невідання угоди України з ЄС (рівень конфліктності – 9 балів, опитано 1020 респондентів і 19 експертів); у 2014 р., після репресій щодо учасників Революції Гідності та ескалації бойових дій на Сході України влітку (рівень конфліктності – 9 балів, опитано 1040 респондентів і 25 експертів); у 2015 р., після ескалації бойових дій взимку та смертельних сутичок біля Верховної Ради України 31 серпня (рівень конфліктності – 8 балів, опитано 1030 респондентів і 25 експертів); у 2016 р., після окремих дій по декомунізації (рівень конфліктності – 8 балів, опитано 1060 респондентів і 25 експертів). У 2017 р., можливо, через впровадження безвізового режиму з ЄС, вдаль проведення у Києві «Євробачення – 2017» та звільнення незаконно засуджених у Криму членів Меджлісу кримськотатарського народу А. Чийгоза та І. Умерова рівень конфліктності знизився до 7 балів (опитано 1030 респондентів і 25 експертів), хоча експерти очікували підвищення рівня конфліктності у зв'язку з подіями, пов'язаними з М. Саакашвілі (позбавлення громадянства України, «прорив» кордону тощо). У 2018 р., після протестів «євробляхерів», зростання антиукраїнських настроїв у Польщі та Угорщині, захоплення Росією українських військових кораблів у Керченській протоці та початком створення Православної Церкви України рівень конфліктності залишився на тому ж рівні – 7 балів (опитано 1070 респондентів і 25 експертів). Але результати, які були отримані у 2019 р. (опитано 1080 респондентів і 25 експертів), вражають, оскільки рівень конфліктності у різних сферах життя киян сягнув 10 балів. Такий високий рівень конфліктності пояснюється продовженням збройної агресії Росії в Україні, погіршенням соціально-економічної ситуації та президентськими виборами, які супроводжувались зростанням популізму, активізацією політичної конфронтації, зростанням суспільно-політичної напруженості, використанням гасел на кшталт «**Зробимо їх разом!**», «**Зробимо їх ще раз!**», що провокують

розкол у суспільстві по лінії «ми – вони». 16 експертів із 25-ти опитаних застерігають, що такий високий рівень конфліктності може спричинити накопичення доволі потужного протестного потенціалу. 9 експертів переконані, що українське суспільство дуже втомилося від різноманітної конфронтації, від війни, від політичної реклами, від олігархічної зверхності, від постійного підвищення тарифів, що у найближчі місяці в соціумі будуть переважати апатія і зневіра.

Використовуючи Опитувальник Томаса–Кілмана (Kenneth Thomas–Ralph Kilmann), ми дослідили типи поведінки респондентів у конфліктних ситуаціях (упродовж 1999 – 2019 рр. було опитано 7000 осіб віком від 17 до 69 років). Було виявлено 5 способів урегулювання конфліктів: **конкуренція** (прагнення домогтися своїх інтересів на шкоду інтересам інших), **притосування** (принесення в жертву власних інтересів заради інтересів інших), **компроміс** (своєрідна угода на основі взаємних поступок, висунування пропозицій, які знімають основні суперечності), **уникання** (відсутність прагнення до кооперації і відсутність тенденції до досягнення власних цілей), **співпраця** (учасники конфліктної ситуації знаходять вихід, який повністю задовольняє інтереси обох сторін). Проведене дослідження показало, що основними тенденціями є: 1) **притосування** тих осіб, які живуть уздовж лінії розмежування через певне звикання жити в умовах російської агресії; 2) рух від **уникання** до **конкуренції**, особливо це характерно для молоді та учасників АТО і ООС; 3) відмова від **компромісів** у зв'язку із збільшенням числа загиблих громадян України у збройному конфлікті.

Оскільки попередні дослідження Центру українознавства показали, що для вітчизняного й зарубіжного українства надважливими є концепти та ідеологеми «Гідності», «Гідного життя», «Утвердження України в колі цивілізованих держав», а також горизонтальний колективізм, інтернальність, толерантність і традиції ненасильницького спротиву, то у процесах деконфліктизації українського соціуму вирішальна роль належить стратегіям **дискурсивного консенсусу, асертивної поведінки суб'єктів та асертивним стратегіям** [9]. Асертивність – це здатність людини впевнено і з гідністю відстоювати свої права, не порушуючи при цьому прав інших людей. Асертивність є найбільш оптимальним і конструктивним способом деконфліктизації міжсуб'єктної взаємодії в умовах будь-якої конфронтації. З **асертивними стратегіями** тісно пов'язані **дискурсивно-консенсусні практики**, які спрямовані на ефективну комунікацію, на неконфронтаційний діалог, на колективний пошук спільної позиції, на послаблення конфліктної напруженості у процесі взаємодії, на ненасильницьке подолання різномановних конфліктів. Асертивні стратегії та дискурсивно-консенсусні практики (які необхідно популяризувати у ЗМІ та поширювати у повсякденному житті українців) спроможні актуалізувати

деконфліктизаційний потенціал вітчизняного й зарубіжного українства в умовах сучасних викликів та загроз [9]. Інтегративний підхід дозволяє вивчити **деконфліктизаційний потенціал** вітчизняного й зарубіжного українства (який накопичується і реалізується в умовах еміграції, імперського й тоталітарного тиску, гібридної війни, депопуляції й соціально-економічного розшарування населення, постколоніальної олігархізації, корупцізації, штучної сегментації та дезінтеграції України), а також **української традиції ненасильницького спротиву** (репрезентованої в усній народній творчості, у Майданних стратегіях, у консолідаційних практиках, у творах і діяльності українських «будителів», науковців, митців, політиків, правозахисників, дисидентів, журналістів, державних діячів та ін.).

Інтегративний підхід до вирішення «заможених» конфліктів на пострадянському просторі дозволяє чітко пов'язати їх з неокolonіальною політикою Росії, спрямованою на збереження контролю над цим простором. Імперське домінування, неоімперський реваншизм, неокolonіальна гібридна політика РФ спрямована, у першу чергу, на Молдову, Грузію, Україну. Тривалий міждержавний збройний конфлікт неокolonіального типу, який розпала РФ на теренах України, можна подолати (запустивши процеси врегулювання суперечностей, а також деескалації, дерадикалізації, дехаотизації та стабілізації соціуму з урахуванням принципів конфлікт-менеджменту) за допомогою стратегії «розумної сили». Адже саме ця стратегія відповідає сучасним загрозам і викликам найоптимальнішим чином. Вона дозволить Україні діяти на міжнародній арені як «відповідальному суб'єкту», формувати більш стійку міжнародну систему прийняття колективних рішень і вирішувати завдання деокупації та реінтеграції України за допомогою стратегічно продуманих, інноваційних і гнучких підходів. Стратегія «розумної сили» дозволяє застосовувати як «м'які», так і «жорсткі» методи, а головне – уміти розрізняти випадки, коли доречні або перші, або другі, або перші і другі одночасно [19; 20], щоб у результаті виник синергетичний ефект від поєднання засобів «м'якої» та «жорсткої» сили. Концепцію «розумної сили» варто застосувати як стратегію стримування неоімперського реваншизму РФ та її неокolonіальної гібридної політики. Застосування стратегії «розумної сили» дозволить вибудувати послідовність дій, спрямованих на зниження деструктивного політичного, економічного та інформаційного впливу РФ як на європейському просторі, так і у всьому світі [4].

Висновки і пропозиції. Таким чином, конфлікт розглядається як одна з форм життєдіяльності будь-якого соціуму. Конфлікт є певним вектором, «началом», що пронизує всі сфери життя суспільства, редукуючись в особливі способи взаємодії, які є характерними для конкретної сфери суспільного життя [2; 3; 4]. Будь-який конфлікт може приводити і до деструктивних, і до конструктивних

наслідків. Інколи внутрішні конфлікти завдають певній групі (або спільноті) більше шкоди, ніж зовнішній ворог. Прояви конфліктів є такими ж різноплановими, як і шляхи та способи їхнього попередження і врегулювання [2; 3; 4]. На жаль, досить часто внутрішньодержавні конфлікти послаблюють можливості країни захищати свої національні інтереси на міжнародній арені. Такі конфлікти можуть бути використані і зовнішніми, і внутрішніми гравцями як інструмент тиску на керівництво певної держави та прийняття ним невідповідних для даної країни умов [2; 3; 4].

Дослідження сучасних вчених показують, що конфліктизація міждержавних відносин стала однією з форм силового вирішення політичних, територіальних, етнічних, національних, релігійних, економічних та інших суперечностей, що формує цілу систему загроз як для національної, так і для міжнародної безпеки. В умовах мілітаризації будь-якої конфліктної взаємодії рівень конфліктогенності в соціумі зростає. Ескалація напруженості і застосування насильства призводить до конфронтації і збройних конфліктів. Сучасні збройні конфлікти являють серйозну загрозу людству, оскільки в умовах глобалізації вони можуть швидко поширюватися. В умовах постбіполярного світу необхідний пошук розумного балансу між різноспрямованими інтересами протиборчих сторін, а також механізмів задоволення життєво важливої потреби світового співтовариства у мирі та безпеці для нинішніх і майбутніх поколінь.

У постколоніальну добу простір дестабілізації різних сфер суспільного життя українства помітно збільшується. Одним з найпотужніших дестабілізаторів є процеси конфліктизації життєдіяльності громадян України (**конфліктизація є одним з традиційних способів насильницького вирішення будь-яких питань колоніальними імперіями на теренах їхніх колишніх колоній**). Процеси конфліктизації (як природні, так і штучні; як зовнішні, так і внутрішні) приводять не тільки до загострення вже наявних викликів і загроз національній безпеці України, але й до виникнення нових, що передбачає необхідність коригування державної політики в усіх сферах суспільного життя на основі аналізу сутності й змісту сучасних процесів конфліктизації та деконфліктизації, тенденцій їх розгортання, а також визначення пріоритетних напрямків діяльності органів державної влади щодо протидії цим вкрай негативним чинникам політико-правового, соціально-економічного та соціокультурного розвитку країни.

Відомо, що за підсумками «кривавого» ХХ ст. Україна є одним із світових лідерів за чисельністю людських (а також матеріальних, духовних і моральних) втрат у різноманітних конфліктах. У ХХІ ст. гібридна війна та збройна агресія РФ проти України приводить до загибелі десятків тисяч людей, внаслідок військових дій та вимушеної міграції були зруйновані долі мільйонів громадян України. У зв'язку

з цим **правильне розуміння представниками влади і громадянами України закономірностей виникнення, розвитку, ескалації і завершення конфліктів дозволить утримувати «холодні» й «гарячі» конфлікти в певних управлінських (професійно регульованих) рамках, а також поступово нівелювати їх.** Кожному керівнику будь-якого рівня вкрай необхідні сучасні знання про шляхи попередження й конструктивного розв'язання конфліктів різного рівня і масштабу. Найбільш важливими завданнями сьогодні є і посилення контролю за діями влади з боку громадянського суспільства, і зміцнення міжнародної коаліції для протидії російській агресії, і необхідність формування комплексу заходів (гуманітарних, соціально-економічних та політико-військових), спрямованих на запобігання викликам, небезпекам і загрозам національним інтересам України. Необхідно також підтримувати баланс сил, цінностей, ресурсів, політичних, правових та соціально-економічних проблем у суспільстві та державі. Надзвичайно важливою є розробка комплексної стратегії протидії руйнівним діям іноземних найманців в Україні. Основна увага має приділятися використанню політичних і дипломатичних засобів деконфліктизації через активну участь міжнародної спільноти та посилення економічних санкцій проти Російської Федерації. Припинення міждержавного збройного конфлікту на теренах України та подолання його наслідків є вкрай важливими завданнями для усього європейського та світового співтовариства, адже збереження незалежності й відновлення територіальної цілісності України є одним із визначальних чинників підтримання стабільності й безпеки у Європі та всьому світі.

Отже, дослідження конфліктизаційних та деконфліктизаційних процесів в Україні не буде повним без участі українознавців, які спроможні генерувати нові ідеї, що сприятимуть переходу українства до нового, менш конфліктного періоду своєї історії. Таким чином, конфліктологічні дослідження із залученням українознавства (з його трансдисциплінарним потенціалом) набувають все більшої ваги у зв'язку з інтенсифікацією неоколоніальної політики Росії та стрімким зростанням як глобальних, так і локальних викликів та загроз.

1. Авер'янова Н.М. (2017). Гібридна війна: російсько-українське протистояння. *Науковий журнал «Молодий вчений»*. Вип. 3 (43). 30–34.

2. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Конфліктизаційні процеси в сучасній Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 148 (№ 9). Ч. 2. Філософські науки. 11–16.

3. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Міждержавний збройний конфлікт на теренах України: неоколоніальний вимір. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 145 (№ 6). Ч. 2. 7–11.

4. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Стратегія «розумної сили» як основа для припинення

збройного конфлікту в Україні та реінтеграції окупованих територій. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Випуск 147 (№ 8). Ч. 2. Філософські науки. 7–13.

5. Алейников А.В., Стребков А.И. Конфликты и социальная стабильность в современной России. *Вопросы философии*. 2015. № 12. 27–40.

6. Батриченко О.В. Особливості сучасних збройно-політичних конфліктів. К. 2006. 18 с.

7. Війна на Донбасі потрапила у топ-10 конфліктів, за якими треба слідкувати у 2020 році // Українська правда. 28.12.2019. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/12/28/7236064/> (дата звернення: 29.12.2019).

8. Воропаєва Т.С. Інтегративний потенціал сучасного українознавства: теоретико-методологічні аспекти. *VII Міжнародний конгрес україністів. Збірник наукових статей. Освіта. Українознавство* / Голов. ред. Г. Скрипник. К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ. 2008. 45–54.

9. Воропаєва Т.С. Конфліктизаційні та деконфліктизаційні процеси в Україні: соціально-філософські аспекти. *Научний взгляд в майбутнє*. 2018. Вип. 10. Т. 2. 49–56.

10. Воропаєва Т. Український етнос як основа для формування модерної нації. *Походження, становлення та розвиток українського народу*. К.: ВПЦ «Київський університет». 2010. 409–528.

11. Глухова А.В. Современный глобальный конфликт и его национальные проекции (конфликтологический дискурс). *Человек. Сообщество. Управление*. 2016. Т. 16. № 4. 60–76.

12. Горбулін В.П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viynayak-klyuchoviy-instrumentrosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu.html> (дата звернення 12.10.2019).

13. Словник-довідник термінів з конфліктології / За редакцією: проф. М.І. Пірен, проф. Г.В. Ложкіна. Чернівці–Київ. 1995. 332 с.

14. Фігурний Ю. Конфліктизація українського етнокультурного простору як об'єкт українознавчих досліджень. *Українознавчий альманах*. 2019. Вип. 24. 28–33.

15. Averde Derek. The Ukraine Conflict: Russia's Challenge to European Security Governance. *Europe-Asia Studies*. 2016. 68 (4). 699–725.

16. Bebler Anton. Crimea and the Russian-Ukrainian Conflict. *Romanian Journal of European Affairs*. 2015. Vol. 15. 1–2.

17. Brian K. Annual. Research Review: The experience of youth with political conflict – challenging notions of resilience and encouraging research refinement. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2013. No. 54. 461–473.

18. Esteban J. Polarization, fractionalization and conflict. *Journal of Peace Research*. 2008. Vol. 45. No. 2. 163–182.

19. Nye J.S. *Understanding International Conflicts: An Introduction to Theory and History*. (Longman

Classics in Political Science). 6th edition. Cambridge: Harvard University Press; 2007. 240 p.

20. Nye J.S. *The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go it Alone*. New York: Oxford University Press, 2002. 200 p.

21. Strasheim Julia. Power-Sharing, Commitment Problems, and Armed Conflict in Ukraine. *Civil Wars*. 2016. 18 (1). 25–44.

References:

1. Averianova N.M. (2017). Hibrydna viyna: rosiys'ko-ukrayins'ke protystoyannya [Hybrid war: the Russian-Ukrainian confrontation]. *Naukovyy zhurnal «Molodyy vchenyy»*. Vyp. 3 (43). 30–34. (in Ukrainian).

2. Averianova N.M., Voropayeva T.S. (2019). Konfliktyzatsiyni protsesy v suchasniy Ukraini [Conflictizational processes in modern Ukraine]. *Hileya: naukovyy visnyk*. Vyp. 148 (№ 9). Part 2. Filosofs'ki nauky. 11–16. (in Ukrainian).

3. Averianova N.M., Voropayeva T.S. (2019). Mizhderzhavnyy zbroyniy konflikt na terenax Ukrainy: neokolonial'nyy vymir [Inter-state armed conflict on the territory of Ukraine: the neo-colonial dimension]. *Hileya: naukovyy visnyk*. Vyp. 145 (№ 6). Part 2. Filosofs'ki nauky. 7–11. (in Ukrainian).

4. Averianova N.M., Voropayeva T.S. (2019). Stratehiya «rozumnoyi syly» yak osnova dlya pryvynennya zbroynoho konfliktu v Ukraini ta reintehratsiyi okupovanykh terytoriy [The “reasonable force” strategy as a basis for ending the armed conflict in Ukraine and reintegrating the occupied territories]. *Hileya: naukovyy visnyk*. Vyp. 147 (№ 8). Part 2. Filosofs'ki nauky. 7–13. (in Ukrainian).

5. Aleinikov A.V., Strebkov A.I. (2015). Konflikty i sotsialnaya stabilnost v sovremennoy Rossii [Conflicts and social stability in modern Russia]. *Voprosy filosofii*. Vol. 12. 27–40. (in Russian).

6. Batrymenko O.V. (2006). *Osoblyvosti suchasnykh zbroyno-politychnykh konfliktiv* [Features of modern armed-political conflicts]. Kyiv. 18 p. (in Ukrainian).

7. Viyna na Donbasi potrapyla u top-10 konfliktiv, za yakymy treba slidkuvaty u 2020 rotsi [The Donbas war is in the top 10 conflicts to follow in 2020]. *Ukrayins'ka pravda*. 28.12.2019. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/12/28/7236064/>]. (in Ukrainian). (Last accessed 29.12.2019).

8. Voropayeva T.S. (2008). Intehrativnyi potentsial suchasnoho ukrainoznavstva: teoretyko-metodolohichni aspekty [Integrative potential of contemporary Ukrainian studies: theoretical and methodological aspects]. *Vii Mizhnarodnyi konhres ukrainistiv. Zbirnyk naukovykh statei. Osvita. Ukrainoznavstvo*. Ed. H. Skrypnyk, Kyiv, IMFE im. M. T. Ryl'skoho NANU. 45–54. (in Ukrainian).

9. Voropayeva T.S. (2018). Konfliktyzatsiyni ta dekonfliktyzatsiyni procesy v Ukraini: social'no-filosofs'ki aspekty [Conflictization and deconflictization processes in Ukraine: social-philosophical aspects]. *Nauchnyi*

vzgliad v budushchee. Vyp. 10. T. 2. 49–56. (in Ukrainian).

10. Voropayeva T. (2010). Ukrainskyi etnos, yak osnova dlia formuvannya modernoi natsii [Ukrainian Ethnicity as a Basis for the Formation of a Modern Nation]. *Pokhodzhennia, stanovlennia ta rozvytok ukrainskoho narodu*. Kyiv. 409–528. (in Ukrainian).

11. Glukhova A.V. (2016). Sovremennyy globalnyy konflikt i yego natsionalnye proektsii (konfliktologicheskiy diskurs) [Contemporary global conflict and its national projections (conflict-oriented discourse)]. *Chelovek. Soobshchestvo. Upravlenie*. Vol. 16. 4. 60–76. (in Russian).

12. Hopbulin V.P. (2016). «Hibrydna viyna» yak klyuchovyy inctpument posyiskoyi heoctpatehiyi pevanshu [“Hybrid War” as the Key of the Institut of the Russian State Record of the Revolution]. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrumentosyiskoyi-geostrategiyi-revanshu.html>. (in Ukrainian). (Last accessed 12.10.2019).

13. *Slovyk-dovidnyk terminiv z konfliktolohiyi* (1995). [Dictionary-Directory of Terms for Conflictology] / Ed. prof. M.I. Piren, prof. H.V. Lozhkin. Chernivtsi-Kyiv. 332 p. (in Ukrainian).

14. Fihurnyi Yu. (2019). Konfliktyzatsiya ukrayins'koho etnokul'turnoho prostoru yak ob'yekt ukrayinoznachnykh doslidzhen' [Conflict of the Ukrainian ethno-cultural space as an object of Ukrainian studies]. *Almanac of Ukrainian studies*. Issue 24. 28–33. (in Ukrainian).

15. Averre Derek. (2016). The Ukraine Conflict: Russia's Challenge to European Security Governance. *Europe-Asia Studies*. 68 (4). 699–725.

16. Bebler Anton (2015). Crimea and the Russian-Ukrainian Conflict (2015). *Romanian Journal of European Affairs*. Vol. 15. 1–2.

17. Brian K. (2013). Annual Research Review: The experience of youth with political conflict – challenging notions of resilience and encouraging research refinement. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. No. 54. 461–473.

18. Esteban J. (2008). Polarization, fractionalization and conflict. *Journal of Peace Research*. Vol. 45. No. 2. 163–182.

19. Nye J.S. (2007). *Understanding International Conflicts. An Introduction to Theory and History*, 6th. Cambridge: Harvard University Press. 240 p.

20. Nye J.S. (2002). *The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go it Alone*. New York: Oxford University Press. 200 p. .

21. Strasheim Julia. (2016). Power-Sharing, Commitment Problems, and Armed Conflict in Ukraine. *Civil Wars*. 18 (1). 25–44.

Олена Газізова

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник відділу освітніх
технологій та популяризації українознавства,
Науково-дослідний інститут українознавства

ORCID: 0000-0002-5353-5637
Email: olena.gazizova@ukr.net

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ КОНФЛІКТІВ У ПРОЦЕСІ ІНТЕГРАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ У НОВІ ТЕРИТОРІАЛЬНІ ГРОМАДИ

Анотація. У дослідженні розглядаються особливості соціокультурної інтеграції та адаптації внутрішньо переміщених осіб в нові територіальні громади. Внаслідок військово-політичного конфлікту, спричиненого збройною агресією Російської Федерації, починаючи з 2014 р. Україна зіткнулася з проблемою масової внутрішньої вимушеної міграції населення. Дослідження ціннісних розбіжностей та соціокультурних настроїв і очікувань приймаючих громад щодо ВПО (і навпаки – ВПО щодо приймаючих громад) є важливим через те, що саме ці настрої та очікування значно впливають на соціокультурну та загальну суспільну атмосферу в громаді.

Знання соціокультурних настроїв і очікувань даних соціальних суб'єктів виступає науковим підґрунтям підтримки гармонійних відносин між ВПО і приймаючими громадами, у тому числі шляхом запобігання конфліктів, пов'язаних із дискримінацією вимушених переселенців. Адаптація ВПО до життя у нових громадах залежить від реалізму очікувань: і завищені, і занижені очікування негативно впливають на процес адаптації в іншокультурному середовищі.

Необхідно відзначити успішність більшості громадських і приватних ініціатив щодо допомоги ВПО, проте їхня діяльність є несистемною, спонтанною, вони діють розрізнено та ситуативно.

Важливим чинником адаптації ВПО в нових місцях проживання є рівень забезпеченості освітньо-культурних та соціальних потреб. Одним із важливих показників є влаштування в заклади освіти та психологічна допомога родинам з дітьми. Більшість вимушених внутрішніх мігрантів зазначають, що найактуальнішою проблемою для них, іноді навіть більше, ніж житло і соціальний захист, є працевлаштування. Серед типових причин відмови у працевлаштуванні підприємці називають: небажання брати людину із зони АТО, мотивуючи це ментальними відмінностями та неадаптованістю переселенців до місцевих умов.

Таким чином, врахування соціокультурних запитів та ціннісних пріоритетів як ВПО, так і місцевих мешканців в процесі громадсько-суспільного життя територіальної громади, позитивно вплине на подолання проблем інтеграції та адаптації ВПО в нових умовах життя, запобігання конфліктів, підвищення рівня комунікування, а також, в більш загальному сенсі, сприятиме національній єдності та примиренню.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, територіальні громади, соціокультурна інтеграція та адаптація, конфлікт, міграція, ціннісні розбіжності, ідентичність.

Olena Hazizova

Ph.D. in History, Senior Research Associate,
Department of Educational Technologies
and Popularization of Ukrainian Studies,
Research Institute of Ukrainian Studies,
Ministry of Education and Science of Ukraine

WAYS OF OVERCOMING OF SOCIO-CULTURAL CONFLICTS IN THE PROCESS OF INTEGRATING OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS INTO NEW TERRITORIAL COMMUNITIES

Abstract. The study considers specifics of sociocultural integration and adaptation of internally displaced persons (IDPs) in new territorial communities. As a result of the military and political conflict caused by the armed

aggression of the Russian Federation, Ukraine since 2014 has been facing the problem of mass internal migration. The investigation of differences in values, socio-cultural attitudes and expectations of hosting communities in regard to IDPs (and vice versa, those of IDPs in regard to hosting communities) is important, as these attitudes and expectations significantly influence socio-cultural and overall communal atmosphere.

The knowledge of socio-cultural moods and expectations of these social subjects serves as a scientific ground for the support of well-balanced relations between IDPs and hosting communities, including prevention of conflicts related to the discrimination of forced migrants. Adaptation of IDPs to the life in new communities depends on the reality of their expectations: both high and low, they negatively influence the process of adjusting to the new environment.

It must be noted that most public and private initiatives aimed at helping IDPs have been successful, although such activities have been unsystematic, spontaneous, occasional, and fragmented.

The sufficient level of satisfying of social, educational, and cultural needs is an important factor in adaptation of IDPs in new places of residence. This is especially indicated by school enrollment and psychological assistance provided to families with children. Most forced internal migrants state that employment constitutes for them the key problem, sometimes even greater than that of accommodation and social protection. Usually, such reasons for employment denial are mentioned: unwillingness to hire a person returned from the ATO zone due to their mental differences and mal-adaptation to local conditions.

Thus, an account for sociocultural needs and value priorities as of IDPs so of local residents in the public and social life of the territorial community will have a positive influence on the overcoming of problems arising in the process of integration and adaptation of IDPs to their new life; prevent conflicts; increase the level of communication, and, in a larger sense, facilitate national unity and reconciliation.

Keywords: internally displaced persons, territorial communities, sociocultural integration and adaptation, conflict; migration, value differences, identity.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. У результаті військово-політичного конфлікту, спричиненого збройною агресією Російської Федерації, починаючи з 2014 р. Україна зіткнулася з проблемою масової внутрішньої вимушеної міграції населення. Станом на 06. 05. 2019 р. взято на облік 1 377 468 переселенців з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та АР Крим, у 2018 році їх кількість сягала 1,5 млн [5].

Хвиля вимушеної внутрішньої міграції, спричинена не лише бажанням переселенців втекти від військових дій та небезпек, але й незгодою з політико-правовим режимом на тимчасово окупованих територіях, бачення свого майбутнього в Україні. Адже у 2014 р. Російська Федерація активно закликала бажаючих жителів Сходу України з районів проведення військових дій виїжджати на територію Росії, обіцяючи їм забезпечення житлово-матеріальних потреб.

І якщо на початку масові мігранти і українське суспільство сприймали статус ВПО як тимчасовий і короткотривалий, який вимагав надання негайної допомоги, тимчасового місця проживання, забезпечення прав і свобод, то тривалість перебування в статусі внутрішньо переміщених осіб зумовила зміну і проблем, пов'язаних із цим процесом, до створення рівних умов для реалізації їх прав і законних інтересів та інтеграції до приймаючих громад. З метою впровадження ефективних механізмів та технологій подальшої інтеграції ВПО в нові територіальні громади в листопаді 2017 р. Кабінетом Міністрів України схвалена «Стратегія інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року» [11].

Мета статті – аналіз конфліктного поля соціокультурного життя громади, пов'язаного з

ціннісними розбіжностями та очікуваним запитами ВПО та членів місцевої громади, а також визначення шляхів запобігання та подолання соціокультурних конфліктів.

Аналіз останніх досліджень. Проблемне поле вирішення питань мігрантів, їх правового статусу, соціального захисту, розроблення системи інтеграційних та адаптаційних заходів в нових громадах детально проаналізовані в працях О. Балакіревої, В. Горбуліна, О. Непомнящого, О. Новікової, Я. Пилинського, Т. Семигіної, В. Смаля, Е. Лібанової, О. Власюка, О. Панькової, О. Касперовича, О. Дяченка та ін.

Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України у 2016 р. підготував комплексне дослідження «Донбас і Крим: ціна повернення», у якому визначено негативні наслідки вимушеної міграції, спричинені різкою зміною соціального середовища, важкими умовами і низькими можливостями життєзабезпечення [2]. У науковій доповіді О. Балакіревої «Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції» (2016 р.) [1] на основі результатів соціологічного дослідження проаналізовано основні ціннісні розбіжності ВПО та представників приймаючих громад. Важливою для нашого дослідження є комплексна монографія, підготовлена колективом науковців із числа ВПО під керівництвом О.Ф. Новікової (2016–2018 рр.) «Використання потенціалу внутрішньо переміщених осіб як ресурсу розвитку суспільства та територіальних громад» [6]. Окремо варто відзначити Національну систему моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами, що реалізується Міжнародною організацією з міграції у співпраці з українськими урядовими структурами та за фінансової підтримки ЄС (на даний момент вже проведено 14 раундів моніторингу) [4]. Дяченко А. визначає стратегічні

напрями вдосконалення механізмів інтеграції внутрішньо переміщених осіб: 1) привернення суспільної уваги до питань інтеграції ВПО у приймаючі громади, їх потреб та проблем; 2) забезпечення змін у ставленні суспільства до розв'язання проблем ВПО (за соціокультурним, соціально-економічним та гуманітарним вимірами); 3) підвищення рівня комоліментарності приймаючих громад до ВПО, підвищення рівня толерантності, довіри і взаємодії в суспільстві [3, с. 68]. На думку Панькової О., Касперович О. за останні два роки основними змінами в ситуації з ВПО є стабілізація чисельності ВПО, зареєстрованих в Україні, відчутне послаблення волонтерської активності, спрямованої на допомогу ВПО, помітне зменшення обсягів гуманітарної допомоги, підвищення ролі державних органів та інституцій, що функціонують у системі державного соціального управління [7, с. 56].

Виклад основного матеріалу. Тяглість процесу внутрішнього переміщення в Україні збільшує роль адаптивних чинників соціокультурної інтеграції ВПО у нові територіальні громади, змінюються вектори соціальної взаємодії ВПО та місцевих жителів. Ціннісні розбіжності та соціокультурні настрої і очікування приймаючих громад щодо ВПО (і навпаки – ВПО щодо приймаючих громад) значно впливають на створення конфліктних ситуацій та загальну суспільну атмосферу в громаді.

Погоджуємося з думкою вчених-переселенців, що ставлення громадян до подій в Україні, пов'язаних із воєнним конфліктом на сході України, є суперечливим і неоднозначним. Вимушені переселенці почали шукати будь-які можливості для працевлаштування, відновлення втраченого бізнесу, щоб забезпечити себе найнеобхіднішим у місцях, куди переїхали, втративши власне житло... Але відчуття себе вимушеним переселенцем у власній країні лягло важким тягарем на душу...на серце... на розум... Цей тягар хочеться скинути і знову стати тим, ким ти був, – просто вільним громадянином своєї країни, не обтяженим обставинами, на які ти не можеш вплинути, а зараз докладаєш значних життєвих зусиль і не завжди досягаєш бажаного результату [6, с. 3].

Згідно з результатами національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами, станом на червень 2018 р. частка ВПО, які інтегровані в місцеву громаду, становила 45%, тоді як 35% заявляли про свою часткову інтегрованість [4]. Головними умовами успішної інтеграції, які наводили ВПО, були житло (87%), постійний дохід (77%) та зайнятість (48%), що залишається незмінним протягом усіх раундів. Іншими часто згадуваними умовами були сім'я та друзі у тому ж місці (44%), доступ до соціальних послуг (38%), підтримка з боку місцевої громади (29%), легкий доступ до документів (18%) та можливість голосувати на місцевих виборах (13%) [4].

Ступінь інтегрованості ВПО в місцеві громади найбільшою мірою співвідноситься з почуттям довіри до місцевих, з частотою, із котрою вони звертаються до місцевих по допомогу в повсякденних справах, а також із почуттям приналежності до людей у їхньому нинішньому місці проживання.

Дані моніторингу вказують, що почуття довіри між ВПО та приймаючою громадою є досить міцним. 63% ВПО повідомили «цілком можна довіряти» або «можна довіряти великою мірою» місцевим жителям у їхньому нинішньому місці проживання. Цей показник дещо підвищився порівняно з трьома попередніми раундами. Частка ВПО, які повідомляють про довіру до місцевого населення, є більшою серед ВПО, які проживають у селах (74%) та великих містах (65%), порівняно з ВПО, які живуть у малих містах (59%) [4]. Проте про відстороненість ВПО в процесі комунікування свідчить, що набагато менше мігрантів покладаються на членів приймаючої громади в повсякденних справах, 21% усіх опитаних ВПО повідомили, що покладаються на місцеве населення «завжди» або «часто», тоді як «рідко» або «ніколи» відповідали 38% [4].

Відповідно до результатів дослідження Київського міжнародного інституту соціології на замовлення Агентства ООН у справах біженців (лютий-березень 2016 р.), майже всі опитані ставляться до вимушених переселенців із Донбасу та Криму позитивно (по Україні – 43%, у місцях найбільшої концентрації переселенців – 58%) або нейтрально (47 і 34%); українці схильні сприймати переселенців як громадян, які мають рівні права з іншими та які стали заручниками ситуації і потребують підтримки (по Україні – 89%, у місцях найбільшої концентрації – 96%) [10].

Найбільш яскраво соціальні очікування приймаючих громад виражаються у стереотипах населення цих громад. У рамках проєкту «Сприяння діалогу і примиренню в регіонах України» було виявлено 6 основних блоків стереотипів щодо ВПО. Блок 1: Чужі за духом та негативно ставляться до інших («чужі за духом» громадам, які їх прийняли; не хочуть працювати; не можуть інтегруватися через різні погляди; негативно (зверхньо, агресивно) ставляться до мешканців; паразитують, вважають, що всі їм винні. Блок 2: Зомбовані, вірять у міфи та перебувають під впливом пропаганди (вірять, що Україну захопили фашисти; вірять в міфи про страшних бандерівців; вірять російським ЗМІ та ін. Блок 3: Не поважають українську мову, культуру, цінності (негативно ставляться до української мови; виказують неповагу до символів української ідентичності: паспорту, прапору; налаштовані проти українських цінностей: історії, літератури...). Блок 4: Є носіями ворожих цінностей (вірять в «Русский мир» та його цінності; хочуть відокремлення від України; хочуть об'єднання з Росією; хочуть в ССРСР, мають ностальгію за Леніним та Сталіним; проти інтеграції в ЄС). Блок 5: Винні у початку війни та відмовляються брати участь в АТО. Блок 6: Моральна та фізична

підтримка ворога (підтримують В. Путіна; само проголошені республіки ЛНР та ДНР) [1, с. 58].

Висновки. Для подолання наслідків дискримінації ВПО через ціннісні стереотипи необхідною є протидія негативному сприйняттю та стигматизації ВПО. Негативні історії та чутки про ВПО швидко поширюються у традиційних і соціальних медіа, а також на рівні побутового спілкування. Це збільшує дискримінацію ВПО ризику виникнення конфліктів у територіальних громадах. Певні групи приймаючого населення стверджують, що «Ми платимо за них», «Вони забирають у нас роботу» або «Вони нам не вдячні», покладають на переселенців провину за події на сході України [1, с. 58].

Також рівень конфліктизації у приймаючих громадах зростає через навантаження на їхні ресурси, яке зумовлене необхідністю приймати і підтримувати ВПО, це стосується, в першу чергу, соціальної, освітньої та медичної сфери. Шляхом вирішення даної проблеми для органів місцевого самоврядування буде процес сприйняття ВПО як потужного ресурсу розвитку громади, зокрема через залучення кваліфікованих спеціалістів, бізнесменів, громадсько активної молоді.

Децентралізація управління потребує формування спроможних територіальних громад. Цей процес відбувається вкрай повільно і неефективно. А залучення ВПО для даних цілей не відбувається, незважаючи на вагомі переваги використання їх потенціалу. Спільні інтереси територіальних громад та ВПО, які в них проживають, є запорукою їх ефективної інтеграції на взаємовигідних умовах. Доказовою базою переваг потенціалу ВПО як ресурсу є їх вищий освітній потенціал загалом і безробітних зокрема, а також більш молоді вікові характеристики. Серед переміщених осіб із Донбасу переважають науковці, освітяни, підприємці та ін. [6, с. 19].

Так, за результатами моніторингового дослідження серед вимушених переселенців удвічі більше дитячого контингенту та на 30% менше населення віком 60 років і старше. Середній вік вимушених переселенців за результатами як першого, так і другого раунду моніторингу майже на 10 років менше. Працездатний контингент ВПО також характеризується високим освітнім і професійно-кваліфікаційним рівнями. За результатами моніторингу серед вимушених переселенців близько 50% мають вищу освіту, а середню та середню спеціальну – по 25% відповідно [4].

Позитивні наслідки інтеграції ВПО пов'язані з активізацією підприємницької діяльності, відкриттям ВПО нових підприємств з новими робочими місцями і для мешканців громади, стимулюванням розвитку громади за рахунок допомоги міжнародних організацій ВПО, що мешкають у громаді, зростанням якості та кількості трудового потенціалу, загальної соціальної активності за рахунок громадських активістів серед ВПО, розвиток соціальної інфраструктури за рахунок міжнародної допомоги, грантів,

донорської допомоги на задоволення потреб ВПО; державне фінансування потреб ВПО у медичних, освітніх та соціальних послугах [3, с. 65].

Підтримуємо думку В. Панькової, що при формуванні нових соціальних зв'язків і продуктивних комунікацій за новим місцем проживання ВПО важливою є інформаційно-комунікативна складова. Вона включає: встановлення комунікативної взаємодії між ВПО та членами приймаючих територіальних громад на засадах соціального діалогу, які мають забезпечити розв'язання протиріч і взаємовигідне співробітництво на підставі залучення ресурсних можливостей ВПО. Не менш важливою є соціально-самоорганізаційна складова, яка включає створення вимушеними переселенцями громадських організацій та об'єднань, встановлення продуктивних комунікацій і накопичення соціального капіталу в місцях переміщення [7, с. 63].

Таким чином, для ефективної інтеграції ВПО у територіальні громади необхідно сформувати систему дій, спрямовану на сполучення інтересів обох сторін щодо створення умов для самореалізації. З метою подолання соціокультурних конфліктів та ціннісних розбіжностей ВПО та приймаючих громад в умовах тяглості процесу внутрішньої міграції необхідним є формування принципів толерантності в громаді, забезпечення інтеграції ВПО через формування спільних цінностей з членами територіальної громади, розвиток партнерських відносин, активне залучення переселенців до реалізації громадсько значимих проєктів, підтримка та розвиток соціальних та громадських ініціатив.

1. Балакірєва О. М. Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції: наукова доповідь. Київ: НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2016. 140 с.

2. Горбулін В.П., Власик О.С., Лібанова О.Е., Ляшенко М.М. Донбас і Крим: ціна повернення. К.: НУСД, 2015. 474 с.

3. Дяченко А. Напрями підвищення рівня інтеграційної спроможності внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування*, 2018. Вип. 3(38). С. 62-68.

4. Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_14_ukr_web.pdf (дата звернення: 30.09.2019).

5. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/17040.html> (дата звернення: 22.09.2019).

6. Новікова О.Ф., Амоша О.І., Антонюк В.П., Ляшенко В.І., Залознова Ю.С., Шамілева Л.Л., Логачова Л.М., Панькова О.В., Солдак М.О., Касперович О.Ю., Іщенко О.В., Прогнімак О.Д., Сидорчук О.Г., Хандій О.О. Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху: монографія. Київ: НАН України, Ін-т економіки пром-сті, 2016. 448 с.

7. Панькова О.В., Касперович О.Ю. Напрями та механізми участі інститутів громадянського

суспільства у створенні захищеного простору внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Український соціум*. 2018. № 4 (67). С. 53–69.

8. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/card/1706-18> (дата звернення: 30.09.2019).

9. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стан дотримання прав внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території України та на тимчасово неконтрольованій території в зоні проведення антитерористичної операції»: Постанова Верховної Ради від 31 берез. 2016 р. № 1074. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1074-19> (дата звернення 15.11.2019).

10. Ставлення українців до переселенців не змінилось за два роки з початку кризи – дослідження Агентства ООН у справах біженців. URL: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyi-tsentr/news/3888-stavlennia-ukraintsiv-do-pereselentsiv-ne-zminylos-za-dva-roky-z-pochatku-kryzy-doslidzhennia-ahentstva-onu-u-spravakh-bizhentsiv> (дата звернення: 30.09.2019).

11. Стратегія інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2017-%D1%80> (дата звернення: 30.09.2019).

References

1. Balakirjeva, O. (2016). *Vymknyty pereselentsi ta pidtrymuvaty hromady: uroky dlya efektyvnosti roboty hromadsokoyi adaptatsiyi y intehratsiyi: naukova robota* [Internal Migrants and Hosting Communities: Lessons of Effective Social Adaptation and Integration: A Scientific Report]. Kyiv: NAS of Ukraine; Institute for Economics and Forecasting of NAS of Ukraine, 140 p. (in Ukrainian).

2. Horbulin V.P., Vlasyk O.S., Libanova O E., Liashenko M.M. *Donbas i Krym: tsina povernennia*. [Donbass and Crimea: the price of return]. K.: NUSD, 2015. 474 p. (in Ukrainian).

3. Diachenko, A. (2018). *Napryamy pidvyshchennya rivnyia intehratsiynoyi spromozhnosti vnutrishn`o peremishchenykh osib v Ukrayini* [Ways to raise the level of Integratin capacity of Internally displaced persons in Ukraine]. In: Derzhavne upravlinnia ta mistseve vriaduvannia. Zbirnyk naukovykh prats. (State Administration and Local Governance: Collected Scientific Works), Vol. 3(38), pp. 62–68. (in Ukrainian).

4. *Zvit natsionalnoi systemy monitorynhu sytuatsii z vnutrishno peremishchenymy osobamy* [Report of the national system for monitoring the situation of internally displaced persons]. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_14_ukr_w eb.pdf (in Ukrainian). (Last accessed 30.09.2019).

5. *Ministerstvo sotsialnoyi polityky Ukrayiny* [Ministry of Social Policy of Ukraine]. URL:

<https://www.msp.gov.ua/news/17040.html> (in Ukrainian). (Last accessed 22.09.2019).

6. Novikova, O., Amosha, O., Antoniuk, V. (2016). *Vnutrishn`o peremishcheni osoby: vid podolannya pereshkod do stratehiyi uspihu: monohrafiya* [Internally Displaced Persons: From Overcoming Obstacles to the Strategy of Success. A Monograph]. Kyiv: NAS of Ukraine; Institute of Industrial Economics of NAS of Ukraine, 448 p. (in Ukrainian).

7. Pankova, O., Kasperovych, O. (2018). *Napryamy ta mekhanizmy uchasti instytutiv hromadyans`koho suspil`stva u stvorenni zakhyshchenoho prostoru vnutrishn`o peremishchenykh osib v Ukrayini* [Ways and means used by civil soaety institutions for creation of protected of Internally Displaced Persons in Ukraine]. *Ukrainskyi sotsium (Ukrainian Society)*, 4 (67), pp. 53–69. (in Ukrainian).

8. *Pro zabezpechennya prav i svobod vnutrishn`o peremishchenykh osib: Zakon Ukrayiny vid 20.10.2014 № 1706-VII* [On Ensuring Rights and Freedoms of the Internally Displaced Persons: Law of Ukraine dated October 20, 2014, No. 1706-VII]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/card/1706-18> (in Ukrainian). (Last accessed 30.09.2019).

9. *Pro rekomendatsiyu parlamentarykh slukhachiv na temu: «Stan spravzhn`oho pratsivnyka vnutrishnikh sluzhbovtiv ta hromadyan Ukrayiny, yaki prozhyvayut` na toy chas okupovaniy sluzhbi Ukrayiny ta v toy chas, koly nekontrol`ovano pratsyuye v zoni antyterorystychnoyi diyal`nosti* [On the Recommendations of Parliamentary Hearings “State of Adherence to the Rights of Internally Displaced Persons of Ukraine Who Live in Currently Occupied Territories of Ukraine and in the Temporary Non-Controlled Territory of the Antiterrorist Operation Zone]. Decree of Verkhovna Rada dated March 31, 2016, No. 1074. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1074-19> (in Ukrainian) (Last accessed 15.11.2019).

10. *Stavlennya ukraintsiv do pereselentsiv ne zminylos` za dva roky z pochatku kryzy – doslidzhennya Ahentstva OON u spravakh bizhentsiv* [Attitude of Ukrainians to migrants have not changed in the two years since the crisis - a study by the UN Refugee Agency]. URL: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyi-tsentr/news/3888-stavlennia-ukraintsiv-do-pereselentsiv-ne-zminylos-za-dva-roky-z-pochatku-kryzy-doslidzhennia-ahentstva-onu-u-spravakh-bizhentsiv> (in Ukrainian). (Last accessed 30.09.2019).

11. *Stratehiya intehratsiyi vnutrishn`o peremishchenykh osib ta vprovadzhennya dovhostrokovykh rishen` shchodo vnutrishn`oho peremishchennya na period do 2020 roku* [Strategy for Integrating Internally Displaced Persons and Implementation of Long-Term Decisions Concerning Internal Displacement for the Time Period till 2020]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2017-%D1%80> (in Ukrainian). (Last accessed 30.09.2019).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.8>
УДК 304(477)

Ірина Грабовська

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
Центр українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-7416-9541
Email: grabovskai@ukr.net

Тетяна Талько

кандидат філософських наук, доцент
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ORCID: 0000-0001-5173-9540
Email: talkotm@ukr.net

ПУТІНІЗМ ТА ЙОГО ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОГО ТЕОРЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ В СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ

Анотація. Досліджується зміст ідеології путінізму. Акцентується увага на тому факті, що у сучасних аналітичних текстах, присвячених явищу путінізму, суперечка між науковцями змістилася у бік з'ясування його ідеологічних засад. Ще декілька років тому велися гострі наукові дискусії про можливість вживання самого терміну «путінізм». Проведено аналіз актуальних аналітичних публікацій із питання ідеологічних засад путінізму. Вказано на розбіжності у поглядах дослідників щодо наявності у сучасного режиму Кремля виробленої державної ідеологічної доктрини. Визначено мету даної статті як доведення того факту, що путінізм є не лише практичним, але й ідеологічним феноменом нашої доби. Робиться висновок щодо наявності ідеології путінізму. Видається переконливим вважати путінізм ідеологічною доктриною гібридного типу, загальна характеристика якої може бути визначена як неоімперіалізм автократичного типу з елементами тоталітаризму, базований, «зібраний» із сукупності різних доктрин минулого та сучасності. Серед них: панславізм, росієцентризм, євразійство та неоєвразійство, дугінізм (ідейно надзвичайно близький ідеології Третього Рейху та ідеології німецької «консервативної революції» водночас, на думку Л. Люкса), ізоляціонізм, антизахідництво та антиамериканізм, неосталінізм, месіанство, православний фундаменталізм, вождизм тощо. Визначення ідеології путінізму як неоімперіалізму відповідає його практиці, починаючи від середини 2000-х, коли розпочалися неоколоніальні війни по периметру колишньої СРСР імперії, частково з метою придушення внутрішніх сепаратистських рухів, як то було із Чечнею, частково із прагненням «собирання земель» у випадку із Грузією та нині – з Україною.

Ключові слова: Україна, Росія, путінізм, ідеологія, неоімперіалізм, реваншизм, прагматизм, месіанізм.

Iryna Grabovska

Ph.D. in Philosophy, Senior Research Associate,
Center of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Talko Tetyana

Ph.D. in Philosophy,
Assistant professor, Oles Honchar Dnipro National University

PUTINISM AND ITS IDEOLOGICAL BACKGROUND AS A PROBLEM OF MODERN THEORETICAL DISCOURSE IN SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

Abstract: The article explores the problem of the ideology of Putinism. It draws attention to the fact that in modern analytical texts about the phenomenon of Putinism, the dispute between scholars has shifted toward clarifying its ideological foundations. A few years ago, an intense scientific debate about the correctness of usage of the term

"Putinism" itself took place. The authors investigate the current analytical publications on the ideological foundations of Putinism. The article points out the divergence of views of researchers on the existence of state ideological doctrine developed in the current Kremlin regime. The purpose of this article is defined as proving the fact that Putinism is not only a practical but also an ideological phenomenon of our age. The authors conclude that the ideology of Putinism exists. It seems convincing to consider Putinism as an ideological doctrine of the hybrid type, the general characteristic of which can be defined as neo-imperialism of the autocratic type with the elements of totalitarianism, "assembled" from a set of different doctrines of the past and present. Among them: Pan-Slavism, Russo-Centrism, Eurasianism and Neo-Eurasianism, Duginism (ideologically extremely close to the ideology of the Third Reich and the ideologists of the German "conservative revolution" at the same time, according to L. Lux), Messianism, Isolationism, Anti-Westernism and Anti-Americanism, Neo-Stalinism, Orthodox Fundamentalism, the role of the strong leader. Putinism as a neo-imperialist ideology is in line with the Kremlin's practice, beginning with Putin's rise to power when neo-colonial wars began on the perimeter of the former Soviet empire. It is partly orientated to suppress internal separatist movements, as it was in the case of Chechnya and partly to attempts to "gathering lands" as in the case of Georgia and now – of Ukraine.

Keywords: Ukraine, Russia, Putinism, ideology, Neo-Imperialism, Revanchism, pragmatism, Messianism.

Постановка проблеми. Однією із актуальних тем як вітчизняної, так і західної соціогуманітаристики є путінізм. Зрештою, і сучасні російські дослідники не оминають це питання. Чимало сучасних аналітиків вважають, що навіть виник цілий науковий напрямок «путинове́дение». Інколи його ще називають «путинологія» [5]

А між тим, ще на межі 2014-15 рр. у вітчизняній аналітиці продовжувались дискусії щодо правомірності вживання терміну «путінізм». Це поняття писалось не інакше, як в лапках, і обумовлювалась його скоріше публіцистична, ніж наукова приналежність [Див. про це детальніше: 2; 3]. Сьогодні ж цей термін, як і власне його змістовне наповнення уже міцно увійшов у наукову, науково-популярну та публіцистичну лексику. Став зрозумілим та вживаним навіть у побуті сучасних українців та росіян. Активно використовується у світових соціогуманітарних політологічних розвідках та ЗМІ. Навіть англomовний сегмент Вікіпедії подає розлогу статтю із визначенням суті поняття «путінізм» та характеристики цього феномена XXI століття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасних аналітичних текстах, присвячених явищу путінізму, суперечка між науковцями змістилася у бік з'ясування його ідеологічних засад. Значна частина теоретиків, які аналізують сутність путінізму, стверджує, що це політичний режим, який не має ідеологічних засад, а послуговується уривками багатьох політичних ідеологій минулого та сучасного. Принцип же його функціонування – прагматизм. Їхні опоненти натомість стверджують, що путінізм як політичний режим має достатньо вироблену ідеологію, інша справа, що вона носить гібридний характер.

Сьогодні питання ідеологічних засад (або відсутності таких) путінського режиму активно обговорюється в науковій аналітиці. Так, Д. Якубова прослідковує шлях ідеологічного конструкту «Русский мир» в якості ядра путінської ідеології від окремої філософської ідеї до державної ідеологічної доктрини неоімперії Кремля, вважаючи саме його основною ідеологічною доктриною путінського режиму [18]. Авторка роботи «"Русский мир" в Україні: на краю прірви» зазначає: «...за 20 років концепт «русского мира» подолав дистанцію від метафори та

ідеологічного конструкту до політичної практики; Російська держава – шлях від пострадянської ідеологічної поліфонії до фактичного проголошення державної ідеології, від відсутності визначеної перспективної мети до постановки завдання збирання найбільшого "роз'єданого народу" та воз'єднання русских земель» [18, с. 80].

М.Х. Ван Херпен у відомій праці «Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого» однозначно стверджує, що у путінського режиму є доволі складна ідеологія і до того ж небезпечна. Він пише: «...третім стовпом цієї ідеології є значно небезпечніший, ніж два попередні, «путінізм». Це гібрид ідеології постмодерного популізму в стилі Берлусконі, бонапартизму XIX століття та італійського фашизму» [17, с. 21].

Фактично такої ж думки щодо ідеології путінізму дотримується американський історик професор Тімоті Снайдер: «Можна вказати на те, що євразійська ідеологія Путіна має фашистське коріння» [11].

Натомість Ю. Рарог стверджує, що ніякої ідеології у путінського режиму немає, є лише практика силового управління країною [13]. Роздумуючи над тим, чи можна путінському режимові «присвоїти» будь-який «-ізм», автор пише: «Для того чтобы присвоить политическому явлению высокую оценку "ИЗМ", необходимо проанализировать его на идеологическую, политическую, экономическую, социальную новизну. Если таковая не обнаружится, то целесообразно применять уже известные термины. Итак, каковы основные признаки системы, сформировавшейся в России в начале XXI века: авторитарный режим с опорой на военно-полицейско-государственную бюрократию и преимущественно олигархический капитал. Отличается агрессивной внешней политикой, воинствующим национализмом (в виде расизма), демагогией "традиционных" ценностей, включая и "правильную" церковь. Такому типу авторитарных режимов название придумали давно: "бонапартизм". Бонапартистских режимов уже было немало, особенно в Латинской Америке» [13]. До того ж, як вважає Ю Рарог, навіть інтелектуальні здібності В.В. Путіна, окрім усього іншого, не дозволили

створити йому щось дійсно оригінальне у вигляді власної ідеології. Зрештою, він не зміг скористатись навіть уривками дійсно значимих ідеологій минулого та реального часу щодо значення та ролі Росії у світі. «Неумный, узко профессионально обученный хитрун из кожи вон лезет, чтобы доказать, что он не "сплошная серость" (ущербный). Получается же у него только то, что он действительно умеет: кабинетные интриги, шантаж, подкуп, запугивание, убийства. Короче говоря, судите по делам. Кем нужно быть, чтобы в XXI веке озариться бредовой идеей воссоздания архаичной православной империи? Одним словом, не пытайтесь искать глубокие смыслы в примитивном копировании» [13]. І далі аналітик стверджує, що, якщо дати справжню оцінку путінізму, як і сталінізму, з яким його дуже часто порівнюють, то виявиться, що це «заурядный империализм» [13].

Такій позиції суперечить інший погляд на сталінізм та путінізм. Відомий аналітик А. Ілларіонов стверджує, що тією мірою, якою сталінізм можна називати ідеологією, так само і путінізм є нею [6]. Погляд же на сталінізм як певний тип ідеології вже міцно закріпився в політологічній літературі.

Метою даної роботи є доведення того факту, що путінізм є не лише практичним, але й ідеологічним феноменом нашої доби.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, перш, ніж вступати в дискусію, варто домовитись про поняття. І варто це зробити, послуговуючись авторитетними і вже усталеними науковими джерелами. Отже, під ідеологією розуміємо «...систему концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, принципи та форми державного устрою, яка відображає інтереси, ідеали, світогляд суб'єктів політики. І. можна назвати формою суспільної свідомості, за допомогою якої соціальні групи сприймають та розуміють навколишній світ. І. є близькою до світогляду» [12, с. 266].

Якщо послуговуватись таким розумінням ідеології, то варто визнати, що вона у сучасного Кремля є. Не можна не погодитись із тими дослідниками, які наполягають на тому, що правлячі еліти не можуть існувати без ідеології, вірять вони в неї чи ні. Адже саме ідеологія обумовлює їхні соціальні та політичні претензії, таким чином значною мірою легітимізуючи існуючий правлячий режим. До того ж, як стверджують сучасні психоаналітики, постійне повторювання певної думки в соціальному просторі з часом перетворює її на власну думку чи переконання індивіда, особливо, коли представляти її як факт масової свідомості в оточенні суб'єкта. І тут не відіграє особливої ролі правдивість/неправдивість нав'язуваної тези. Так працюють ідеології, підтримувані, наприклад, засобами масової інформації. Багато разів повторена неправда перетворюється на факт свідомості і вже навіть цим легітимізується для особистості. При цьому, звичайно, потрібно

подавати тезу як позитив, тоді будь яка утопія може бути сприйнята як реальність, чи, принаймні, можлива реальність [7, с. 168]. Навіть якщо еліти і не поділяють певних ідеологічних кліше, нав'язуваних їм «вузкою» правлячою верхівкою, приймаючи існуючий порядок речей, вони з часом починають приймати й ідеологічні установки правлячої верхівки, стверджує А. Скобов. Аналітик зазначає: «В споре о том, есть ли вообще у путинского режима идеология, я однозначно остаюсь на стороне тех, кто утверждает, что идеология у него есть. Идеология как осмысленное теоретическое объяснение окружающего мира и происходящих в нем процессов, образ желательного для носителей данной идеологии общественного устройства и его обоснование» [15]. І далі, характеризуючи особливості путінської ідеології, він пише: «Путин и его приспешники представляют себе мир как поле вечной борьбы всех против всех за доминирование. Борьбы, в которой не действуют никакие правовые и нравственные ограничения. Имеют значение лишь эгоистические интересы и сила. Подобные представления входят в ядро фашистской идеологии» [15].

Одним із центральних моментів путінської ідеології є переконання у тому, що Росію з усіх боків оточують вороги. Насамперед - це Захід і США. Саме вони активно сприяли знищенню «великої країни» вдруге, коли розпався Союз, вперше ж удар по «уникальной стране-цивилизации» був нанесений більшовиками. Один із провідних путінських ідеологів С. Караганов, оцінюючи досягнення теперішньої Росії, заявив: «В 2010-е России удалось пресечь экспансию западных союзов, угрожавшую жизненно важным интересам страны» [8].

І все ж головний виклик для сучасної Росії С. Караганов вбачає у відсутності позитивної чіткої ідеології, спрямованої на визначення конкретних напрямків внутрішнього розвитку країни, зростання її економіки та здатної зупинити деморалізацію еліт і населення країни. Тобто, тим самим визнається гібридний характер ідеологічної доктрини сучасного Кремля. Як стверджує ідеолог, «... у страны нет большого проекта, вокруг которого возможно хотя бы частичное объединение элит. Без такого проекта разваливались все великие державы. (Тем более опасен подобный вакуум для исторически высокоидеологизированной России). Пример - развал СССР по мере растворения с 1960 - 1970-х гг. навязанного нами самими себе в XX веке идеологического стержня - коммунистической идеологии» [8].

З іншого ж боку ряд аналітиків вважають, що якраз спроба путінського режиму спертись на чітку ідеологію свідчить про архаїчність тих, хто претендує бути ідеологами путінізму. А. Перцев зазначає: «Даже в благодатном 2007-м власть сознательно избегала любой идеологии, опираясь на популистскую пустоту, особо интересующимся

внутри вертикали и вне ее делались намеки на национализм, либерализм, социальное государство — но все это были лишь намеки. Режим всегда скользил по поверхности общих слов и утверждений. Идеологи системы, и Сурков в первую очередь, понимали, что любая более-менее четкая идеологическая установка могла нанести чувствительный удар по рейтингу, — Владимир Путин, как лицо власти, говорил обо всем и одновременно ни о чем. Слово «путинизм» по смыслу предполагает бесконечное лавирование между идеологиями. Предложение разработать четкую идеологию «путинизма» — это как раз «антипутинизм» в прагматическом для вертикали смысле» [10].

Натомість, думки про те, що путінський режим має вироблену неоімперську ідеологію дотримується аналітик С. Грабовський, вказуючи на її близькість до ідеології гітлеризму [4].

Як бачимо, думки аналітиків з приводу путінізму як ідеології радикально протилежні.

Цікаві паралелі з ідеологічними «пошуками» одного із чільних ідеологів теперішньої Росії В. Суркова прослідковуються при порівнянні його програмної статті «Долгое государство Путина» і книги одного із adeptів Гітлера Леона Дегрелля — колишнього лідера крайньо правої валлонської партії та лідера СС «Валлонія» - про «найвеличнішу людину європейської історії» Адольфа Гітлера під красномовною назвою «Гітлер на тисячу років» [9, с. 285].

Обидва автори стверджують, що ефективність режимів проявиться із часом, тому їхня історія не припиниться ще багато років. Щоправда, у випадку із гітлеризмом висловлюється жаль щодо його поразки, хоча «духовно» нацизм не програв, він ще візьме гору, за твердженням Л. Дегрелля. В. Сурков же стверджує, що путінізмів поразка не загрожує ніколи, це найефективніша система сучасності, бо путінізм спирається на так званий «глибинний народ» Росії, вловивши внутрішнім чуттям його «чаяния», прагнення й поривання. В. Сурков стверджує: «Необходимо осознание, осмысление и описание путинской системы властвования и вообще всего комплекса идей и измерений путинизма как идеологии будущего. Именно будущего...» [16].

Чималу роль в ідеології теперішнього Кремля відіграє месіанська ідея, яка формулюється у специфічно російський спосіб — «збереження скреп», насамперед православною російською церквою. Проте, значну роль тут відіграє і держава. Фактично сьогодні в політиці та ідеології РФ відтворено формулу С. Уварова «Православие-самодержавие-народность».

А. Безансон, досліджуючи месіанізм Росії у роботі «Свята Русь», звертає увагу на все ще величезне значення ортодоксального православ'я для Росії та її народу. Він пише: «Усвідомлення нерозривності російськості і православ'я все ще живе, і ця нерозривність проголошена з більшим

завзяттям, ніж будь-коли, після сімдесяти років комунізму. Солженіцин не допускає можливості, щоб росіянин покинув православ'я заради іншої християнської конфесії без одночасної обов'язкової відмови бути росіянином. Такою є нинішня позиція патріарха Кирила, гаряче підтримана Путіним і російською державою» [1, с. 23].

Опорою путінського режиму у втіленні його ідеології реваншизму та неоімперіалізму є так званий «мілітаризований люмпен» [Див. про це детальніше: 14]. Дослідниця Л. Якубова так описує цю ситуацію: «Характерно, що лівову частку тих, хто прийшов воювати на Донбас добровільно, як засвідчують інтерв'ю російських і «ЛНР»/«ДНРівських» мас-медіа, склали люди, які втомилися від життя як такого, «не вписалися» у реалії сучасної Росії — країни, що закрила для них будь-які канали самореалізації, окрім війни у «гарячих точках». Низка з них - ветерани 5-7 гібридних конфліктів, влаштованих РФ на теренах світу. Переважна більшість — із травматичним досвідом, нестабільною психікою, звичкою доводити свою рацію силою, невмінням жити в обставинах мирного часу. Такі особи — найбільш складна, і нині доволі велика соціальна верства російського суспільства, що становить загрозу не лише для влади, пересічних обивателів, а й для самих себе. Професійні «добровольці» потребують постійної зайнятості, і через те люблять воєнні конфлікти, генеруючи енергію смерті. Події «Русской весны» вони зустріли з натхненням. Власне, ця сила перебуває в щоденній готовності взяти зброю за тривою. Історично саме «служили люди», які жили війною, для яких вона була єдиним засобом існування, генерували войовничість Російської імперії. У новому історичному контексті ця верства відтворилася і загрожує сучасним сусідам РФ, зокрема Україні» [18, с. 356 - 357].

Висновки. Видається переконливим вважати путінізм ідеологічною доктриною гібридного типу, загальна характеристика якої може бути визначена як неоімперіалізм автократичного типу з елементами тоталітаризму, базований, «зібраний» із сукупності різних доктрин минулого та сучасності. Серед них: панславізм, росієцентризм, євразійство та неоєвразійство, дугінізм (ідейно надзвичайно близький ідеології Третього Рейху та ідеологам німецької «консервативної революції» водночас, на думку Л. Люкса), ізоляціонізм, антизахідництво та антиамериканізм, неосталінізм, месіанство, православно-фундаменталізм, вождизм тощо. Визначення ідеології путінізму як неоімперіалізму відповідає його практиці, починаючи від середини 2000-х, коли розпочалися неоколоніальні війни по периметру колишньої советської імперії, частково з метою придушення внутрішніх сепаратистських рухів як то було із Чечнею, частково із прагненням «собирання земель» у випадку із Грузією та тепер — Україною.

1. Безансон А. Свята Русь / пер. із франц. Т. Марусика. К.: ТОВ «Вид-во "Кліо"», 2017. 112 с.
2. Грабовська І. Українство перед викликами путінізму. *Українознавчий альманах*. Випуск 22, 2017. С. 29 – 36.
3. Грабовська І. Путінізм як конфліктогенний фактор світового значення та українська специфіка його проявів. *Українознавчий альманах*. Випуск 24, 2019. С. 114 – 118.
4. Грабовський С. Алгоритми імперського зла. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/algorytmy-imperskogo-zla> (Дата звернення 25.11.2019).
5. Западное Путиноведение и Путинология. URL: <https://www.putin-today.ru/archives/39917> (Дата звернення 25.11.2019).
6. Илларионов А. «Именной» политический режим означает несвободу. URL: <https://aillarionov.livejournal.com/1144207.html> (Дата звернення 25.11.2019).
7. Казанцева А. Мозок матеріальний. Х.: Віват, 2019. 386 с.
8. Караганов С. Куда идти и с кем идти? Внешняя политика на пороге нового десятилетия. URL: <https://rg.ru/2019/12/26/sergej-karaganov-neobhodim-kurs-na-preodolenie-ostatochnogo-zapadnocentrizma.html?fbclid=IwAR2ROoQ27ZA> (Дата звернення 25.11.2019).
9. Люкс Л. Третий Рим? Третий Рейх? Третий путь? Исторические очерки о России, Германии и Западе. М.: Московский Философский Фонд, 2002. 304 с.
10. Перцев А. The American Interest (США): путинизм без Путина? URL: <https://snob.ru/entry/172376> (Дата звернення 25.11.2019).
11. Путінізм. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%83%D1%82%D1%96%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC...> (Дата звернення 25.11.2019).
12. Радченко О.В. Идеология. *Энциклопедичний словник з державного управління* / За ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трошинського, Ю.П. Сурміна. К., 2010. С. 266.
13. Рарог Ю. Не пытайтесь искать глубокие смыслы в примитивном копировании. URL: <https://www.kasparov.ru/material.php?id=5DBC7D7C2D F9E> (Дата звернення 25.11.2019).
14. Світова гібридна війна: український фронт: монографія. Харків: Фоліо, 2017. 496 с.
15. Скобов А. Ломать — не строить. URL: <https://www.kasparov.ru/material.php?id=5DD83A2725F A3> (Дата звернення 05.01.2020).
16. Сурков В. Долгое государство Путина. *Новая газета*. URL: http://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html (Дата звернення 25.11.2019).
17. Херпен М.Х. Ван. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Х.: Віват, 2016. 304 с.
18. Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прізви. Вид. 2-ге. К.: Тов. «Вид-во "Кліо"», 2018. 384 с.

References

1. Bezanson A. (2017). *Svyata Rus'* [Holy Russia] / per. iz francz. T. Marusy`ka. K.: TOV «Vy`d-vo "Klio"», 2017. 112 p. (in Ukrainian).
2. Grabovs`ka I. (2017). *Ukrayinstvo pered vy`kly`kamy` putinizmu* [Ukraine before putinism calls]. *Ukrayinoznavchy`j al`manax*. Vy`pusk 22. 29 – 36 (in Ukrainian).
3. Grabovs`ka I. (2019). *Putinizm yak konfliktogenny`j faktor svitovogo znachennya ta ukrayins`ka specy`fika jogo proyaviv* [Putinism as a conflicting factor of world importance and the ukrainian specificity of its manifestations]. *Ukrayinoznavchy`j al`manax*. Vy`pusk 24. 114 – 118 (in Ukrainian).
4. Grabovs`ky`j S. *Algory`tmy` impers`kogo zla* [Algorithms of imperial evil]. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/algorytmy-imperskogo-zla> (in Ukrainian). (Last accessed 25.11.2019).
5. *Zapadnoe Puty`novedeny`e y` Puty`nologiy`ya* [Western Putinology and Putininology]. URL: <https://www.putin-today.ru/archives/39917> (in Russian). (Last accessed 25.11.2019).
6. Y`llary`onov A. «Y`mennoj» poly`ty`chesky`j rezhym oznachaet nesvobodu [A “nominal” political regime means non-freedom]. URL: <https://aillarionov.livejournal.com/1144207.html> (in Russian). (Last accessed 25.11.2019).
7. Kazanceva A. *Mozok material`ny`j* [The brain is material]. Х.: Vivat, 2019. 386 p. (in Ukrainian).
8. Karaganov S. *Kuda y`dty` y` s kem y`dty`? Vneshnyaya poly`ty`ka na poroge novogo desyaty`lety`ya* [Where to go and with whom to go? Foreign policy is on the verge of a new decade]. URL: <https://rg.ru/2019/12/26/sergej-karaganov-neobhodim-kurs-na-preodolenie-ostatochnogo-zapadnocentrizma.html?fbclid=IwAR2ROoQ27ZA> (in Russian). (Last accessed 25.11.2019).
9. Lyuks L. *Tretij Rim? Tretij Rejh? Tretij put? Istoricheskie ocherki o Rossii, Germanii i Zapade* [Third Rome? Third Reich? Third way? Historical essays about Russia, Germany and the West]. М.: Moskovskij Filosofovskij Fond, 2002. 304 s. (in Russian).
10. Percev A. *The American Interest (SShA): putinizm bez Putina?* [The American Interest (USA): Putinism without Putin?]. URL: <https://snob.ru/entry/172376> (in Russian). (Last accessed 25.11.2019).
11. *Putinizm* [Putinism]. *Vikipediya*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%83%D1%82%D1%96%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC...> (in Ukrainian). (Last accessed 25.12.2019).
12. Radchenko O.V. (2010). *Ideologiya* [Ideology]. *Ency`klopedy`chny`j slovny`k z derzhavnogo upravlinnya / Za red. Yu.V. Kovbasyuka, V.P. Troshhy`ns`kogo, Yu.P. Surmina. K. 266 p.* (in Ukrainian).
13. Rarog Yu. *Ne pytajtes iskat glubokie smysly v primitivnom kopirovanii* [Do not try to search for deep meanings in primitive copying]. URL:

<https://www.kasparov.ru/material.php?id=5DBC7D7C2DF9E> (in Russian). (Last accessed 25.11.2019).

14. Svitova *gibry'dna vijna: ukrayins'ky'j front: monografiya* [World Hybrid War: Ukrainian Front: Monograph] / za zag. red. V.P. Gorbulina. 2017. K.: NIDS. 496 p. (in Ukrainian).

15. Skobov A. *Lomat — ne stroit* [Breaking - not building]. URL:

<https://www.kasparov.ru/material.php?id=5DD83A2725FA3> (in Russian). (Last accessed 25.11.2019).

16. Surkov V.Yu. *Dolgoe gosudarstvo Putina* [Putin's long state]. *Novaya gazeta*. URL: <http://www.ng.ru/ideas/2019-02->

11/5_7503_surkov.htmlmm (in Ukrainian). (Last accessed 5.11.2019).

17. Herpen, Marcel H. Van (2016). *Vijny Putina. Chechnya, Gruzija, Ukrajina: nezasvoyeni uroki minulogo* [Putin's War. Chechnya, Georgia, Ukraine: Unlearned lessons of the Past. – Original Title: Putin's wars: the rise of Russia's new imperialism]. Kharkiv: Vivat. 304 p. (in Ukrainian).

18. Yakubova L. «*Rusky'j my'r*» v *Ukrayini: na krayu priryv'* ["Russian World" in Ukraine: At the Edge of the Abyss]. Vy'd. 2-ge. K: Tov. «Vy'd-vo "Klio"», 2018. 384 p. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.9>

УДК 304(477)

Сергій Грабовський

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
відділу філософських проблем етносу та нації
Інституту філософії імені Г.Сковороди НАНУ, м. Київ

ORCID: 0000-0003-3041-8945

Email: HrabovskyS@gmail.com

КРИМСЬКИЙ КОНФЛІКТОГЕННИЙ ВУЗОЛ: КОЛОНІАЛЬНІ ВИМІРИ

Анотація. Стаття присвячена окресленню та дослідженню низки важливих сюжетів історії та сьогодення Криму. Автор звертається до дослідження російської колоніальної політики на півострові. Ця політика мала наслідком нищення кримськотатарського народу та цілеспрямоване заселення Криму специфічними категоріями населення з «материкової» Росії, а згодом – і з радянської України. Колоніальний тиск царської влади після 1917 року на незначний період змінився ствердженням кримськотатарського націонал-комунізму як модернізаторського антиколоніального руху. Проте з другої половини 1930-х колоніальна політика на півострові відновилася, а в 1944 році втілювалася в насильницькій депортації корінних народів, передусім кримських татар. Аж до другої половини 1980-х Кремль намагався взагалі не допустити повернення кримських татар на історичну батьківщину. Тільки у часи перебудови влада СРСР погодилася дозволити таке повернення, проте намагалася одночасно всіляко його дозувати. Одночасно Кремль розгорнув спецоперацію з метою виводу Криму з-під української юрисдикції та закріплення його статусу як російської колонії. Тоді це не вдалося внаслідок розпаду СРСР, проте ціль залишилася незмінною; російська анексія Криму була здійснена у 2014 році. Автор аналізує причини того, що російська пропаганда змогла ефективно вплинути на значну частину кримського населення. Стаття показує неефективну політику офіційного Києва з мінімізації наслідків російського колоніалізму на Кримському півострові у 1991-2014 роках. У статті предметом дослідження є також новітній етап колонізації Криму Росією, який розпочався у 2014 році. Автор робить висновки, що в останні роки до традиційних конфліктогенних чинників на Кримському півострові додалися нові, які вимагають ретельного вивчення.

Ключові слова: Крим, російський колоніалізм, кримські татари, деколонізація, кримська автономія, конфліктогенні чинники, постколоніальні дослідження.

Serhiy Hrabovsky

Ph.D. in Philosophy, Senior Research Associate,
Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation H. Skovoroda
Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine

THE CRIMEAN CONFLICTING KNOT: COLONIAL DIMENSIONS

Abstract. The article is devoted to outlining and exploring a number of important stories of the history and present situation of the Crimea. The author turns to the study of Russian colonial policy on the peninsula. This policy resulted in the annihilation of the Crimean Tatar people and the deliberate settlement of Crimea by specific categories

of population from "mainland" Russia, and subsequently - from Soviet Ukraine. The colonial pressure of the tsarist authorities was changed after 1917 for a short period with the assertion of Crimean Tatar national communism as a modernizing anti-colonial movement. However, from the second half of the 1930s, colonial policy on the peninsula resumed, and in 1944 it became embodied in the forced deportation of indigenous peoples, especially the Crimean Tatars. Up until the second half of the 1980s, the Kremlin tried not to allow the Crimean Tatars to return to their historical homeland at all. Only at the time of perestroika the authorities of the USSR agreed to allow such a return, but simultaneously tried to dispense it in every possible way. At the same time, the Kremlin launched a special operation aimed at removing Crimea from Ukrainian jurisdiction and securing its status as a Russian colony. Also this attempt failed because of the collapse of the USSR, but the goal remained unchanged; Russia's annexation of Crimea was carried out in 2014. The author analyzes the reasons that enable the Russian propaganda to influence a large part of the Crimean population effectively. The article illustrates the ineffective policy of official Kyiv to minimize the effects of Russian colonialism on the Crimean Peninsula in 1991-2014. The article also examines the newest stage of colonization of Crimea by Russia, which began in 2014. The author concludes that in recent years, new conflicting factors on the Crimean peninsula have been added to the traditional ones, and they all require further special studies.

Keywords: *Crimea, Russian colonialism, Crimean Tatars, decolonization, Crimean autonomy, conflicting factors, post-colonial studies.*

Актуальність проблеми. Кримська проблематика в Україні традиційно досліджувалася й досліджується нині переважно в історичному й етнографічному вимірах. Предметом теоретичних розвідок з використанням напрацювань Postcolonial Studies ця проблематика стала переважно в останні роки. А між тим саме вивчення кримських реалій минувшини й сьогодення під ракурсом колоніальних і постколоніальних вимірів дає змогу краще оцінити процеси, які відбувалися та відбуваються наразі на півострові й вибудувати сценарії можливого розвитку кримських подій.

За останній час монографічні, науково-популярні та публіцистичні публікації Г. Бекірової, С. Громенка, А. Іванця, П. Казаріна, І. Лосева та інших дали змогу науковій громадськості уявити собі масштабність і злочинність колонізаційної політики Росії/СССР/Росії на Кримському півострові. Ця політика розпочалася ще до офіційної анексії Кримського ханату Російською імперією, тривала майже до кінця XIX століття, відновилася у 1930-х роках і припинилася лише з незалеженням України. У 2014 році розпочалася нова колонізація, спрямована проти як кримських татар, так і пересічних кримчан.

Відтак **метою** цієї статті є окреслити цілісний абрис постколоніального та новітнього колоніального становища Криму, показати, яким чином таке становище було і залишилось потужним конфлікто-генним чинником, дати опис різниці між класичною та новітньою колонізацією, змалювати головні сценарії ймовірного розвитку подій на півострові.

Виклад основного матеріалу. «У складі царської Росії Крим був відсталою колоніальною околицею» [4, с.294]. Ця формула міститься у 35-му томі першого видання «Большой советской энциклопедии»; це видання було розгорнуте в середині 1920-х, коли у керівництві партії більшовиків ще були люди, які щиро вірили у світову революцію та рівноправ'я націй, коли Російська імперія цілком офіційно вважалася «в'язницею народів», а вчені-історики могли в досить широких межах публічно обговорювати реальні процеси суспільного розвитку.

Тому не дивно, що в ті часи в Москві – на відміну від сталінсько-брежнєвського й нинішнього періодів – досить об'єктивно оцінювали дожовтневу історію Криму, зокрема – захоплення (вживався переважно цей термін) півострова Російською імперією і колоніальні порядки, встановлені нею. «9/IV 1783 р. К. був приєднаний до Росії. [...] Тільки за 12 років, тобто по 1796 р., було віднято у селян і роздано дворянам, за офіційними даними, 288 064 десятини. Крім того, за свідченням сучасників, татарські землі захоплювалися суддями, чиновниками, мурзами тощо. Кримські татари-селяни втрачали свої землі і відтіснялися з багатих і широких степів Криму в безплідну та випалену яйлу. [...] Вслід за земельним грабунком селянства встановилося в Криму і кріпосне право. В 1796 р. воно було поширене і на вільних батраків» [4, с.307-308]. У статті немає ані слова про «рабовласницьку Кримську державу», про «використання рабської праці», якими полюбляють красуватися сучасні московські пропагандисти, навпаки: там прямо сказано, що кріпацтво (насправді – фактично рабство) у Крим принесла Росія. І далі: «Встановлений тяжкий колоніальний гніт викликав масову еміграцію кримських татар. До 1790 р., за даними статистичної збірки земства колишньої Таврійської губ. за 1915 р., К. полишило понад 300 тис., переважно гірських татар. Всіляко притіняючи і виганяючи татар з К., царський уряд в цілях колонізації краю щедро роздавав російським дворянам і сановникам звільнені таким чином землі в К. [...] В 1802 р. К. був виділений з Новоросійського краю у самостійну Таврійську губернію. Виділення К. в самостійну губернію не внесло жодних змін у політику, що проводилася в краї. З цілями русифікації краю так само тривало витіснення татар з К. Попри антитатарську політику колонізаторів, татарська знать – мурзи, духовенство, куркульство – знайшла спільну мову з російськими дворянами і поміщиками та пристосувалася до царизму так само, як раніше вона пристосовувалася до панування над К. турецького султана. [...] Селянська ж татарська біднота, що страждала від подвійного гніту – колоніального та власної татарської буржуазії і поміщиків, - не бачачи

іншого виходу з тяжкого рабського становища, продовжувала емігрувати. В 1851 р. число населення К. упало до 608 832» [4, с.308]. Тут ми бачимо певне замовчування фактів: через «класовий підхід» не згадується, що емігрувати була змушена і більшість освіченої кримськотатарської еліти. Масова вимушена міграція кримців, втрата ними більшості своєї еліти, демографічні зміни на півострові (передусім – в етнічній структурі населення), політика русифікації неросійських етносів й етнічних груп, розгортання у Криму військово-морських баз і військових заводів, заселення території відставними військовиками – все це далось взнаки не лише у царські, а і советські часи.

Антиколоніальна кримськотатарська революція 1917-18 років, яка відбувалася паралельно українській та в сув'язі з нею, знаменувала спробу докорінної зміни ситуації на півострові. Спроба ця вдалася тільки частково – у 1919-20 роках революція була придушена Білою армією, натомість більшовики в 1921 році розпочали у Криму, як і в інших колишніх колоніальних володіннях імперії Романових, політику «коренізації». Це була вимушена політика з метою утриматися при владі, в якій російські більшовики вступили в союз з тими місцевими політичними силами, що отримали найменування націонал-комуністичних. Для останніх марксизм був ідеологією національної модернізації та побудови власних держав, хоч би й в «оркестрі націй» під червоними прапорами, хоч би у вигляді «незалежних» советських республік або автономних республік РСФСР, а пізніше союзних й автономних республік ССРСР. «Націонал-комунізм із кримськотатарським обличчям зазнав першого тяжкого удару у 1928-31 роках, коли «компетентні органи» розстріляли й ув'язнили три з половиною тисячі кримськотатарських інтелігентів, тобто фактично знищили той щойно створений прошарок, без якого не може успішно розвиватися модерна нація» [1, с.51]. Припинив існування внаслідок репресій цей різновид націонал-комунізму у 1937-38 роках. При цьому з 1930-х відновлюється політика колонізації, внаслідок чого «в автономній Кримській республіці (а вона після створення мала виразне кримськотатарське «забарвлення»), відсоток представників корінної нації постійно зменшується – і це при традиційно високій народжуваності в сім'ях кримців (1926 рік – 25,3% кримських татар, 1934 рік – 23,8%, 1937 рік – 20,7%, 1939 рік – 19,4%)». Натомість за цей період «частка етнічних росіян у населенні Криму зросла – зовсім не за рахунок народжуваності – з 42,7% до 49,6%» [1, с.57].

Особливого розмаху колоніальна політика набуває з 1944 року, з часу депортації кримських татар і представників інших корінних етносів й етнічних груп півострова – і наступного заселення його вихідцями з Росії. Офіційна, витримана з додержанням усіх процедур передача Криму до складу УРСР у 1954 році лише на нетривалий час загальмувала русифікацію півострова – після п'ятиліття часткової українізації середньої освіти та ЗМІ, що було покликано до певної міри задовольняти

потреби переселенців із «материкової» України, з кінця 1950-х розгорнулася повна й остаточна русифікація всіх сфер життя у Криму.

У доповіді на XX з'їзді КПСС, присвяченій культу особи Сталіна, Хрущов засудив «масове виселення зі своїх рідних місць цілих народів, у тому числі всіх комуністів і комсомольців без будь-яких винятків... У свідомості не тільки марксиста-ленінця, а й будь-якої розсудливої людини не вкладається таке – як можна покладати відповідальність за ворожі дії окремих осіб або груп на цілі народи, включаючи жінок, дітей, людей похилого віку, комуністів і комсомольців, і піддавати їх масовим репресіям, поневір'ям і стражданням» [6]. Услід за цим у 1957–1958 роках були відновлені автономії депортованих народів, а їм самим дозволено повернутися на рідні землі. Щодо кримських татар усе обмежилось зняттям з них 18 квітня 1956 року обмежень і репресій, пов'язаних зі статусом спецпереселенців. Але повертатися до Криму вони не могли – їх на півострові не прописували, а проживання без прописки за советськими законами вважалось кримінальним злочином. Натомість Кремль почав масове заселення кримських земель відставниками (військовими, гебістами, партноменклатурниками) та їхніми сім'ями. А на додачу півострів усе більше насичувався військовими базами та підприємствами ВПК.

Настання перебудови не одразу почало змінювати ситуацію. 9 липня 1987 року відбулося засідання політбюро ЦК КПСС, присвячене кримськотатарським проблемам. Лейтмотивом цього засідання стала спроба загальмувати повернення кримців на історичну батьківщину, визначивши для цього 15-20 років, а тим часом, як висловився Горбачов, «облаштувати їх в Узбекистані», бо «віддати Крим татарам тепер уже не можна» [9, с.18]. Кримці з таким рішенням не погодилися, і наприкінці того ж липня у Москві біля Кремлівської стіни відбулися демонстрації кримськотатарських активістів під гаслом: «Батьківщина або смерть». 6 серпня знову зібралося політбюро, на якому Горбачов окреслив пом'якшену позицію: «...На автономію Криму не виходити. Нехай їдуть у Крим татари – ветерани, молодь. Хоча це не просте питання. Дехто пропонує просто оголосити Крим всесоюзною оздоровницею. Вивести його з України, утворити «федеральний округ». Ідея заслуговує на увагу. Але зразу всього не зробиш...» [9, с.19-20].

Так чи інакше, оскільки прямо передати Крим до складу Російської Федерації політбюро вважало за неможливе (бо це створить «величезну українську проблему»), у Кремлі шукали інші формули збереження колоніального стану півострова. Хоч, звісно, в порівнянні з попередніми часами прогрес оче-видний: активістів кримськотатарського руху не кидають за ґрати, їх лише кваліфікують як «екстремістів». І де-факто Москва дозволила, хоч і знехотя, повернення бодай частини депортованих до Криму.

Формула закріплення колоніального статусу Криму знайшла втілення у постанові Верховного Совету СРСР від 28.11.1989 № 845-1, де відзначалася начебто благородна мета: що «відновлення прав кримськотатарського народу не може бути здійснене без відновлення автономії Криму шляхом утворення Кримської АССР у складі Української РСР. Це відповідало б інтересам як кримських татар, так і представників інших національностей, що проживають нині в Криму» [7]. При цьому Кримська автономія (у тому й була суть задуму Кремля) мала стати суб'єктом союзного договору. Тобто, якби Україна почала ремствувати і не хотіти підписувати союзний договір, Кримська АССР його підпише і вийде зі складу України. Ясна річ, що мова йшла не про кримськотатарську, а про російсько-советську автономію на півострові, бо все мало визначитися арифметичною більшістю виборців півострова, яка орієнтувалася на Москву, на союзний ВПК, на ідеологію «великої Росії». Якби сценарій уповні спрацював, то далі конфлікт розвивався б за абхазьким «гарячим» сценарієм. Але швидкий розпад Союзу унеможливив це.

З 1944 року по кінець 1980-х, за експертними оцінками, до Криму були спрямовані чотири хвилі переселенців із Російської Федерації (з них дві перші, до початку 1960-х, – «добровільно-примусові», організовані владою), а з 1954 року – дві хвилі переселенців з УРСР (перша – також організована). Усі міграційні хвилі підпиралися своєрідними «осадниками» – відставними військовиками російського походження, які отримували далеко не найгірші умови при розселенні. Значна їх частина (особливо із середовища колишніх політпрацівників) була апіорі налаштована по-антиукраїнському. Все це стало конфліктогенним чинником іще до незалежності України, адже відповідні настрої активно під'юджувала Москва. Як публічно зазначав президент СРСР Михайло Горбачов вже у 1991 році, «Крим – це ж бо також російська історія» [9, с.447].

З іншого боку, колоністи Криму російського етнічного походження високо цінували економічні чинники, передусім особистий добробут (оскільки або самі ці росіяни, або їхні діди й батьки в різний час прибули до Криму, розраховуючи на життєві блага). Тобто в разі принципового покращання економічної ситуації в Україні Кремль навряд чи зумів би здійснювати достатньо масову мобілізацію населення, крім представників певних запекло антиукраїнських груп, на підтримку своїх акцій у Криму. І хоча етнічні росіяни Криму були найменше з-поміж населення регіонів України готові до сприйняття української мови, культури, історії, проте соціально-економічний чинник міг спонукати більшість цієї категорії населення змиритися з перебуванням у складі Української держави. Як відомо, сталося інакше. Не меншу роль відіграв і інший чинник. Серед значної частини кримського населення російського етнічного походження після 1 грудня 1991 року панували настрої вичікування та

схильності до лояльності до України й навіть інтеграції до українського суспільства. Проте відсутність політичної волі офіційного Києва, його слабка, невиразна, нерішуча політика в Криму сформували інші настрої: мовляв, Україна – це несерйозно й ненадовго. А серед колишніх військовиків і держслужбовців, які здебільшого мають звичку поважати будь-яку, але сувору й рішучу владу, влада України викликала, як зазначали публіцисти, лише зневагу.

Нарешті, важливими чинниками, які немалою мірою сприяли зростанню конфліктогенності «кримського вузла», були недостатня увага з боку влади до проблем кримських татар і фактична відсутність будь-якої уваги до проблем українців півострова, які становили понад чверть його населення. «Тривалий час офіційний Київ волів не помічати кримське українство і не залучати його до боротьби за зміцнення позицій України в Криму. Навпаки дуже цього боявся, щоб не дратувати Москву і не відповідати за активність українського населення на півострові, - писав Ігор Лосєв, який мав змогу спостерігати все зблизька. – Кримським українцям київські «дядьки» казали: сидіть тихо, українська держава сама все зробить, все вирішить. А це «все» робилося у візантійському стилі: «договорняки» з місцевою промосковською номенклатурою, «договорняки» з Москвою, залаш-тункові інтриги тощо. А ще на очах місцевих українців здійснювалася специфічна кадрова політика: навіщо призначати на посади в Криму українських патріотів, коли можна купити представників керівного проросійського класу, дати їм преференції, заплющити очі на їхні крадіжки й хабарі. Але в Києві не врахували, що таку ж постійну роботу з цією публікою веде Кремль... Ця кадрова політика деморалізувала кримське українство, котрому Київ увесь час демонстрував: «ви нам не потрібні, ви тут ніхто і звати вас ніяк» [5].

Подальші події засвідчили: небажання влади ефективно розв'язувати постколоніальні проблеми, ще й такі специфічні, як у Криму, заохочують зовнішні сили здійснювати підривні, а затим і відверто експансіоністські кроки, наслідком чого стала російська окупація Криму навесні 2014 року. Ці події перетворили «кримський вузол» на геополітичний, а його конфлікти, чинні та потенційні – на міждержавні та міжнаціональні (а не міжетнічні та партійно-політичні, як раніше).

Разом із тим відновилася, проте в новому форматі, колонізаторська політика Москви. «Воно вже відчувається, що ми живемо в колонії». Ця сакраментальна фраза належить проросійському активістові, отаману «Кримського козацтва» Сергію Акімову, який також зауважив: мовляв, «приїжджають якісь цивільні люди з Росії і починають свій лад встановлювати» [2].

Навряд чи Акімов коли-небудь заглиблювався у тонкощі Postcolonial Studies. Але і без цього суть проблеми він схопив; утім, йому би вистачило і «Советского энциклопедического словаря»: там на

сторінці у визначенні колонії наголошено, що це країна чи територія, яка перебуває під владою іноземної держави (метрополії), позбавлена політичної та економічної самостійності та керується на основі спеціального режиму [8]. Відповідна стаття англійської Вікіпедії в основному суголосна з цим визначенням і додає важливу деталь: «На відміну від маріонеткової держави або держави-сателіта, колонія не має незалежного міжнародного представництва, і її адміністрація верхнього рівня перебуває під прямим контролем метрополії» [11].

Процеси новітньої колонізації не можуть не включати масового переселення людей з Росії й окупованого Донбасу до «республіки Крим» і Севастополя – Москві потрібна надійна опора на півострові. Число таких переселенців називають різне – за словами Мустафи Джемілева, аж до мільйона [10]. Згаданий уже Сергій Акімов говорить, що, за його спостереженнями, в Криму будують багато житла для російських військовиків: мікрорайони на кілька десятків тисяч осіб (теж ознака колоніального владарювання: «білі» розселяються компактно, окремо від «тубільців»). А на придбання житла для силовиків з Росії, за його інформацією, виділяють по 3,5 мільйона рублів на одного «багнета» з родиною [2]. Інакше кажучи, наразі відновилася практика колонізації Криму останніх двох з половиною століть, тільки ненадійними «тубільцями» зараз є не лише кримські татари, а й суто етнічно російське та російськомовне населення півострова, яке має дуже суттєвий – в очах Кремля – недолік: воно звикло жити за умов політичної свободи у 1991-2014 роках.

Місцеву чиновну рать почали витіснити (і значною, а може, й переважною мірою витіснили) посланці Москви. Теж саме сталося і з поліцією та службою безпеки. А разом із чиновниками та силовиками кудись поділася і значна частина кримських бізнесменів (від повного зникнення їх рятують хіба що західні санкції – далеко не всі російські фірми бажають заходити до Криму). Щодо економічного розвитку півострова, то ринки для Криму примусово встановлюються метрополією, вона забороняє їх вільно обирати, практично вся цінова політика і правила обміну диктуються з Москви. Не в останню чергу це робиться внаслідок впливу західних санкцій, зумовлених окупацією півострова, тобто діями метрополії.

Не дивно, що за цих обставин навесні 2019 року у соціальних мережах з'явилася ідея «суверенного Криму». Одноименний Telegram-канал станом на 21 травня мав близько 150 передплатників і публікував роздуми про суверенітет Криму «без Росії і без України» й обстоював «суверенітет Кримського півострова», критикував дії Росії, яка «використовує Крим в якості військової бази, піддаючи кримчан загрозам і санкціям», і виступав за громадянські і політичні свободи, вільні міжнародні зв'язки Криму з розвиненими країнами, скасування цензури. Невідомо, чи йдеться про вільне об'єднання щирих

прихильників усього переліченого, чи про створену спецслужбами пастку з «підсадних качок» для виявлення кримських дисидентів, чи про суміш першого та другого, але так чи інакше, цей канал був закритий ФСБ. Утім, видається, змальована автором цього каналу 25-річним Максимом Сосною, утопія «суверенного Криму», незалежного і від України, і від Росії, має доволі привабливий вигляд для значного числа молодих кримчан, - мовляв, «будуть зняті санкції», «повернуться старі ринки», передусім українські, а водночас повернеться й «український бізнес» (схоже, він сприймається як більш цивілізований за російський), натомість Крим «отримає право самостійно будувати міжнародні відносини і вести зовнішню політику», а також «приймати літаки з будь-якої точки світу». Висновок: «При такому розкладі Крим створить такий інвестиційний клімат, про який навіть і не мріяв» [3]. Видається, у Криму зросло покоління, якому чужа і навіть ворожа російська політична практика, яке звикло до українських свобод, але водночас – у силу нехтування офіційним Києвом своїх обов'язків, і не лише на півострові, щодо боротьби проти російського неокolonіалізму – вкрай дистанційоване від українських культурних процесів і перебуває у сфері впливу переважно російської культури (за виїмком політичної) з домішками західної. Для цієї молоді навряд чи органічним є обожнювання Путіна (і взагалі будь-якого московського самодержця), але й українські лідери та політичні рухи їй чужі.

Висновки. На загал, «класична» і новітня російська колоніальна політика у Криму та вкрай недостатня увага офіційного Києва до постколоніальних проблем і подолання колоніальної спадщини спричинили низку конфліктогенних чинників, які даються взнаки сьогодні, а завтра можуть посилитись.

Найперше слід назвати довготривалий тиск на кримських татар, який включав у себе епізоди відвертого геноциду; внаслідок цього сьогодні за межами Криму – передусім у Туреччині й Узбекистані – мешкає значно більше кримців, ніж на самому півострові. А це в умовах російської окупації півострову призводить до залежності місцевих мешканців від підтримки з боку їхніх зарубіжних одноплемінників, які зазвичай сповідують більш радикальні варіанти ісламу, ніж традиційний ліберальний іслам кримців.

Небажання офіційного Києва зафіксувати в Конституції право кримців на національно-територіальну автономію – попри гучні обіцянки останніх шести років – веде до зростаючого відчуження значного числа кримських татар від України, до помітного зменшення підтримки України на півострові.

Разом із тим практична відсутність впродовж усього періоду окупації цілеспрямованих інформаційно-пропагандистських дій з боку офіційного Києва, спрямованих на різні цільові категорії населення Криму, поєднана з «миролюбною» риторикою влади України останнього року, може

мати наслідком помітне зростання серед політично активної частини кримської молоді (незалежно від етнічного походження) ідеї «суверенного Криму» - мовляв, Москва погана, бо деспотична, але ми самі краще розв'яжемо власні проблеми, ніж політично яловий Київ.

У разі, якщо навіть Росія (майже фантастичний варіант) беззастережно поверне окупований Крим Україні, створиться нова конфліктогенна ситуація: абсолютна більшість населення Сева-стополя матиме виключно російські паспорти, так само, як і половина чи третина жителів АРК. Це є наслідком як «російської паспортизації» півострова до 2014 року, так і переселення до Криму жителів «материкової» Росії з 2014 року, а в підсумку гарантовано спричинить активний опір відновленню українського статусу Криму.

Мінімізувати останні чинники могла би депортація з Криму тих, кого Росія незаконно переселила до нього за окупаційного режиму, але такий крок викличе вкрай негативну реакцію з боку європейських партнерів України, і таку гіпотетичну ситуацію слід передбачати й опрацьовувати вже зараз.

1. Грабовський С., Лосєв І. *Azat Qirim* чи колонія Москви? Імперський геноцид і кримськотатарська революція. К. : Видавничий дім «Стилос», 2017. 120 с.

2. Громенко С. «Ми живемо в колонії»: навіщо Крим заселяють Росгвардією та ОМОНОм. URL: <https://ua.krymr.com/a/29376773.html> (Дата звернення 12.12.2019).

3. «История похожа на провокацию»: эксперты – о телеграм-канале «Суверенный Крым». URL: <https://1k.com.ua/171-istoriya-pohozha-na-provokatsiyu-187-eksperty-o-telegram-kanale-171-suverennyj-krym-187.html> (Дата звернення 12.12.2019).

4. Крымская автономная советская социалистическая республика, Крым. *Большая советская энциклопедия*. Т. 35. М., Государственный институт «Советская энциклопедия». ОГИЗ РСФСР. 1937. С. 280-334.

5. Лосєв І. Правда і неправда про кримських українців. URL: <https://m.tyzhden.ua/column/207247> (Дата звернення 12.12.2019).

6. О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза 25 февраля 1956 года. URL: <https://archives.gov.ua/Archives/Kult-L.php> (Дата звернення 12.12.2019).

7. Постановление Верховного Совета СССР «О выводах и предложениях комиссий по проблемам советских немцев и крымско-татарского народа» от 28.11.1989 г., № 845-1. URL: <http://ndkt.org/o-vyvodah-i-predlozheniyah-komissiy-po-problemam-sovetskih-nemtsev-i-krymsko-tatarskogo-naroda.html> (Дата звернення 12.12.2019).

8. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. Прохоров, А.М., изд 4-е. М.: Советская Энциклопедия, 1987. 1600 с.

9. Союз можно было сохранить: Белая книга: Документы и факты о политике М.С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства. Изд. второе. М. АСТ. 2007. 526 с.

10. Таємне переселення росіян до Криму: Джемільєв назвав реальні цифри. URL: <https://www.segodnya.ua/ua/regions/krym/taynoepereselenie-rossiyan-v-krym-dzhemilev-nazval-realnye-cifry-1141606.html> (Дата звернення 12.12.2019).

11. Colony. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Colony> (Дата звернення 12.12.2019).

References

1. Grabovs`ky`j S., Losyev I. (2017). *Azat Qirim chy` koloniya Moskvyy`? Impers`ky`j genocy`d i kry`ms`kotatars`ka revolyuciya* [Azat Qirim or the colony of Moscow? Imperial genocide and the Crimean Tatar revolution]. K. : Vy`davny`chy`j dim «Sty`los». 120 p. (in Ukrainian).

2. Hromenko S. «*My zhyvemo v koloniyi*»: *navishcho Krym zaselyayut` Ros`hvardiyeyu ta OMONom*. [Gromenko S. "We live in a colony": why the Crimea is populated by the Rosguard and riot police] URL: <https://ua.krymr.com/a/29376773.html> (in Ukrainian). (Last accessed 12.19.2019).

3. «*Ystoryya pokhozha na provokatsyyu*»: *ékspertry – o telehram-kanale «Suverennyy Krym*». ["History is similar to provocation": experts - about the telegram-channel "Sovereign Crimea"]. URL: <https://1k.com.ua/171-istoriya-pohozha-na-provokatsiyu-187-eksperty-o-telegram-kanale-171-suverennyj-krym-187.html> (in Russian). (Last accessed 12.12.2019).

4. «*Krymskaya avtonomnaya sovet-skaya sotsyalystycheskaya respublyka, Krym*» [Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic, Crimea]. *Bol`shaya sovet-skaya éntsyklopedyya*. Т. 35. М., State Institute "Soviet Encyclopedia". OGIZ of the RSFSR. 1937. 280-334 (in Russian).

5. Losyev I. *Pravda i nepravda pro kryms`kykh ukrayintsiv* [True and false about Crimean Ukrainians]. URL: <https://m.tyzhden.ua/column/207247> (in Ukrainian). (Last accessed 12.12.2019).

6. *O kul`te lychnosty y eho posledstvyiyakh. Doklad Pervoho sekretarya TSK KPSS tov. Khrushcheva N. S. XX s`ezdu Kommunystycheskoy partyy Sovetskoho Soyuzu 25 fevralya 1956 hoda*. [About the cult of personality and its consequences. Report of the First Secretary of the CPSU Central Committee Khrushchev NS of the XX Congress of the Communist Party of the Soviet Union on February 25, 1956.]. URL: <https://archives.gov.ua/Archives/Kult-L.php> (in Russian). (Last accessed 12.12.2019).

7. *Postanovlenye Verkhovnoho Soveta SSSR «O vyvodakh y predlozheniyakh komyssey po problemam sovet-skykh nemtsev y krymsko-tatarskoho naroda» ot 28.11.1989 h., № 845-1* [Resolution of the Supreme Soviet of the USSR "On the Conclusions and Proposals of Commissions on the Problems of Soviet Germans and the Crimean Tatar People" of 28.11.1989, No. 845-1]. URL: <http://ndkt.org/o-vyvodah-i-predlozheniyah-komissiy-po-problemam-sovetskih-nemtsev-i-krymsko->

tatarskogo-naroda.html (in Russian). (Last accessed 12.12.2019).

8. Sovetskiy éntsyklopedicheskiy slovar' [Soviet Encyclopedic Dictionary] / hl. red. Prokhorov, A.M., yzd 4-e. Moscow: Soviet Encyclopedia, 1987. 1600 p. (in Russian).

9. Soyuz možno bylo sokhranyf: *Belaya knyha: Dokumenty u fakty o polytyke M.S. Gorbacheva po reformirovaniyu u sokhranenyuu mnohonatsyonal'noho hosudarstva*. Yzd. vtoroe [The Union could be maintained: White Paper: Documents and Facts on MS Gorbachev's Policy for Reforming and Preserving a Multinational State. Ed. the second]. M. AST. 2007. 526 p. (in Russian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.10>
УДК 94 (477):37(092) Куліш

10. *Tayemne pereselennya rosiyan do Krymu: Dzhemilyev nazvav real'ni tsyfy* [The Russians' secret migration to Crimea: Dzhemilev called the real numbers]. URL: <https://www.segodnya.ua/ua/regions/krym/taynoe-pereselenie-rossiyan-v-krym-dzhemilev-nazval-realnye-cifry-1141606.html> (in Ukrainian). (Last accessed 12.01.2020).

11. Colony. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Colony> (Last accessed 12.12.2019).

Віктор Доценко

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії та археології слов'ян
НПУ ім. М.П. Драгоманова

ORCID: 0000-0003-1131-1675

Email: dozenkov@ukr.net

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ І «ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

Анотація. У статті робиться спроба проаналізувати погляди Пантелеймона Куліша на історію, культуру та повсякденність євреїв, які проживали поряд з українцями в українських губерніях Російської імперії, встановити, які фактори, стереотипи сформували світогляд видатного письменника та його ставлення до російського імперського проекту з вирішення «єврейського питання».

В умовах зростання російського імперського месіанства і шовінізму українські діячі опинились у непротій для себе ситуації. Царат проводить як стосовно євреїв, так і стосовно українців асиміляційну політику. Одночасно євреї потерпали і від проявів державницького антисемітизму. Залучення до антисемітських акцій християн-українців посилювало позиції русифікаторів українських земель. Українська еліта мала своїми діями зупинити ці прояви антисемітизму і при цьому залишитися провідниками і представниками українців імперії.

Очевидно, що український протест не засудив антисемітизм безумовно, адже його автори запропонували євреям розділити певною мірою відповідальність за антисемітизм, що вони виправдано і справедливо покладають на християн. Саме євреї з їх традиційною культурою та способом життя винні у проявах антисемітизму.

Ідея протесту українських інтелектуалів співпадала з тогочасними російськими ліберальними ідеями. Російські ліберальні діячі пропонували розглядати російських євреїв як носіїв «громадянської самостійності та моральної незалежності» та закликали їх відмовитися від своїх національно-релігійних забобонів. Підтримуючи громадянську рівноправність євреїв, Куліш водночас усвідомлював, що українці й самі належать до пригноблених націй у Російській імперії, де загалом соціальних і національних прав та свобод було куди менше, ніж у конституційних державах Західної Європи, а тому вважав, що недоцільно сліпо переносити звідти на російський ґрунт практику штучної підтримки лише єврейської національності, бо це означає в імперських умовах всього-на-всього зміну в конфігурації національної нерівноправності, а не ліквідацію її засад. Погляди П. Куліша на «єврейське питання» середини ХІХ ст. вписуються в тогочасне уявлення російських ліберальних інтелектуалів щодо модернізації російського суспільства. Він підтримує проголошені ліберальні ідеї про необхідність інтеграції євреїв до імперського життя. Саме євреї мають бути найбільш зацікавленими у руйнуванні традиційного світу єврейського містечка. Отримання євреями світської освіти, прийняття модерних цінностей призведе до ліквідації в суспільстві нетерпимості та проявів антисемітизму. Сам єврей має піти назустріч суспільству, тільки його бажання можуть спричинити зміну суспільних настроїв.

Ключові слова: євреї, Пантелеймон Куліш, Російська імперія, «єврейське питання», українофіли.

Victor Dotsenko

Doctor of Sciences History, Associate Professor,
Department of Slavic History and Archeology,
National Pedagogical Drahomanov University

PANTELEIMON KULISH AND THE "JEWISH QUESTION" IN THE MID-NINETEENTH CENTURY

Abstract. *The author attempts to analyze the views of Panteleimon Kulish on the history, culture and everyday life of Jews who lived along with Ukrainians in the Ukrainian provinces of the Russian Empire, to determine what factors and stereotypes formed the outlook of the great writer and his attitude to the Russian imperial project of resolving the "Jewish question".*

With the growing of Russian imperial messianism and chauvinism, Ukrainian intellectuals appeared in a difficult situation. The tsar held assimilation policies towards both Jews and Ukrainians. At the same time, Jews additionally suffered from manifestations of state anti-Semitism. Engagement of Ukrainian Christians in anti-Semitic actions has intensified the position of Russifikators of Ukrainian lands. The Ukrainian elite aimed to stop these manifestations of anti-Semitism by its actions. Obviously, the Ukrainian protest did not condemn anti-Semitism without reservations, because its authors suggested that Jews should partly share responsibility for anti-Semitism. The idea of protesting Ukrainian intellectuals coincided with ideas of Russian liberals who offered to consider Russian Jews as carriers of "civil autonomy and moral independence," and urged them to abandon their national-religious prejudices. While supporting the civil rights of Jews, Kulish at the same time realized that the Ukrainians themselves belonged to the oppressed nations in the Russian Empire, where, in general, social and national rights and freedoms were much less than in the constitutional states of Western Europe. Therefore, he found it impractical to move from there to Russian blindly a practice of artificial support for only Jewish nationality, because in imperial terms this meant only a change in the configuration of national unequal, and not the elimination of it at all. P. Kulish's views on the "Jewish question" of the mid-nineteenth century corresponded to the conceptions of Russian liberal intellectuals regarding the modernization of Russian society. He supports the proclaimed liberal ideas of the need to integrate Jews into imperial life. Jews must be the most interested in destroying of the traditional world of the Jewish town. Giving the Jews of secular education, adopting by them the modern values could lead to the elimination of intolerance and manifestations of anti-Semitism in the society. The Jews himself, according to P. Kulish had to go towards society and change their social mood.

Keywords: *Jews, Panteleimon Kulish, Russian empire, "Jewish question", Ukrainophile.*

Україна вже понад чверть століття є незалежною державою, однак досі залишаються неподоланими наслідки російського та більшовицького панування. В науковому, освітньому, культурно-мистецькому середовищі до цього часу іде процес повернення до свого минулого, процес накопичення інформації та її переосмислення. Здавалось би, вже опубліковано значну кількість наукових розвідок, статей і монографій про діячів українського національного відродження XIX ст. [6; 10; 11] Серед них є і публікації про Пантелеймона Куліша. Біографія видатного письменника, мислителя та етнографа стала предметом міждисциплінарних студій. Однак деякі сторінки його біографії та творчої спадщини залишаються малодослідженими. Зокрема, питання україно-єврейських стосунків в період формування російської імперської політики, направленої на асиміляцію єврейського населення імперії. Метою нашої статті є спроба проаналізувати погляди Пантелеймона Куліша на історію, культуру та повсякденність євреїв, які проживали поряд з українцями в українських губерніях Російської імперії, встановити, які фактори, стереотипи сформували світогляд видатного письменника та його ставлення до російського імперського проекту з вирішення «єврейського питання».

XIX ст. стало часом формування польського, єврейського та українського національного проекту в

Російській імперії. Три народи, які мали довготривалу спільну історію, в Російській імперії опинились перед загрозою втрати національної ідентичності та їх асиміляцією російською владою. І українці, і поляки, і євреї зазнавали імперського впливу, направленого на придушення всіх проявів культурно-мистецького, суспільно-політичного та освітнього життя. Крім того, в імперії активно застосовувались і методи міжетнічної конфронтації, яка мала зберегти традиційні стереотипи в уявленнях і стосунках між трьома народами. Євреї і поляки, будучи іновірцями, зазнавали переслідувань і на релігійному ґрунті. Українці, будучи православними, потрапили під ідеологічний вплив російських священників, які поступово вивітрювали з їх свідомості етнічну і національну приналежність. Під час проповідей священники звинувачували євреїв у тому, що вони причетні до бідності українського селянина, у співпраці з польськими панами та прагненні грабувати і спокувати православних.

Асиміляції сприяла і модернізація започаткована імперськими реформами Олександра II. І євреї, і українці, які опинились в містах, піддавались жорсткому асиміляційному впливові з боку російського чиновництва. Цей вплив накладався на традиційні уявлення українця і єврея про оточуючий світ та людей.

Стереотипні уявлення про «чужих» сусідів – поляків і євреїв – стали основою формування антисемітських поглядів не тільки у пересічних українців, але і в представників тогочасної української еліти. Зокрема, у виданій 1846 р. «Історії Русів» народився стереотип єврея, який на службі польської шляхти здійснює релігійну та економічну наругу над православним українським людом. Стереотип єврея-ключника, орендаря православних церков можна знайти в поширених для того часу думках, піснях, переказах.

Громадсько-політичні діячі, які долучились до українського громадсько-політичного руху, сповідували різні політичні погляди від ліберального до консервативного напрямку. Консервативне крило в українському русі представляли власники маєтностей Лівобережної України. Серед його очільників необхідно виділити постать П.О. Куліша. Його погляди сформувались під впливом традиційних культурних уявлень тогочасної української шляхти, а також розповідей про славетне козацьке минуле.

Вихований у традиційному українському сільському світі, на засадах народної педагогіки, П. Куліш отримав традиційні уявлення про євреїв, їх культуру та спосіб життя. Крім того, він активно вивчає праці єврейських, українських та польських літописців, мемуаристів та істориків.

У зрілого Куліша विकристалізувалося світське, громадянське розуміння релігії як дотримання у поведінці певних моральних норм (вияву громадянської активності, суспільно корисної діяльності, духовного самовдосконалення, невпинного пізнання правди тощо). У помислах, спрямованих на добро й моральне вдосконалення, у суспільно корисних вчинках він убачав правдиву релігійність, достеменно виконання Христових заповідей і правдиве служіння Богові. [11, с.17]

Вже будучи збирачем та дослідником українського фольклору, П. Куліш надрукував цілу низку поширених серед українців уявлень про сусіда-єврея. У них єврей традиційно зображувався у образі хитрого корчмаря, орендаря, лихваря, який визискував бідного селянина. Народним осудом подібної діяльності переповнені думи та історичні пісні. П. Куліш записав із кобзарських вуст і подав у першому томі «Записок о Южной Руси» дві думи про українсько-єврейські стосунки: «Дума про жидівські відкупи та про війну через них» та «Дума про перемогу під Корсунем». В останній поляки називають винуватцями Хмельниччини саме євреїв, які «...великий бунт, тривоги зривали, // На милю по три корчми становили, // Великі мита брали: // Від возового – по півзолото, // Від пішого – по два гроші, // А ще не минали й сердешного старця – // Відбирали пшоно та яйця!» [5, с.225; 12].

Ще торгують, найчастіше – в шинках алкоголем: «(жид) пішов по кухню свіжого пива» [2, с.35]. Образ євреїв асоціюється тут із образом зрадників: «якби знову виплила справа, від котрої Пилат руки вмивав, а

жиди поклали одну-другу пачку грошей <...>, – наш Спаситель вдруге був би розіп'ятий» [5, с.105].

Такий образ єврея нібито вписувався у традиційні антисемітські пасквілі російських шовіністів-державників, а, отже, і сам П. Куліш мав їх дотримуватися. Однак він мав інші погляди на «єврейське питання». В 1858 р. П. Куліш став анонімним автором листа, опублікованого на сторінках «Русского вестника», направлено на захист двох євреїв – І. Чацкіна та М. Горвіца, дописувачів журналу «Иллюстрации». У листі П. Куліш звернувся до спільної історії євреїв і українців. Він підтвердив факти переслідувань євреїв, згадав про історичні причини проявів антисемітизму та накреслив напрям його подолання. Зокрема, П. Куліш наголошував, що причиною ворожнечі між українцями і євреями є закритість і традиційний релігійно-конфесійний характер єврейського суспільства. «Євреї дійшли до бузурвіства у ненависті своє до християн. Як не обурливо для нас, багато з того, що ми знаємо про євреїв за письмовими і друкованими свідченнями, це повинно служити для нас тільки мірою зла, що її зазнавало нещасливе потомство Ізраїлю» [13, с. 146] Неприязнь до іновірців, яку проявляли євреї, їх підтримка польської політики стосовно українців, викликала в українців відповідну реакцію. Єдиним шляхом до подолання ненависті між християнами і юдеями, на думку П. Куліша, є просвітництво, акультурація та емансипація. Тільки руйнація традиційного суспільства може змінити ставлення українців і євреїв один до одного [8, с.69].

Український інтелектуал, знавець козацького минулого, П. Куліш мав сформовану систему уявлень про основні напрями розвитку української ідеї, яку розкривав у власних творах та публікаціях редактованого ним журналу «Основа». Письменник стверджував, що Росія буде «всесвітню в'язницю, з якої не втекти» для всіх слов'ян, водночас проливаючи їхню кров, «наче воду». Зберігаючи вірність романтичним національним поглядам, Куліш провіщав, що національний дух годі зламати, що він, зрештою, знову знайде собі вияв, коли народ знову виростить своїх релігійних провідників, аристократію та інтелігенцію. Кулішева форма романтичного націоналізму (або українофільство, як воно тоді називалося) мала за пріоритет культуру. Він вважав, що народ, розвиваючи свою мову, літературу та науку, знову зможе вийти на провідні позиції в культурі, які він колись займав, а потім не спромігся захистити їх від політично могутніших сусідів. [14, с.285]

Журнал П. Куліша «Основа» передусім обслуговував потреби українських інтелектуалів Лівобережної України, нащадків старшини часів Гетьманщини. П. Куліш сподівався заохотити майнову верству колишньої Гетьманщини до підтримки національного відродження.

На сторінках «Основи» українсько-єврейські взаємини розглядалися здебільшого в межах територій Наддніпрянщини, але в окремих

публікаціях висвітлено також ситуацію, що склалася на інших українських теренах. У часописі друкувалися матеріали та оповіді різних жанрів (оповідання, подорожні нариси, літературно-критичні, епістолярні), які стосувалися форм українсько-єврейської взаємодії на побутовому рівні. Фіксувалися окремі характерні сцени, факти співжиття, що найбільше впадали у вічі мешканцям Лівобережжя, коли ті відвідували Правобережну Україну, де євреї були значно чисельнішими. Ці публікації несли освітній характер, вони готували ґрунт до поступового стирання протиріч і подолання ворожнечі між українцями і євреями. Однак тогочасне суспільство і імперська дійсність загострювала традиційні протиріччя і формувала нові.

Журнал «Основа» став «кулішевою трибуною». В журналі можна було побачити погляди письменника на україно-єврейські взаємини і «єврейське питання». П. Куліш у літературознавчо-філософському творі «Обзор украинской словесности», зокрема в його першій частині – «Климентий», що була присвячена українському літератору й поету кінця XVII – початку XVIII ст. Климентію, узагальнив образ єврея у віршах Климентія та визначив місце, що займало єврейство у свідомості українського суспільства XVIII ст. Він виклав особисте бачення складних історичних конфліктів українсько-єврейського співжиття (хоч і через призму українсько-польських взаємин). П. Куліш вважав, що внаслідок вигнання євреїв у період Хмельниччини Лівобережна Україна етнічно змінилася, у цьому краї вони знову почали оселятися лише в часи царювання Катерини II, тобто з другої половини XVIII ст. На його думку, падіння козацтва як панівного (разом зі своєю старшиною) стану та об'єднання обох придніпровських частин України дали змогу євреям поступово опанувати більшу частину капіталів, що знаходились в обігу в українських містах. Аналізуючи творчість Климентія, П. Куліш акцентує увагу на його вірші «О Циганах и о Жидях», в якому зафіксовано стереотипні уявлення українців XVIII ст. про ці два етноси. Зокрема, у творі говориться про природне ошуканство циганів та євреїв. Письменник убачав причини нетерпимості кінця XVII – початку XVIII ст. у міжетнічному та міжконфесійному протистояннях доби козацьких воєн, Хмельниччини, Руїни. [1, с.75].

В іншому творі, вміщеному в лютневому номері журналу за 1861 р., – повісті «Другой человек», П. Куліш лише побіжно торкнувся теми українсько-єврейських взаємин. Цю повість він присвятив деградації особистості звичайного сільського хлопця, якого силою рекрутовано до царського війська, де він волею долі дослужився до офіцерського звання, а, отже, став дворянином. У творі яскраво змальовано образ єврея-візника, який привіз молодого офіцера Полікарпа Зарубаєнка в рідне село Буртище до батьківської садиби. Дещо забобонні погляди українських козаків Гетьманщини на євреїв (як, до речі, й на католиків) відобразилися у таких словах

автора: «Жид і відкупник, жид і обманщик, жид і ворог будь-якої доброї людини в Буртищі означало одне і те ж». Витоки цього стереотипного мислення П. Куліш вбачав ще в добі польського панування та історичних споминах, пов'язаних з роллю євреїв у поширенні польських впливів, а також у невігластві й забобонах [1, с.76].

Всім відома жорстка інтелектуальна полеміка П. Куліша та колишнього члена Харківсько-Київського таємного товариства студента В. Португалова щодо особливостей вживання слова «жид» та «єврей». В. Португалов наполягав на тому, що слово «жид» та похідні від нього є лайливо-глузливими. Їх не можна вживати у офіційній мові. П. Куліш доводив протилежне. В його розумінні слово «жид» не є глузливим поняттям, як в російській мові, а є традиційним українським словом-терміном, яке позначало російський відповідник «єврей». Полеміка навколо термінів переросла в дискусію двох часописів про історичні взаємини українців і євреїв. З одного табору лунали звинувачення у войовничому антисемітизмі. З іншого – у традиційній «єврейській експлуатації» та ізоляціонізмі [4, с.57].

Вживання терміну «жид» редакція пояснювала тим, що для українців, на відміну від росіян, це природний етнонім і вони його історично вживають не в зневажливому значенні, як от «лях», «москаль». Мовляв, інших термінів на означення єврейського етносу народ не знає. Тому, на думку автора редакційної статті, П. Куліш як письменник використовував у своїх літературних творах зрозумілий для народу етнонім, уникнути якого неможливо. Саме з цих причин, твердить автор, письменники, що виступили на захист єврейства від нападку російських шовіністів у 1858 р., самі вживали етнонім «жид». Повторено в статті також і закиди єврейству з приводу життя, відособленого від внутрішніх потреб українського населення. Та безіменний автор виступав за зближення обох народів і декларував готовність української інтелігенції посприяти в цьому [1, с. 80].

Уже в цій ранній публікації Куліш пропонував іти до міжнаціонального примирення і приязних відносин між народами (та народами й національними меншинами) на основі з'ясування історичної правди, обопільного визнання історичних провин, дотримання взаємної поваги й толерантності, запровадження громадянської рівноправності [11, с.358].

Позиція П. Куліша та інших дописувачів «Основи» ґрунтувалась на тогочасному розумінні українцями «єврейського питання», яке сформувалось в імперському інтелектуальному середовищі в першій половині XIX ст. і загострилось в роки правління Олександра II. Очевидно, що іншої точки зору дотримувались єврейські інтелектуали, які представляли нову єврейську емансиповану еліту. Рупором єврейської сторони стала газета «Сіон», яка видавалась в Одесі. Її публікації показували той факт, що у нових єврейських інтелектуалів залишились традиційні уявлення про українців та їх

історію. В одному з вересневих номерів газети за 1861 р. опубліковано редакційну статтю «Основа» і вопрос о национальностях», автори якої не підтримали В. Португалова. На їхню думку, терміни «жид» і «єврей» відрізняються в етимології, адже обидва мають єврейське походження, і вживалися вони самими євреями окремих територій на означення власного етносу. [1, с. 80]

Для єврейських дописувачів газети «Сіон» українців як народу не існувало. Українці в першу чергу були православними, а в другу – частиною великоросійського народу. Ця теза повністю співпадала з імперським розумінням «українського питання» і вписувалась в імперську політику асиміляції. Крім того, нові єврейські культурні діячі імперії виступали за поступове зросійщення євреїв Росії. Жодної справи з українцями, яких формально не існувало, вони мати не хотіли. Зберігалась і традиційна релігійна нетерпимість до православних. Зокрема, редактори «Сіона» зробили висновок: «Основа» не тільки не засуджує старої ненависті українців до євреїв, але визнає, що й досі євреї повинні вважатись недружніми для більшості населення України.

Таке тлумачення «Сіоном» українсько-єврейських стосунків не залишилося без реакції П. Куліша й дістало відповідь у статті «Передовые жиды», що побачила світ у вересневому номері журналу «Основа» за 1861 р. П. Куліш зазначав, що відносно «збирання землі Російської» представники передового єврейства випереджають часом навіть «Іванів московських». Він звинуватив єврейську інтелігенцію в замилюванні національним егоїзмом та недостойному способі ведення полеміки, нагадуючи, що незадовго перед тим він разом з М. Костомаровим, Марком Вовчком, Р. Номисом та Т. Шевченком був співавтором статті проти антисемітських публікацій «Іллюстрації», вміщеної в «Русском вестнике» [1, с. 81].

Дискусія між В. Португаловим та П. Кулішем показала складність тогочасних українсько-єврейських взаємин. Українці та євреї традиційно століттями проживали поруч один з одним. У традиційних уявленнях українців образ єврея формувався по лінії «свій-чужий», що об'єктивно зображувало єврея у негативному образі «чужого», який наділявся різними негативними ознаками. Зокрема, його зображували у вигляді страшного, шкідливого, наділеного «шкідливими» магічними здібностями прислужника нечистої. Він досить часто зображувався дивним, нерозумним, аморальним, що, у свою чергу, формувало певний комплекс переваг «своїх» над «чужими».

Погляди П. Куліша на україно-єврейські відносини підтримували і інші українські інтелектуали. Зокрема, М. Костомаров в статті «Современная южнорусская летопись» відкинув звинувачення «Сіона» в нібито відході «Основи» від власних програмних засад і запевнив: редакція ніколи не бажала зла євреям, і ті критичні

зауваження в бік єврейства, що іноді з'являлися на сторінках часопису, стосувались лише окремих реальних фактів з життя, а не теорії соціальних стосунків як такої. Автор підкреслив, що насправді українські діячі щиро бажують добробуту євреям, але цього добробуту неможливо досягнути за ворожого ставлення євреїв до українського народу [1, с. 83].

Три роки по тому в одній із приміток до публікації поеми «Великі проводи» в «Основі» (1862. - № 2) Куліш пояснював, що конфлікти розсіяного по світу єврейства з корінним населенням виникають унаслідок зіткнення різних менталітетів, через вади суспільної організації, викривлення Христового вчення у християнській цивілізації, а антисемітизм тубільців тлумачив як результат і свідчення їхнього невміння упорядити своє життя, їхньої економічної та політичної безпорадності й недалекоглядності [11, с. 358].

Отже, в умовах зростання російського імперського месіанства і шовінізму українські діячі опинились у непростій для себе ситуації. Царат проводив стосовно як стосовно євреїв, так і стосовно українців асиміляційну політику. Одночасно євреї потерпали і від проявів державницького антисемітизму. Залучення до антисемітських акцій християн-українців посилювало позиції русифікаторів українських земель. Українська еліта мала своїми діями зупинити ці прояви антисемітизму і при цьому залишитися провідниками і представниками українців імперії.

Очевидно, що український протест не засудив антисемітизм безумовно, адже його автори запропонували євреям розділити певною мірою відповідальність за антисемітизм, що вони виправдано і справедливо покладають на християн. Саме євреї з їх традиційною культурою та способом життя винні у проявах антисемітизму.

Ідея протесту українських інтелектуалів співпадала з тогочасними російськими ліберальними ідеями. Російські ліберальні діячі пропонували розглядати російських євреїв як носіїв «громадянської самостійності та моральної незалежності» та закликали їх відмовитися від своїх національно-релігійних забобонів [3, с.184]. Цю тезу підтримала і українська еліта. П. Куліш, М. Костомаров чітко окреслили у своїх публікаціях тезу про необхідність акультурації євреїв, яка призведе до поступового зникнення традиційної ворожнечі і стереотипних уявлень українців і євреїв.

Підтримуючи громадянську рівноправність євреїв, Куліш водночас усвідомлював, що українці й самі належать до пригноблених націй у Російській імперії, де загалом соціальних і національних прав та свобод було куди менше, ніж у конституційних державах Західної Європи, а тому вважав, що недоцільно сліпо переносити звідти на російський ґрунт практику штучної підтримки лише єврейської національності, бо це означає в імперських умовах всього-на-всього зміну в конфігурації національної нерівноправності, а не ліквідацію її засад: «Наші

гуманісти, сидячи по городах, знають мир тільки через газети. От, чувши, що в Європі толеранція на жидів, і собі давай про те ж репетувати; а того й не розберуть, що там люде вільні, а в нас своїх за руки придержують, а жидам попуск дають. Та до чого воно приведе?» - розмірковував він у листі від 4 січня 1862 р. до О. Кониського [11, с.359].

Отже, погляди П. Куліша на «єврейське питання» середини XIX ст. вписуються в тогочасне уявлення російських ліберальних інтелектуалів щодо модернізації російського суспільства. Він підтримує проголошені ліберальні ідеї про необхідність інтеграції євреїв до імперського життя. Саме євреї мають бути найбільш зацікавленими у руйнуванні традиційного світу єврейського містечка. Отримання євреями світської освіти, прийняття модерних цінностей призведе до ліквідації в суспільстві нетерпимості та проявів антисемітизму. Сам єврей має піти назустріч суспільству, тільки його бажання можуть спричинити зміну суспільних настроїв. «Зробіться людьми, громадянами, - закликав євреїв П.О. Куліш, - спокуйте свої давні і недавні гріхи, простягніть руки до простого люду, - і люд пригорне вас до свого серця» [9, с.100].

1. Андрійчук М. Українсько-єврейський дискурс: висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-рр. XIX ст. – початок XX ст.). К., 2013. 224 с.

2. Біло О. Стереотипи єврея в уявленнях українців (XIX – поч. XX ст.). *Студентський науковий вісник*. 2013. №33. С. 34-38.

3. Безаров О. Проблема ідентичності російських євреїв у суспільно-політичному дискурсі Російської імперії напередодні великих реформ. *Україна-Європа-Світ. Збірник наукових праць*. 2014. Випуск 14. С. 183-193.

4. Єкельчик С.О. З історії українсько-єврейських відносин. *Український історичний журнал*. 1990. №7. С. 54-63.

5. Кулиш П. Записки о Южной Руси: в 2 т. [сост. и изд. Кулиш П.]. Петербург, 1856; 1857. [Репринт. изд.]. К., 1994.

6. Коляда І. Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.). К., 2010. 400 с.

7. Кулиш П., Костомаров М., Франко І. *Жидотрепаніє ...* К., 2005. 424с.

8. Кулиш П. Недоразумение по поводу слова «жид». *Кулиш П., Костомаров М., Франко І. Жидотрепаніє ...* К., 2005. С. 69-86.

9. Куліш П. Дещо про жидів. *Куліш П., Костомаров М., Франко І. Жидотрепаніє ...* К., 2005. С. 86-101.

10. Любченко В.Б. Чинники формування поглядів М. Костомарова на «єврейське питання» та історію українсько-єврейських взаємин. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 402-414.

11. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. К., 2007. 526 с.

12. П'ятаченко С. Іноетнічні образи та стереотипи їх сприйняття в українському фольклорі. *Матеріали до української етнології*. 2007. Випуск 6 (X). С. 235-241.

13. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории) Ч. 1. К., 1992. 155 с.

14. Шкандрій М В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби. К., 2004. 496 с.

References

1. Andriichuk M. (2013). *Ukrainsko-yevreiskiy dyskurs: vysvitlennia mizhnacionalnyh vzaiemyn u drukovanyh vydanniah Nadnyprianshshyny (60-rr. XIX st. – pochatok XX st.)* [Ukrainian-Jewish discourse: coverage of interethnic relations in the printed editions of the Dnieper region (60-ies of XIX century - beginning of XX century)]. Kyiv. 224 s. (In Ukrainian).

2. Bylo O. (2013). *Stereotypy yevreia v uivlenniah ukrainciv (XIX – poch. XX st.)* [Stereotypes of the Jew in the Representations of Ukrainians (XIX - early XX centuries)] *Studentskyi naukovyi visnyk*. №33. P. 34-38 (In Ukrainian).

3. Bezarov O. (2014). *Problema identychnosti rosiiskyyh yevreiv u suspilno-politychnomu dyskursi Rosiiskoi imperii naperedodni velykykh reform* [The problem of the identity of Russian Jews in the socio-political discourse of the Russian Empire on the eve of major reforms].

Ukraina-Yevropa-Svit. Zbirnyk naukovykh pracz. Vypusk 14. P. 183-193 (In Ukrainian).

4. Yekelchik S.O. *Z istorii ukrainsko-yevreiskyyh vidnosyn* [From the history of Ukrainian-Jewish relations]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1990. № 7. P. 54-63 (In Ukrainian).

5. Kulish P. (1994). *Zapiski o YUzhnoj Rusi: v 2 t. Sost. i izd. Kulish P.* [Notes on Southern Russia: in 2 volumes. Comp. and ed. Kulish P.]. Kyiv. [In Russian].

6. Koliada I. (2010). *Ukrainska inteligencija v Rosii: suspilno-politychna ta socialno-kulturna diialnist (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Ukrainian intelligentsia in Russia: socio-political and socio-cultural activities (second half of XIX - beginning of XX century)]. Kyiv. 400 s. (In Ukrainian).

7. Kulish P., Kostomarov M., Franko I. (2005). *Zhydotrepanie ...* [Jewish trembling]. Kyiv. 424s. (In Ukrainian).

8. Kulish P. (2005). *Nedorazumenie po povodu slova «zhyd»* [Misunderstanding about the word "Jew"]. *Kulish P., Kostomarov M., Franko I. Zhydotrepanie ...* Kyiv. P. 69-86 (In Ukrainian).

9. Kulish P. (2005). *Deshho pro zhydiv* [Something about Jews]. *Kulish P., Kostomarov M., Franko I. Zhydotrepanie ...* Kyiv. P. 86-101 (In Ukrainian).

10. Liubchenko V.B. (2011). *Chynnyky formuvannia pogliadiv M. Kostomarova na «yevreiske pytannia» ta istoriu ukrainsko-yevreiskyyh vzaiemyn* [Factors forming M. Kostomarov's views on the "Jewish issue" and the history of Ukrainian-Jewish relations]. *Problemy istorii*

Ukrainy XIX – pochatku XX st. Vypusk 19. P. 402-414 (In Ukrainian).

11. Naxlik Ye. (2007). *Panteleimon Kulish: Osobystist, pysmennyk, myslytel: Naukova monografiia: U 2 t.* [Panteleimon Kulish: Personality, writer, thinker: In 2 vols]. Kyiv. 526 s (In Ukrainian).

12. Piatachenko S. (2007). *Inoetnichni obrazy ta stereotypy yih spryiniattia v ukrainskomu folklori* [Non-ethnic images and stereotypes of their perception in Ukrainian folklore].

Materialy do ukrainskoi etnologii. Vypusk 6(X). P. 235-241 (In Ukrainian).

13. Honigsman YA.S., Naiman A.YA. (1992). *Evrei Ukrainy (Kratkiy ocherk istorii)* [Jews of Ukraine (A Brief History)]. CH. 1. K.: Poisk, 155 s. [In Russian].

14. Shkandrii M. (2004). *V obiimah imperii: Rosiiska i ukrainska literaturny novitnoi doby* [In the Embrace of the Empire: Russian and Ukrainian Literature of the New Age]. Kyiv. 496 s. (In Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.11>
УДК 316.722.019.477

Йосиф Зісельс

член Ініціативної групи «Першого грудня»

ORCID: 0000-0002-5960-0217
Email: josef.zissels@gmail.com

ДО ПИТАННЯ ПРО ЦИВІЛІЗАЦІЙНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Анотація. У статті розглянуто теоретичні й практичні аспекти проблеми формування цивілізаційної ідентичності громадян України. На прикладі єврейської ідентичності автор висвітлює різні інтерпретації таких категорій, як «ідентичність», «ідентифікація», «цивілізаційна ідентичність». У статті розкривається сутність культурно-історичного підходу до проблеми ідентичності, аналізуються типи колективної ідентичності, розглядається конфесійний та етнічний виміри єврейської ідентичності. Автор аналізує різні моделі єврейської ідентичності, чинники формування цих моделей, а також динаміку змін єврейської ідентичності.

Дослідження стосується філософського розуміння феномена цивілізаційної ідентичності як нового виду ідентичності людини. Дослідження доводить, що в умовах переходу до цивілізації нового інформаційного характеру трансформуються не лише соціокультурна реальність, а й ключові властивості людської особистості. Автор розглядає складові, або «цеглинки» цивілізаційної ідентичності: ставлення до релігії, ставлення до праці, ставлення до держави і влади, ставлення до родини, ставлення до навколишнього середовища. Пропонується авторський аналіз структури української ідентичності. Конфлікт Майдану з Антимайданом розглядається через етнічну, конфесійну, мовну, територіальну, історичну, геополітичну, ціннісну проекції. Автор доводить, що цей конфлікт має міжцивілізаційний характер.

У статті розкривається сутність конфліктів, аргументується положення про конфлікт як атрибут соціального буття, простежується його вплив на процеси соціальних трансформацій. Аналізуються причини і умови виникнення міжцивілізаційного конфлікту на теренах України. У статті порівнюються дві моделі цивілізаційної ідентичності, які базуються або на європейській, або на євразійській системі цінностей. Аналізується цивілізаційний поступ України в контексті модернізації світу. Стаття не обмежується постановкою проблеми, вона пропонує конкретний спосіб мінімізації негативних наслідків сучасної кризи з урахуванням змінених соціальних реалій, що може стати одним із інструментів відродження основних європейських цінностей в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: конфлікт, ідентичність, єврейська ідентичність, етнічність, конфесійність, цивілізаційна ідентичність, європейські та євразійські цінності, Україна.

Josef Zissels

member of the Initiative Group «First December»

THE QUESTION OF CIVILIZATION IDENTITY OF UKRAINIAN CITIZENS

Abstract. The article deals with the theoretical and practical aspects of the problem of forming of the civilizational identity of Ukrainian citizens. On the example of Jewish identity, the author sheds light on different interpretations of such categories as "identity", "identification", "civilizational identity". The article reveals the essence of the cultural-historical approach to the problem of identity, analyzes the types of collective identity, examines the

confessional and ethnic dimensions of Jewish identity. The author analyzes different models of Jewish identity, the factors influencing the formation of these models, as well as the dynamics of changes of Jewish identity.

The study deals with the philosophical understanding of the phenomenon of civilization identity as a new kind of human identity. The research proves that in the context of transition to a civilization of a new informational nature, not only the socio-cultural reality, but also the key properties of the human personality are transformed. The author considers the components or "bricks" of civilizational identity: attitude to religion, attitude to work, attitude to a state and power, attitude to family, attitude to the environment. The author analyzes the structure of Ukrainian identity. The Maidan conflict with Antimaidan is viewed through ethnic, denominational, linguistic, territorial, historical, geopolitical and value projections. The author argues that this conflict has an inter-civilizational nature.

The article reveals the essence of conflicts, argues the position of conflict as an attribute of social being, traces its impact on the processes of social transformation. The causes and conditions of inter-civilizational conflict in the territory of Ukraine are analyzed. The paper compares two models of civilizational identity based on either European or Eurasian value system. The civilizational progress of Ukraine in the context of world modernization is analyzed. The article is not limited by the statement of the problem, it suggests a specific way to minimize the negative consequences of the modern crisis taking into account the changed social realities, can become one of the tools for the revival of the main European values in modern Ukrainian society.

Keywords: *conflict, identity, Jewish identity, ethnicity, denomination, civilizational identity, European and Eurasian values, Ukraine.*

Постановка проблеми. У громадському дискурсі останніх десятиріч дедалі частіше використовується термінологія, яка ще у 30–40-х рр. ХХ ст. була маловідома й рідковживана. Це терміни «ідентифікація», «ідентичність», «самоідентифікація», дещо осібно стоять поняття «ментальність» і «менталітет». У першій частині статті на прикладі «єврейської ідентичності» буде висвітлено передусім авторське розуміння і ставлення до цих категорій, враховуючи дослідження колеги з незалежного єврейського руху, професора Державної єврейської академії ім. Маймоніда (Москва) Михайла Членова [7; 8; 9; 10; 11; 13]. У другій частині статті йтиметься про гіпотетичну конструкцію феномена «цивілізаційної ідентичності», що виникла й була обговорена у 2004–2006 рр. автором та колом його колег і друзів.

Аналіз наукових публікацій. В останні десятиліття відбуваються численні конференції, семінари, симпозиуми, на яких не просто вживається зазначена термінологія, – вона міститься у назвах цих форумів, позначаючи їхню мету і сутність. У цих обговореннях беруть участь філософи, соціологи, історики, антропологи, психологи (як диференціальні, так і соціальні), етнографи та ін. [1; 4; 12; 14; 15]. Особливо цінними для досліджуваної проблеми є праці Б. Вінера, Ц. Гітельмана, А. Мілітарьова, О. Носенко-Штейн, Д. Писаревської, В. Собкіна, В. Ханіна, В. Червякова, М. Членова, В. Шапіро, Н. Юхнєвої та ін. [1; 4; 5; 6; 10; 11].

У 2006 році Конгрес національних громад України провів у Інституті політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України Круглий стіл на тему «цивілізаційної ідентичності». До участі у ньому були запрошені провідні вчені різних галузей науки, зокрема філософ Сергій Кримський (1930–2010). Було запропоновано досить умовний термін – «цивілізаційна ідентичність», або «макрорегіональна ідентичність», щоб спробувати якось позначити це явище. На жаль, виявилось, що запрошені нами вчені не були готові працювати в міждисциплінарному, незручному для них, просторі. Попри те, що кожен із них був чудовим фахівцем у

своїх галузях, але, торкаючись теми Круглого столу, вони все одно «з'їжджали» у свою сферу, в межах якої міркували цілком впевнено і професійно. І це лише підкреслювало складність порушеного питання.

Приклад проблем з єврейською ідентичністю. В єврейському середовищі ця тема пролунала, можливо, дещо раніше. На думку Михайла Членова, який давно працює в цій галузі, причина такої уваги до цієї теми полягає в ідентифікаційній кризі, яку переживає єврейство упродовж останніх двох століть, особливо останніми десятиліттями [9; 10; 13]. Ця криза має відображення в існуванні безлічі різних моделей єврейської ідентифікації в сучасному світі, які не зводяться лише до підваріантів єдиного цілого. Автору статті не відомі інші національні системи, які оперують поняттями ідентичності і також зіштовхуються з кризою ідентичності, з безліччю різних моделей ідентичності, котрі змушують їх постійно до цієї теми повертатися і працювати в ній. На перший погляд, тема ідентичності досить абстрактна і далека від наших нагальних проблем, але автор глибоко переконаний, що це не так. Сам характер майбутнього суспільного устрою в Україні залежить від того, як ми, громадяни, і, відповідно, політики, розуміємо колективну ідентичність. Поки що розробки різних моделей майбутнього нашої країни абсолютно не корелюють з тими ідентифікаційними особливостями, які притаманні Україні загалом і різним групам, які становлять народ України, зокрема. Успішне стратегічне планування майбутнього держави неможливе без розуміння, що таке ідентичність. Навіть для вирішення таких приватних питань, як адаптація репатріантів. За останні 30 років до України повернулося чимало етнічних українців і не тільки українців, – ті, хто свого часу народився тут і емігрував, залишивши могили предків. Не розуміючи відмінностей в ідентичності українського суспільства і груп, які повертаються з тої чи іншої країни, ми не в змозі побудувати адаптаційний механізм для цих людей та забезпечити їхню комфортну абсорбцію. Україна

має свою діаспору, і модель взаємодії з групами, що проживають на різних континентах, буде адекватною, коли ми зрозуміємо ідентифікаційну відмінність нашої країни від діаспори, про яку йдеться. Якщо вчені не сформулюють і не нададуть державним органам, що займаються прийняттям і адаптацією мігрантів та біженців, правильну ідентифікаційну модель цих груп, то процес їхньої адаптації буде невдалим. І ми зіткнемося з проблемами, очевидними для багатьох країн, де не враховували такий важливий фактор, як ідентичність, – аж до крайніх проявів, як-от бунтів, підпалу машин, биття вітрин, пограбувань і т. ін.

Трохи історії. Що, власне, спонукало автора зацікавитися цією темою? На початку 70-х років ХХ ст. вийшла друком величезна (червоного кольору) книга під назвою «Коротка радянська енциклопедія» (далі – КРЕ). Наприкінці цього видання було подано безліч різних статистичних таблиць. Через обмежену на той час кількість довідкових матеріалів, ми, звичайно, схопилися за цю книгу і почали дивитися, що, власне, говорить статистика, зокрема, з національного питання. КРЕ містила демографічні дані по всьому світу. На наш подив, виявилось, що немає євреїв «взагалі», а є «євреї Радянського Союзу і країн народної демократії» – така ось національність. Є «євреї Ізраїлю» – друга національність. Є «євреї США і Західної Європи» – третя національність. Пам'ятаю, скільки іронії та сарказму ми виливали на укладачів цих таблиць, не підозрюючи, що насправді за цією ідеологізованою статистикою мимоволі криються дуже важливі ідентифікаційні відмінності. Тоді для нас це було смішно.

Пам'ятаю чудову історію, яка сталася в одному з мордовських таборів, де тоді вже сиділа група українських дисидентів національно-демократичного спрямування. Одного разу зоною суворого режиму поширилася чутка про те, що невдовзі прибуде група євреїв, які намагалися захопити літак, щоб вилетіти в Ізраїль. Був 1971 рік. В українському середовищі на той час створився певний стереотип єврейства. Тому першою реакцією українців було: цього не може бути, тому що не може бути ніколи. Євреї, в їхньому розумінні: тихі, сумирні, боязливі – раптом зважуються на захоплення літака, тим самим, кидаючи виклик советському режимові?! І ось, як мені оповідав один очевидець, ці євреї з вишитими на тюремних шапочках шестикілочними зірками, приходять з молитовниками в руках у зону. Присутність цієї групи починає ламати стереотип українців щодо євреїв, формуючи новий тип уявлень. Що це, якщо не ідентифікування?

Мій власний табірний досвід також підказує дещо в цьому плані. У 1985 р. я потрапив у величезну, на 12 тисяч осіб, уральську зону в Нижньому Тагілі. Коли починається знайомство з оточенням, зазвичай запитують: «Хто ти, що ти?». Головною рисою ідентифікувальною рисою в зоні було те, що я – політичний. Єврейство було не настільки суттєве, адже кримінальне середовище

досить інтернаціональне. Але, коли дізналися, що я єврей, недовіжливо подивилися і сказали: «Ні, ми знаємо, що в тому-то загоні є єврей, і в цьому є єврей – ось вони (справжні) євреї». Я, звичайно, пішов знайомитися, що досить непросто в табірних умовах, оскільки переходи між загонами і між бараками заборонені. Зустрівшись із цими людьми, я переконався, що вони не євреї. Чому їх вважали євреями, складно сказати. У мене є кілька гіпотез щодо цього, і час від часу я подумки повертаюся до тієї ситуації. Вони не були «козлами відпущення», це точно. Припускаю, що досить великий етнос потребує певного стороннього вкраплення в собі. Можливо, для відображення, можливо, для певних змін, але він обов'язково його потребує. Цих «євреїв» просто призначили, тому що у великому російському суспільстві деінде зустрічаються євреї, і такий значний соціум, як «зона», імовірно, потребує відтворення знайомої «ідентифікаційної моделі».

Інший випадок: під час давньої подорожі Кавказом мене і мого товариша якось запитали: «Хто ви?». Ми відповіли, що євреї. На що місцеві заперечили, мовляв, не вигадуйте байок, ми знаємо, хто такі євреї. І я, ще не підозрюючи про існування гірських євреїв, був неабияк здивований. Але виявилось, що ці люди уявляли собі євреїв зовсім інакше. Вони говорили про євреїв, з якими зустрічалися на Кавказі, і ці гірські євреї посідають цілком визначену етносоціальну нішу, не таку, як євреї в східноєвропейському регіоні.

У 1989 р. у Москві було проведено перший з'їзд єврейських організацій Советського Союзу, в ході якого було реалізоване і перше соціологічне дослідження. Релігійність респондентів виявилася дуже низькою, менш як 10%, причому, серед учасників з'їзду, а не «рядових» євреїв. До того ж виявилось, що чверть релігійних учасників – це християни (православні). Для нас це був досить дивний результат, тому що ми тоді вже дещо знали про світове єврейство і розуміли, що це якийсь абсурд. А проте, цей абсурд був адекватний ситуації, в якій проводилося дослідження, оскільки в Росії зовсім не дивно, що єврей і православний поєднуються в одній людині, єврей може бути православним (вихрестом). На Заході це цілком неможливо: там єврей сповідує юдаїзм і аж ніяк не може бути православним, а православний, відповідно, аж ніяк не може бути євреєм. А отже, ці відмінності в ідентифікаційних механізмах Заходу і Сходу пропонують нам теми для роздумів.

Наведу ще приклади із праць Михайла Членова [7; 13]. Останніми десятиліттями Австралія прийняла три великі хвилі єврейських емігрантів. І місцеві євреї, визначаючи прибулих одноплемінників, говорили: «Одна група начебто нічого, нормальні євреї, але дві інші – ми абсолютно не розуміємо, чим вони живуть-дихають й, загалом, чому вважають себе євреями» [2]. «Нормальними» виявилися євреї з Південної Африки, оскільки їхня ідентичність була близька до ідентичності австралійських євреїв. Друга

група – це іммігранти з СРСР, яких взагалі не вважали євреями, тому що вони не розуміли нічого ні в релігії, ні в історії, і єдиним ідентифікаційним фактором для них був советський державний антисемітизм. Але найдивовижніша третя хвиля – це ізраїльтяни, яких «аборигени» не сприймали як євреїв. Це була для них зовсім інша етнокультурна, етнорелігійна група, яку вони не могли прийняти як рівну та ідентичну собі. І це досить дивна обставина теж підштовхує до певних міркувань. Спадає на думку характерний бельгійський анекдот: із Брюсселя злітає пасажирський літак, на борту якого опиняються терористи, під дулами автоматів вони змушують пасажирів поділитися на дві групи: «Фламандці – ліворуч, валлони – праворуч». Коли всі вже розточилися, залишаються два євреї десь наприкінці салону, один з яких несміливо підіймає руку і запитує: «А нам, бельгійцям, куди?».

Типи ідентичності. Кожен із нас, приміряючи на себе те, що називається ідентичністю, може назвати незліченну кількість різних ідентифікаційних моделей: стать; сексуальна орієнтація; расова приналежність. Далі материковий принцип: європеєць або австралієць, африканець або американець у широкому сенсі слова, тобто житель Північної або Південної Америки. Національно-державний тип ідентичності: громадянин певної держави, представник певної етнопонаціональної спільноти. Субетнічний принцип: приміром, є кілька етнографічних груп українців – бойки, лемки, гуцули тощо. Про русинів тут не йдеться, тому що як буковинець знаю, що русинами, або рутенами, до Першої світової війни називали українців, які проживали на території Австро-Угорщини. Територіально-громадська ідентифікація: важливо, жителем якого міста є людина. Релігійна ідентифікація, конфесійна і більш складне дроблення цих моделей. Є зовсім інші критерії ідентифікації, наприклад, професійна. Ти ідентифікуєш себе з певною спільнотою, і тебе також ідентифікують за професійною ознакою. Ідентифікація за різними інтересами: філателіст, нумізмат і т. ін. За субкультурними ознаками: скінхеди, вболівальники, патріоти, для яких важливою є не лише їхня ідеологічна ідентичність, а й форма одягу, музика, яку вони слухають тощо. Це утворює цілий набір ідентифікувальних ознак. Дуже важливий рівень – сімейно-родовий. І так можна продовжувати до нескінченності.

М. Членов зазначав, що термін “ідентифікація” в контексті російськомовного вживання є порівняно новим і замінює поширений в радянські часи у суспільних науках термін “самосвідомість” [9; 11]. У цьому разі враховуються такі специфічні форми, як національно-етнічна і конфесійна самосвідомість. Свідомо обмежимося поділом на національно-етнічну і конфесійну самосвідомість, оскільки є ще чимало менш значущих чинників, які також можна включити до системи ідентичностей. М. Членов підкреслює, що під ідентифікацією, так само як і під самосвідомістю, ми розуміємо комплекс ознак, за якими індивід, або

група індивідів, відносить себе чи відноситься іншими до якоїсь спільноти [9; 11].

Ідентичність: конфесійне та етнічне. Говорячи про єврейську ідентичність, підкреслю, що в основі відмінностей між певними моделями лежить різне розуміння і різне ставлення до етнічного і конфесійного компонентів, які становлять сутність єврейства. Інакше кажучи, євреї в різних країнах і в різні епохи мають на увазі різні речі, коли говорять про своє єврейство. Це значно залежить від того, чи сприймають вони себе релігійною або національною спільнотою і якою мірою. При цьому важливо, наскільки по-різному євреї розуміють і оцінюють один і той самий компонент єврейської спадщини. Він може по-різному інтерпретуватися в різних соціокультурних групах, які утворюють сучасний єврейський народ. Советський розподіл євреїв різних країн на окремі національності, – про який мова йшла на початку статті, – отримує своє несподіване підтвердження в соціологічних дослідженнях. Американські соціологи Лібман і Коен під час багаторічних досліджень порівняння єврейської ідентичності у розумінні американських євреїв та ізраїльтян дійшли такого висновку: «Американське і ізраїльське розуміння єврейства різне, відрізняється одне від одного. Кожна з цих двох культур реінтерпретували у свій спосіб спільну для них обох єврейську традицію, що передувала сучасній добі. Розбіжність цих реінтерпретацій настільки значна, що є підстави говорити про виникнення двох різних моделей юдаїзму» [13]. Ця цитата нагадує історію про те, як австралійські євреї не сприйняли ізраїльтян як єврейську групу. Все це викликає низку питань: «Чи існує мегамодель, в яку вкладаються ці різні варіанти?», «Чи існує взагалі сьогодні таке поняття як юдаїзм, і чи можна його схарактеризувати певною сукупністю ознак?», і, зрештою: «Скільки загалом моделей юдаїзму існує в сучасному світі – дві, як було сказано, чи значно більше?».

Виклад основного матеріалу. Моделі єврейської ідентичності. Професор М. Членов наводить три моделі юдаїзму, або три типи єврейської ідентичності: 1) національна ідентичність ізраїльтян; 2) релігійна громадська ідентичність західної діаспори (зокрема, Західна Європа, США, Канада, якоюсь мірою, Південна Америка і Австралія – всі вони відповідають цій моделі часом із досить значними варіаціями); 3) східноєвропейська етнічна ідентичність (зокрема, притаманна советським або постсоветським євреям). На думку М. Членова, ізраїльська модель ідентичності відрізняється тим, що в ізраїльтян досить складна система національних маркерів – своєрідних символів, на яких ґрунтується їхня національна самосвідомість. «Передусім це – іврит та івритомовна культура; це – складна і суперечлива комбінація Сходу і Заходу, це – незвичне для діаспорного єврея відчуття себе більшістю, а не меншістю, як завжди було в єврейській цивілізації; це – домінантне становище ортодоксальної синагоги у сфері, яка стосується

цивільного статусу особи; та інші особливості, які пересічному єврею Східної Європи і Советського Союзу були невластиві та незрозумілі» [11]. Але водночас у низці азіатських країн збереглися невеликі групи євреїв, які не вписуються в жодну із цих моделей і, власне, ця середньовічна модель, яка є особною і являє собою, радше, ту прамодель, що існувала упродовж багатьох століть до розгалуження її на сучасні субмоделі.

Коли ми говоримо про набір ознак, передбачається, що існують певні «цеглинки», з яких складається будівля національної ідентичності. Які ж «цеглинки» складають систему єврейської ідентичності? По-перше, це єврейська традиція, зокрема релігійна. Вона, своєю чергою, розгалужується на ашкеназьку і сефардську, ашкеназька розгалужується на літвакську і хасидську, потім виникають реформістські та консервативні моделі. По-друге, – сучасне сіоністське сприйняття, орієнтоване на Ізраїль – це вагома ідентифікаційна ознака. Голокост і його осмислення в сучасній єврейській культурі, антисемітизм, який, на мій погляд, у советських євреїв був основною ідентифікаційною рисою. І, звичайно, такі етнокультурні ознаки, як мова, література, мистецтво тощо. Наявність цих «цеглинок» у різних моделях єврейської ідентичності свідчить про можливість існування мегамоделі єврейської ідентичності, але у цьому разі важливо не те, якими є самі «цеглинки», а те, які «архітектурні споруди» можна з них звести. Адже з одних і тих самих цеглин можна побудувати цех або храм, школу або бункер, з якого можна за допомогою зброї вбивати людей.

Прамодель єврейської ідентичності. Сучасним формам єврейської ідентичності передувала деяка умовна форма традиційної ідентифікації, якій американський лінгвіст минулого століття Макс Вайнрайх дав дуже вдале визначення: «Дерех а-ШАС» (скорочено – ДАШ), що означає у перекладі з іврити – «шлях Талмуду» [2]. Ця модель існувала в середньовічному феодалному суспільстві – як Європи, так і Близького Сходу, – заснованому на так званому корпоративному правовому устрої. У такому випадку вагомим було те, хто був суб'єктом права цієї історичної доби. Сьогодні ми звикли, що суб'єктом права є сама людина, тому складно уявити, що колись було інакше, і суб'єктом права була певна корпорація. Середньовічне (або так зване феодалне) суспільство існувало саме як суспільство корпоративне, де права індивіда визначалися його приналежністю до корпорації (тобто замкненого соціального угруповання), а не його власним громадянським статусом. Перехід від однієї корпорації до іншої був вкрай ускладненим, якщо взагалі можливим. Традиційне єврейство являло собою приклад класичної середньовічної корпорації, відокремленої від інших соціальних груп глухою стіною правової відособленості. Євреєм був той, хто належав до певної корпорації. Якщо він приймав іншу релігію, то вибував із єврейської громади і його більше не вважали євреєм. Єдиний інакший спосіб

вийти з єврейської корпорації вів його до криміналізованого, нижчого суспільного прошарку, що перебував поза правовим простором. Загалом, вихід із корпорації означав або маргіналізацію (тобто духовну смерть), або смерть фізичну, оскільки вижити в середньовічному суспільстві за межами корпорації, принаймні, єврею, було майже неможливо.

З чого ж складалася модель «Дерех а-ШАС»? Насамперед це відособленість, відокремленість. У івриті є навіть спеціальний термін – «леавділ» – «відокремлювати», який добре пояснює цю модель. Це і звід релігійних законів – Галаха, які діяли всередині певної корпорації. Цьому єврейському законодавству, яке збереглося досі, підпорядковувалися всі члени корпорації. Перед зовнішніми силами корпорація виступала як єдиний соціальний механізм, у якому не «працювали» правила і закони, що діяли поза нею. Є певні характеристики, вкрай важливі для цієї моделі: галут, геула і Машиах. Термін «галут» вкрай складний для перекладу. Можна сказати, що це діаспора, але це і якийсь ірраціональний стан, що характеризує діалог кожного єврея з Богом. Вигнання – галут – означало покарання, і саме в понятті «покарання» акцентувався зміст Галуту. У понятті «діаспора» немає такого акцентування. Звичайно, покарання має супроводжуватися очікуванням звільнення. Геула – це звільнення з галута (вигнання). Воно було пов'язане з приходом рятівника, Машиаха, або, в християнському розумінні, Месії. Ці три характеристики є важливими для розуміння моделі «Дерех а-ШАС», вони є її складовими «цеглинками».

Ще один вагомий фактор – віктимність. У єврейському середньовічному середовищі звичним було самовідчуття вічної жертви. Цей стан передавався з покоління в покоління, і життя в галуті, і неможливість повернення до Землі Ізраїля пояснювалося жертвою народу за гріхи. Комплекс віктимності знайомий і іншим народам, на жаль, останнім часом і в Україні, на тлі не досить грамотного висвітлення трагедії Голодомору, частина суспільства також набуває ознак цього комплексу. Це досить небезпечний симптом. Наприклад, в ізраїльтян цього відчуття немає, вони будували свою державу на протиставленні галуту, відкинувши феномен віктимності. Ізраїльтяни не вважають себе жертвою, хоча Голокост присутній і в їхній ідентичності. Україні як державі, що виникла в новітній час, важливо засвоїти досвід інших держав, проголошених у XX ст., та не повторювати їхніх помилок.

Цікавою ознакою середньовічного єврейства є диглосія – співіснування двох мов: метамови, святої мови – іврити, яка використовується, передусім, для писемності, для молитви і вживається в усній формі лише під час літургії; і єврейської мови для повсякденного спілкування. До речі, єврейських мов відомо чимало. Це не лише їдиш, поширений в Україні та Східній Європі, це: ладіно – мова, якою

говорили іспанські євреї та сефардська гілка єврейства; фарсі – якою говорять гірські євреї, а також таджицькі та узбецькі, тобто бухарська єврейська група, тощо.

Динаміка змін єврейської ідентичності. Модель “дереж а-ШАС” проіснувала рівно стільки, скільки зберігався середньовічний корпоративний устрій суспільства, що породив її. Колапс феодального суспільства неминуче призвів і до загасання єврейської самосвідомості на кшталт ДАШ, хоча воно не зникло миттєво. Перший удар був нанесений йому в Європі наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли традиційне феодальне єврейство стало жертвою загальноєвропейських революційних змін. У інших місцях ця модель збереглася, допоки там існували норми, що визначали правове і політичне становище євреїв як групи. Ідеться, зокрема, про східні єврейські громади на території колишнього СРСР. Спільноти, в які вони були до недавнього часу інкорпоровані, – Дагестан, Кабарда, Чечня, Азербайджан, Узбекистан, Таджикистан, попри вплив советської влади, зберігали низку архаїчних ознак. Щодо них, положення іновірних єврейських неашкеназьких груп мало, принаймні на побутовому рівні, регулюватися місцевим правом (адатом). Утім, у Советському Союзі і, звичайно, в царській Росії, державна антисемітська політика неминуче призводила в ашкеназькому середовищі до консервації елементів архаїчної ідентифікаційної моделі ДАШ. Можливо, ця система доживає останні дні в Ірані та у приречених на зникнення громадах арабських країн: Тунісі, Ємені, Сирії. Така модель приречена через те, що її існування залежить від характеру соціальної організації суспільства, а не від внутрішніх єврейських характеристик [2].

Наведені приклади свідчать, що, в кінцевому підсумку, єврейське розуміння юдаїзму і місця, яке посідали євреї в неєврейському суспільстві детерміновані загальною ідентифікаційною моделлю цього суспільства більше, ніж внутрішнім єврейським імперативом. Попри значні відмінності між варіантами моделі ДАШ, вона була досить несуперечливою та інтегральною в тому сенсі, що органічно охоплювала як конфесійні, так і етнічні характеристики єврейських громад. У середині цієї моделі не виникало питання, що таке єврейство. Це вагома частина розуміння ідентичності. На прикладі єврейської ідентичності та її переходу від моделі ДАШ до ідентичностей, які почали розвиватися в XIX та упродовж XX ст., важливо розуміти, що ці моделі формуються, передусім, завдяки навколишньому соціальному середовищу, а не лише завдяки внутрішнім єврейським характеристикам. А отже, ми можемо говорити про певний зміст і форму, де зміст досить стабільний та інваріантний, «цеглинки» залишаються майже незмінними (можливо, змінюється співвідношення пропорції між ними всередині ідентифікаційної моделі), але значним чином змінюється форма. І ця форма залежить насамперед від соціального устрою суспільства, в

якому живе певна невелика група іншої національності та релігії.

Наприкінці XVIII ст. починається злам соціального устрою Європи, ознаменований Французькою революцією. Соціальна структура суспільства зазнає змін, і тогочасне єврейство також змінюється. Модель ДАШ розгалужується на цілу низку моделей, які ми спостерігаємо сьогодні в різних країнах. Нижче наведена шкала, яку використовує М. Членов: ліворуч – релігійний чинник, конфесійність; праворуч – етнонаціональний чинник, етнічність (Див. *Талицу* 1).

Таблиця 1

Типи єврейської ідентичності після розпаду ДАШ

Конфесійність			етнічність		
1	2	3	4	5	6

Позначки:

1. Модель західноєвропейської Гаскали початку – середини XIX ст.
2. Модель сучасної західної діаспори.
3. ДАШ.
4. Сучасна ізраїльська модель.
5. Модель «лімітрофних» держав міжвоєнного періоду.
6. Советська модель.

Насправді, чисто конфесійна або чисто етнічна моделі майже не зустрічаються. Зазвичай, це деяка пропорція між конфесійними та етнічними ознаками всередині ідентифікаційної моделі. Перша точка – це крайня конфесійна модель, модель західноєвропейської Гаскали – єврейського Просвітництва. Друга – модель сучасної західної діаспори, що містить у собі більше етнічних елементів і здобула своє ideale завершення у США. Третя – органічна модель Середньовіччя (ДАШ), в якій були пов'язані етнічні та конфесійні компоненти, – міститься в середині. Четверта – ізраїльська модель ідентичності. П'ята – модель так званих лімітрофних держав міжвоєнного періоду: Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Румунії. І советська, чисто етнічна модель – міститься на правому краю шкали. Тому, кажучи про єврейство з одноплеменниками на Заході і вживаючи терміни “етнос”, “нація”, “релігія”, ми розуміємо під ними часом зовсім різні речі.

Як виникла перша модель? Тут варто згадати про дискусію після Великої французької революції в Національних зборах на тему: «Хто такі євреї? Нація або релігійна конфесія?». У моделі ДАШ, яка органічно поєднувала етнічні та релігійні чинники, питання загалом так не ставилося. Вперше воно пролунало на межі XVIII–XIX ст., коли його почали ставити собі і євреї, і оточуючі їх народи. У цей період трансформується поняття “національність”, воно перестає бути етнічно навантаженим і стає державотворчим. До речі, в Нідерландах ще в Середні віки “нація” означала щось на кшталт земляцтва, втім, навіть не етнічного [2]. Варто навести цитату, яка пролунала в Національних зборах – вона є характерною для розуміння того, як сьогодні сприймається єврейство в Західній Європі. Граф Станіслав Клермон-Тоннер, аргументуючи

захист євреїв послався на те, що «вони не являють собою націю і тому повинні користуватися правами французьких громадян, як і всі інші громадяни країни. Євреям як нації, – заявив він, – слід відмовляти у всьому, але євреям як людям слід усе надавати. Необхідно, щоб вони були громадянами. Кажуть, ніби вони самі не воліють бути громадянами, нехай вони скажуть це і їх виженуть, бо не може бути нації всередині нації» [2]. У цьому висловлюванні полягає вся суть західного підходу до поняття нації. Клермон-Тоннер, звичайно, усвідомлював те, що євреї не тотожні етнічним французам, більш того, він взагалі мав на увазі переважно євреїв Ельзасу і Лотарингії, які вважалися у Франції чужинцями, як, втім, і німецькомовне селянство цих провінцій. Але це не важливо, тому що для суспільної свідомості епохи Великої французької революції «нація» була цивільним і політичним, а не етнічним поняттям. Французьку націю становлять громадяни, а не люди, які культурно або релігійно відносять себе до французької спільності. Цікаво, що минуло 200 років, а висловлювання графа Клермон-Тоннер досі актуальне, тому сьогодні модель західної єврейської ідентичності (друга в нашому переліку) саме така. Усередині різних національних держав євреї ідентифікуються як релігійна група. Колись це звучало як «французи Мойсеєвого закону» або «німці Мойсеєвого закону». Що євреї являють собою етнічно – це їх особиста справа, але ставлення держави і суспільства до них уже не як до корпорації, а як до частини французької нації, але іншої релігійної ідентичності. Це дуже важливий феномен, що виник у Західній Європі, але поширився на весь західний світ: США, Канаду, частково Південну Америку та Австралію, але не на Схід. Чому не на Схід – окрема розмова. По-перше, доба Просвітництва, або Гаскала, настала на Сході значно пізніше. Ідеться про територію, на той час підконтрольну Австро-Угорській, Російській та Оттоманській імперіям. Гаскала стикається тут із зовсім іншими зразками ідентичності, оскільки в імперії мала значення національність. Імперія об'єднувала різні етноси, і віросповідання було не настільки суттєве, до того ж у «євразійській цивілізації» питання релігійності ніколи не було так акцентовано, як на Заході. Четверта модель – це ізраїльське суспільство, в якому присутні вже нові етнічні компоненти – іврит, івритомовна література й культура, а також релігійні елементи, що сприймаються по-новому. Дві традиції – ашкеназька і сефардська – намагаються об'єднатися в ізраїльському контексті, і це поки не зовсім вдається. Існують різні синагоги, є двоє головних рабинів – сефардський та ашкеназький, і ця ситуація, породжена Середньовіччям, досі не подолана. Представники п'ятої моделі – євреї Східної Європи. Це, передусім, етнокультурна спільнота, яка відрізняється певним релігійним компонентом, що не має, щоправда, такого навантаження, як на Заході. Нарешті, шоста модель – це модель союветська, заснована на суто етнічній ознаці, де роль релігії

була зведена союветською владою до нуля. У євразійському просторі релігія ніколи не мала рівні права з державою, на відміну від Заходу, завжди підпорядковувалася їй. Наприклад, у Російській імперії релігія після XVII ст. уже не відігравала самостійної та незалежної ролі. Роль релігії в суспільстві можна ілюструвати відомим усім нам з дитинства романом Олександра Дюма «Три мушкетери». Я маю на увазі суперництво короля і кардинала як відображення рівності сил в соціумі – це важливий момент. В одній країні упродовж століть громадяни звикають до того, що в суспільстві є, як мінімум, дві рівні сили. А в іншій державі – діє лише одна сила, їй підпорядковано ВСЕ. Згодом у цих країнах утворюються різні ідентичності. Одна справа, коли можна звернутися до однієї сили щодо захисту від другої, інша, – коли взагалі нема до кого звернутися й існує лише одна сила, що бере на себе всю відповідальність за життя людини – від складних філософських питань до побуту й сімейного життя, як це було за союветських часів.

У Таблиці 2 ілюструється спроба автора розподілити енергетику, яка ховається за так званім інстинктом самозбереження (життя), – енергію, що дозволяє людині прожити життя, захищаючись від викликів навколишнього середовища. У процесі соціалізації індивідуума і залучення його до нових соціальних структур, ця енергетика розгалужується, трансформуючись у нові форми, що дають змогу захистити від викликів уже не лише саму людину, а й інші соціальні групи на будь-якому рівні суспільства. Нижній рівень, якому притаманна максимальна енергетика, – це рівень особистий, оскільки людина захищає, передусім, саму себе, потім родину і близьких, далі – громаду, релігію, націю чи етнос, державу, цивілізацію та расу. У давньоіндійській книзі «Веди» наведена формула, яка символізує чітку соціально-енергетичну ієрархію цінностей: «Заради родини – пожертвуй собою, заради роду – пожертвуй родиною, заради громади – пожертвуй родом...».

Таблиця 2

Енергетика ідентичності

Ідентичність: соціалізація та енергетика

Ми знаємо, як люди інколи жертвують собою заради вищих цінностей, заради свого роду, нації, держави тощо. Автор навів цю модель, щоб

позначити цивілізаційний рівень. Ідея цивілізаційної ідентичності виникла у нас під час обговорення подій 2004–2005 рр. в Україні. Я маю на увазі вибори, і певну межу, що поділила Україну на різні електоральні масиви, коли виникла небезпека розколу на дві держави. Ми тоді під час обговорення подій ввели термін «цивілізаційної ідентичності». Україна, з огляду на її територіальний устрій та історичний шлях, ще із Середньовіччя виявилася в полі дії двох потужних центрів (типів) ідентичності, один з яких назвемо умовно «європейський», другий – «євразійський». Як і будь-яким іншим ідентичностям, їм притаманна певна сукупність ознак, і важливо їх позначити, щоб розуміти, а чим, власне, відрізняється європейська ідентичність від євразійської? Чому зіткнення між цими двома типами ідентичності призвело до небезпеки розколу країни, якого ми так побоювалися ще наприкінці 2004 року? Ми говоримо про енергетику, про те, як людина, родина, рід, народ захищають себе, свою ідеологію, національну і релігійну, індивідуальну і колективну самосвідомість. І ця сила опору (енергетика опору) проілюстрована в історії безліччю прикладів, коли народ захищав себе від спроб нав'язати йому інший тип ідентичності, національної або релігійної. З єврейської історії є достопамятним повстання Маккавеїв, яке спалахнуло лише через спроби нав'язати народу іншу форму релігійної ідентичності.

«Цеглини» цивілізаційної ідентичності. З яких «цеглинок» складається цивілізаційна ідентичність? Передусім, хочу звернути увагу на такий значущий фактор, як *ставлення до релігії*. На мій погляд, на Заході і на Сході існує принципово різне ставлення до цього важливого суспільного інституту. Умовно, з усього різноманіття релігійних відносин виділимо парадигму – *закон і віра*. Раціональне та ірраціональне начала в релігії принципово протиставляються. Закон (раціональне начало) встановлюється сукупністю правил (заповідей), які дав людям Бог і які допомагають нам взаємодіяти між собою і виживати у складному світі. Віра (ірраціональне начало) встановлює наші прямі стосунки з Богом (благодать). Відповідно до цієї інтерпретації ми бачимо, що в Західній Європі та США в усередненому ставленні народу до релігії здавна домінувало раціональне начало (закон), «правила співжиття» завжди були більш значущі, ніж ірраціональна віра. На Сході, і тому є чимало прикладів у євразійському просторі, значно істотнішим є ірраціональне начало, тобто віра, яка для євразійського простору, точніше для народів, які його заселяли, домінувала над законом, над правилами, які Бог запропонував людям задля їхнього ж блага. У «Братах Карамазових» Ф. Достоєвського добре проілюстровано, що означає євразійське ставлення людини й народу до релігії. Насамперед воно полягає у формулі: «Якщо Бога немає, то все дозволено». Але, виявляється, що все дозволено не лише, коли Бога немає. Інша інтерпретація євразійського ставлення до релігії

проілюстрована в історії про трагедію на заїжджому дворі, коли один мужик захотів відібрати годинника в іншого. Він помолився, заніс сокиру над сплячою людиною і зі словами «Господи, допоможи» зарубав та пограбував того мужика. Ось які можливі наслідки домінування Віри над Законом.

Останні 200 років у світовій спільноті відбуваються активні процеси секуляризації релігії, вона перестає бути єдиним або головним, значущим, механізмом соціального життя суспільства, родини і конкретної людини, при цьому зберігаючи свою певну роль в інших відносинах. На Заході унаслідок секуляризації (дистанціювання людини від Бога, тобто зменшення питомої ваги фактора Віри в житті людини та суспільства) залишається Закон, як колишній основний зміст відносин цього суспільства до релігії. Таким чином, у просторі, де з трансформації релігійної свідомості виділяється і зберігається закон, виникає правове суспільство. В Євразії, коли «немає Бога» і стає «все дозволено», закону не залишається. І ми залишаємося «сам на сам» з неправовим суспільством. З тим суспільством, в якому ми живемо, і навіть не прагнемо замислитися, а чому, власне, ми живемо саме в такому суспільстві, можливо, це детерміновано історично, і що, власне, треба робити для зміни ситуації?

Таким чином, планування нашого майбутнього залежить, як вже зазначалось на початку, від розуміння нашої ідентичності. З-поміж інших ідентифікаційних характеристик варто зазначити, наприклад, *«ставлення до праці»*. Хто був на Заході, знає, наскільки, в нашому розумінні, «нудне і монотонне» там життя, але водночас ставлення до праці, навіть до найпростішої та наймонотоннішої, вельми шанобливе та уважне. Будь-яка робота важлива, західна людина її цінує і нею дорожить. Чому ж на євразійському просторі, цінується передусім творча праця, епохальна: поворот річок, знесення гір, зміна клімату, підкорення простору, а монотонна, повсякденна праця, якою живуть мільйони людей, не є такою важливою. І це різне ставлення до праці дає нам другу ознаку, за якою розрізняються дві цивілізаційні ідентичності. *«Ставлення до держави та влади»* – третя ідентифікувальна ознака. Обоження держави та влади на євразійському просторі, як певна ремінісценція азіатського ставлення до влади, і скептичне ставлення до держави і влади на Заході, де є чітка межа: тут держава, а тут – приватне життя, моя родина, мій будинок, мої друзі, держава туди – «ні ногою». У євразійському просторі існує стійка традиція дозволеності втручання держави в усі сфери життєдіяльності людини, аж до особистого й сімейного життя. *«Ставлення до родини»* та інших важливих загальнолюдських цінностей, які перебувають в основі нашого існування, – воно також відмінне й очевидно, що ми справді маємо справу з двома різними ідентичностями, кожна з яких консолідує мільйони людей, і енергетика, яка об'єднує цих людей, слугує для захисту цього типу ідентичності від зазіхань на нього ззовні. Ця енергетика породжує різні форми опору, аж до збройного. Розгляньмо ще один фактор: ставлення

до навколишнього середовища, до природи – «Екологічний фактор». Порівняйте, як в Європі живуть люди, і як вони живуть на Сході. Чи є це похідною від кочового або осілого способів життя тисячолітньої давності народів, які населяли цю територію? Ці ідентичності цивілізаційного характеру не цілком усвідомлюються, але всмоктуються нами з молоком матері, визначаючи наш спосіб життя, наші реакції. І не лише індивідуальні, а й колективні реакції, передусім – на спроби змінити їх ззовні. Такий підхід розрізняє згадані цивілізаційні ідентичності залежно від осілого або переважно кочового способу життя упродовж попередніх століть. Це особливо важливо при визначенні ставлення соціуму до екології, збереження оточуючої нас природи [3].

Українська ідентичність. Структура української етно-релігійної ідентичності: «цеглини» та «архітектурні форми»: 1) «цеглини»: православ'я, історія, географія, мова, фольклор, адаптаційний потенціал, поміркованість, неагресивність, «моле-кулярна» роздрібненість, тотальна недовіра, віктимність (Голодомор), постколоніальний синдром, козацтво, як виключення з правил; 2) «архітектурні форми»: три типи ідентичності сучасних українців в залежності від ідентичності оточуючого соціуму: а) Західна Європа, США, Канада, Австралія, б) Центр та Захід України, в) Схід України – Росія – СНД.

Майдан та ідентичність. Конфлікт «Майдану з Антимайданом» має різні проєкції: 1) етнічну; 2) конфесійну; 3) мовну; 4) територіальну; 5) історичну; 6) геополітичну; 7) ціннісну; але не ви-черпується жодною з них, це означає, що даний конфлікт – цивілізаційний, між європейською та євразійською цивілізаціями. Що, власне, сталося, на наш погляд, у 2004 році? Як ми вже говорили, Україна упродовж століть перебувала під впливом двох потужних центрів ідентичності: євразійського і європейського. Тому в країні виникла суперпозиція двох типів ідентичності: в західноукраїнській ідентичності домінує європейська, але це не означає, що там немає євразійської; на Сході України домінує, звичайно, євразійська. Ми розуміємо Майдан, як реакцію, як протест проєвропейськи налаштованої частини народу України на намагання режиму В. Януковича повернути ідентичність українців в євразійську цивілізацію, у квазісовєтське минуле. Ми всі були свідками прояву величезної енергетики (пасіонарності) цього протесту, енергетики нової європейської ідентичності. Майдан – це прообраз майбутньої європейської України. Які ж чинники формували ці найпотужніші масиви ідентичності? Насамперед, звичайно, це кліматичні особливості, особливості рельєфу. Живе народ біля моря або в горах, у лісах або в степах, кочує він у пошуку нових пасовищ або намагається влаштуватися тут, тому що інші народи не пускають його на свою територію. Розмірковуючи про це, автор не дає оцінок – що добре і що погано, а говорить лише про те, що ця різниця має бути осмислена. І

планувати наше майбутнє ми повинні, виходячи з розуміння того, що ми являємо собою сьогодні.

Інші аспекти цивілізаційної ідентичності. З огляду на це, абсолютно не випадковим видається вибір Київською Руссю релігії тисячоліття тому, коли католицизм намагався поширитися на Схід, а візантійство брало інший релігійний формат. Князю Володимиром не просто щось сподобалося в зовнішніх чинниках, але мудрий правитель обрав те, що було більш адекватним для цього суспільства, його ідентичності. Зрозуміло, що ці форми ідентичності не є сталими у просторі та часі, я це продемонстрував на прикладі єврейської ідентичності. До того ж ми бачимо, що в Україні межа між Заходом і Сходом з часом також зміщується. Що більше молодих людей, які орієнтуються на певні західні цінності, то далі ця межа відсувається від західного кордону до східного. Не так стрімко, як хотілось би, але цей процес відбувається. Можна спробувати спростувати це моделювання темпоральним характером змін, що відбуваються. Між мною і Оксаною Забужко була із цього приводу суперечка, коли мій виклад зазначеної ідентифікаційної моделі, вона резюмувала: «Це все темпоральні явища». Але на запитання: «Так що, Україна стане Польщею через 30 років?», замислившись, вона відповіла: «Ні, не стане». І дуже важливо розуміти, що ні через 30, ні через 50, ні через 100 років ми не станемо і не повинні стати Польщею, а маємо залишатися Україною, розуміючи, що ми собою являємо і як можемо розвиватися.

Геополітичний аспект конфлікту цивілізацій. За останні 100 років ціла низка народів і країн зазнала аналогічних проблем, пов'язаних із процесами переходу від євразійської, авторитарної цивілізації до європейської – демократичної: 1) інформаційно-пропагандистські; 2) економічні; 3) міжнародно-політичні; 4) воєнні. Перехідні процеси народів від однієї цивілізації до іншої – є наслідком трансформації цивілізаційної ідентичності та поступовим переходом від однієї системи цінностей до іншої, притаманної іншій цивілізації. Цей перехід називається модернізацією.

Україна в контексті модернізації світу. Україна переживає процес модернізації на перетині ідентичностей. Модернізація полягає в тому, що Україна відколюється від східної імперської системи, як брила льоду від айсберга, і починає самостійне існування. За останні сто років цей процес пройшли кільканадцять країн – від Фінляндії на півночі до Ізраїлю на півдні, котрі відкололися від східного авторитарного світу. Іноді цей процес супроводжується тимчасовою реставрацією імперій. Росія сьогодні діє під впливом свого імперського інстинкту. Вона має фантомні болі і хоче повернути собі те, що вважає втраченим, бо це, на її думку, є рецептом від болю. Ні. Це історія, і модернізація бере своє. Імперії мають високий відцентровий потенціал, тому їм доводиться витратити багато сил на само-збереження, і вони з часом виснажуються. Модернізація – це природний процес, а створення імперій –

штучний. Жоден штучний процес не може конкурувати із природним.

Порівняння двох моделей цивілізаційної ідентичності (двох систем цінностей). Структура європейської системи цінностей (ідентичності) відома з Лісабонської угоди (2009 р.), яку підписали країни

Європейського союзу. Євразійської системи цінностей формально не існує, але її елементи можна знайти у художній літературі.

Таблиця 3

Європейські та Євразійські цінності

Європейські цінності	Євразійські цінності
Простір свободи без внутрішніх кордонів.	Євразійська держава максимально жорстко централізована та ізольована від сусідів.
Безпека без внутрішніх кордонів.	Пошук внутрішніх та зовнішніх ворогів є безумовним атрибутом держави.
Правосуддя без внутрішніх кордонів.	Воля правителя вище будь яких законів.
Верховенство права, правовий простір.	Корумпованість та залежність суду від верховної влади.
Захист прав людини, зокрема прав дитини.	Замість системи особистих прав існує ієрархія особистих привілеїв.
Найвищою цінністю європейської держави є людина та її права.	Найвищою цінністю євразійської держави є сама держава.
Мир, безпека, сталий розвиток Землі.	Євразійська держава завжди суттєво воєнізована.
Суворе дотримання та розвиток міжнародного права, зокрема дотримання принципів Хартії ООН.	Євразійська держава немислима без відчуття якоїсь вищої мети.
Всі силові структури знаходяться під жорстким контролем демократичного парламенту.	Гіпертрофовану важливість має таємна поліція, яка знаходиться під повним контролем авторитарної влади.
Високо конкурентоспроможна соціальна ринкова економіка.	Централізована олігархічна економіка.
Соціальна справедливість та соціальний захист, подолання бідності. Повна зайнятість та соціальний прогрес.	Величезний розрив між бідними та багатими.
Діяльність носіїв верховної влади обмежена законом.	Постать носія верховної влади сакральна. Перевибори майже неможливі.
Створення оптимальних умов для максимальної самореалізації будь-якої людини, починаючи з дитинства.	Державний розвиток здібностей тільки тих дітей та людей, здібності яких корисні для підсилення авторитарної держави.

Причини цивілізаційного конфлікту. Основною причиною сучасного цивілізаційного конфлікту є намагання імперії силовим шляхом вплинути на цивілізаційну ідентичність країни – колишньої колонії, народ якої еволюційним чином змінив та продовжує змінювати свою ідентичність. Намагання колишньої колонії рухатись своїм незалежним шляхом викликає агресію з боку імперії. Намагання змінити силою цивілізаційну ідентичність народу викликає в ньому накопичення, концентрацію та вибух величезної енергії, що часто приводить до пасіонарних вибухів, до революцій, до остаточного розриву з імперією. Глобалізація сприймається неререформованою, консервативною частиною людства як загроза існуванню та збереженню власної цивілізаційної ідентичності. Ця загроза викликає потужний спротив, тобто агресивну енергію, яка спрямовується проти глобалізації та її носіїв. Конфлікт переноситься на територію цивілізованого світу, як превентивний засіб цивілізаційного опору [3].

Висновки і пропозиції. Необхідно зауважити, що сьогодні часто говорять про зіткнення цивілізацій, західні лідери висловлюються про крах моделі мультикультуралізму. Все це, нашаровуючись на наше розуміння ідентичності, звучить дещо в інший спосіб. Чи можуть мирно співіснувати дві різні ідентичності? Ось у чому питання. Адже ми знаємо, що мільйон українців живе в західному світі – в США і Канаді, і вони зі своєю ідентичністю непогано

вписалися в навколишнє суспільство, можливо, змінилися самі та якимось чином вплинули й на середовище. Але індивідуальна доля відрізняється від долі народу. Змінити ідентичність однієї людини, помістивши її в інше середовище, певною мірою можна; змінити ж ідентичність народу не так просто, він чинить опір значно потужніше, ніж індивідуум. Родина, яка переїздить із бідного району в багатий, намагається наслідувати нових сусідів – і цей здоровий конформізм через одне-два покоління перетворює стару ідентичність на ідентичність нового оточення. Нічого детермінованого в цьому немає, а є гнучка, достатньо мінлива в часі форма ідентичності, яку не можна не враховувати. Отже, умовами мирного співіснування різних ідентичностей (в нашому разі – європейської та євразійської) є невторчання у внутрішні механізми одне одного. Необхідно просто не посягати на індивідуальність носія певної ідентичності, на її особливості, а намагатися зрозуміти, прийняти та виховувати в собі толерантне ставлення до інших.

1. Гительман Ц., Червяков В., Шапиро В. Национальное самосознание российских евреев. Материалы социологического исследования 1997 – 1998 гг. *Диаспоры / Diasporas*. Москва. 2000. № 3. 52–86.

2. Зисельс Й. Парадоксы и проблемы еврейской идентичности. URL:

<http://www.vaadua.org/news/iosifzises-paradoksy-i-problemy-evreyskoy-identichnosti-lekciya> (дата звернення: 05.09.2019).

3. Зісельс Йосиф. Цивілізаційна ідентичність та системи цінностей. URL: <http://vaadua.org/news/yosifzises-civilizaciyna-identichnist-ta-sistemi-cinnostey-lekciya-video> 14 квітня 2016 р. (дата звернення: 10.11.2019).

4. Носенко-Штейн Е. В поисках самости: Изучение еврейской идентичности. «НЛО». 2014. №3 (127).

5. Писаревская Д. Еврейские ценности и самоидентификация у еврейской молодежи в Москве. *Материалы XIX Международной ежегодной научной конференции по иудаике*. Москва. 2014. Т. 2. 453–468.

6. Ханин В., Писаревская Д., Эпштейн А. *Еврейская молодежь в постсоветских странах*. М.: Институт востоковедения РАН. 2013. 196 с.

7. Членов М.А. Еврейство в системе цивилизаций (постановка вопроса). *Диаспоры*. 1999. М. 1999. №1. 34–56.

8. Членов М.А. К вопросу о социолінгвістической характеристике еврейской диаспоры. *Диаспоры / Diasporas*. М. 2002. №3. 166–184.

9. Членов М. Особенности еврейской самоидентификации. *Индекс*. Ноябрь 2000. URL: <http://index.org.ru/journal/11/chlenov.html> . (дата звернення: 10.11.2019).

10. Членов М. Соотношение конфессиональной и этнической идентификации в еврейском самосознании. *Проблемы существования в диаспоре* / Под ред. В.В. Мочаловой и Ф.А. Дектора. Минск: «Мет». 2001. 53–57.

11. Членов Михаил. Типы еврейской идентичности в современном мире. *Зимняя школа Центра «Сэфер» в Москве «Феномен советского еврейства: от этничности к идентичности»* (29 января – 3 февраля 2018). URL: https://www.youtube.com/watch?v=v_ExVh4B1wA (дата звернення: 15.11.2019).

12. Arnow D. Toward a psychology of Jewish Identity. A Multidimensional Approach. *Journal of Communal Service*. Vol. 71. 1. N.J. 1994. 29–36.

13. Chlenov M. Maafyanei zehuyothem haetnit vehadatit hayehudim harusim. Dymersky-Tzigelman L. (ed.) *Yehudei brit hamoetsot lesheavar baisrael u-batfitsot*. 2002. Nos 20-21 Jerusalem. 254–273. (Hebrew).

14. Khanin V. Z. *Joining the Jewish Collective: Determination of the Jewish Lineage Status of Immigrants to Israel from the FSU, of Gentile and Mixed Origin in Israel*. Jerusalem: Morasha Institute. 2014.

15. Shain M., Fishman S., Wright G., Hecht Sh., Saxe L. DIY Judaism: How Contemporary Jewish Young Adults Express Their Jewish Identity. *The Jewish Journal of Sociology*. 2013. Vol. 55 (1). 2–25.

References:

1. Gitel'man T.S., Chervyakov V., Shapiro V. (2000). *Natsional'noye samosoznaniye rossiyskikh yevreyev. Materialy sotsiologicheskogo issledovaniya 1997 – 1998 gg.* [National identity of Russian Jews. Materials of a sociological study 1997 - 1998]. *Diaspora / Diasporas*. Moscow. No 3. 52–86. (in Russian).

2. Zisel's Y. (2016). *Paradoksy i problemy yevreyskoy identichnosti* [Paradoxes and problems of Jewish identity]. URL:

<http://www.vaadua.org/news/iosifzises-paradoksy-i-problemy-evreyskoy-identichnosti-lekciya> (Last accessed: 05.09.2019). (in Russian).

3. Zisel's Yosyf. (2019). *Tsyvilizatsiyna identychnist' ta systemy tsinnostey* [Civilizational identity and value systems]. URL: <http://vaadua.org/news/yosifzises-civilizaciyna-identichnist-ta-sistemi-cinnostey-lekciya-video> 14 квітня 2016 р. (Last accessed: 10.11.2019). (in Ukrainian).

4. Nosenko-Shteyn Ye. (2014). *V poiskakh samosti: Izucheniye yevreyskoy identichnosti* [In Search of the Self: A Study of Jewish Identity]. «NLO». No 3 (127). (in Russian).

5. Pisarevskaya D. (2014). *Yevreyskiye tsennosti i samoidentifikatsiya u yevreyskoy molodezhi v Moskve* [Jewish values and self-identification among Jewish youth in Moscow]. *Materialy XIX Mezhdunarodnoy yezhegodnoy nauchnoy konferentsii po iudaike* [Materials of the XIX International annual scientific conference on Jewish studies]. Moscow. Vol. 2. 453–468. (in Russian).

6. Khanin V., Pisarevskaya D., Epshteyn A. (2013). *Yevreyskaya molodezh' v postsovetstikh stranakh* [Jewish youth in post-Soviet countries]. Moscow: Institut vostokovedeniya RAN. 196 p. (in Russian).

7. Chlenov M.A. (1999). *Yevreystvo v sisteme tsivilizatsiy (postanovka voprosa)* [Jewishness in the system of civilizations (posing a question)]. *Diaspory*. Moscow. No 1. 34–56. (in Russian).

8. Chlenov M.A. (2002). *K voprosu o sotsiolingvisticheskoy kharakteristike yevreyskoy diaspory* [To the question of the sociolinguistic characteristics of the Jewish diaspora]. *Diaspory / Diasporas*. Moscow. No 3. 166–184. (in Russian).

9. Chlenov M. (2000). *Osobennosti yevreyskoy samoidentifikatsii* [Features of Jewish self-identification]. *Indeks*. November. URL: <http://index.org.ru/journal/11/chlenov.html> (Last accessed: 12.11.2019). (in Russian).

10. Chlenov M. (2001). *Sootnosheniye konfessional'noy i etnicheskoy identifikatsii v yevreyskom samosoznanii* [Relation of confessional and ethnic identification in Jewish identity]. *Problemy sushchestvovaniya v diaspore* [Problems of Existence in the Diaspora]. Ed. V.V. Mochalova and F.A. Dektor. Minsk: «Met». 53–57. (in Russian).

11. Chlenov Mikhail. (2018). *Tipy yevreyskoy identichnosti v sovremennom mire* [Types of Jewish identity in the modern world]. *Zimnyaya shkola Tsentra «Sefer» v Moskve «Fenomen sovetskogo yevreystva: ot etnichnosti k identichnosti»* (29 yanvarya – 3 fevralya 2018) [Sefer Center winter school in Moscow “The phenomenon of Soviet Jewry: from ethnicity to identity” (January 29 – February 3, 2018)]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=v_ExVh4B1wA (Last accessed: 15.11.2019). (in Russian).

12. Arnow D. (1994). Toward a psychology of Jewish Identity. A Multidimensional Approach. *Journal of Communal Service*. Vol. 71. 1. N.J. 29–36. (in English).

13. Chlenov M. (2002). *Maafyanei zehuyothem haetnit vehadatit hayehudim harusim* [Ethnic and Religious Identities' Characteristics of Russian Jews]. Dymersky-Tzigelman L. (ed.) *Yehudei brit hamoetsot lesheavar baisrael u-batfitsot* [Jews of the Former Soviet Union in Israel and the Diaspora]. Nos 20-21 Jerusalem. 254-273. (in Hebrew).

14. Khanin V. Z. (2014). *Joining the Jewish Collective: Determination of the Jewish Lineage Status of Immigrants to Israel from the FSU, of Gentile and Mixed Origin in Israel*. Jerusalem: Morasha Institute. (in English).

15. Shain M., Fishman S., Wright G., Hecht S., Saxe L. (2013). *DIY Judaism: How Contemporary*

Jewish Young Adults Express Their Jewish Identity. The Jewish Journal of Sociology. Vol. 55 (1). 2–25. (in English).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.12>

УДК 94(477): 271.2-726.2 "17"

Світлана Кагамлик

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Центру українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-4732-1410

Email: kagam@i.ua

DIVIDE ET IMPERA. РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ ЯК КОНФЛІКТИЗАЦІЙНИЙ ЧИННИК ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я В РЕТРОСПЕКТИВІ ТА СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ

Анотація. Актуальність статті обумовлена ситуацією російської військової та інформаційної агресії проти України та активним насадженням в інформаційному просторі агресивної концепції «Русского мира». Метою статті є дослідити причини та сутності конфліктизаційних процесів в українському православ'ї, зокрема, визначити роль у них російського централізму в ретроспективі та в сучасних реаліях.

Визначено, що причини конфліктів в середовищі українського православ'я значною мірою пов'язані із актом церковного підпорядкування української православної церкви Московському патріархату в 1686 р. Одним із негативних наслідків цього акту стали відцентрові тенденції, які суттєво послабили юрисдикцію Київської митрополії. Вагомим чинником посилення конфліктності в українському суспільстві була діяльність імперської влади, спрямована як на послаблення позицій всередині Православної Церкви, так і на конфронтацію між світською та церковною елітами. Щоб послабити протистояння українських церковних зверхників імперському централізму російський уряд цілеспрямовано вдавався до розпалювання ворожнечі між світською і церковною елітами. До таких заходів вдавалася імператриця Анна Іоанівна, яка наказала тогочасному правителю Малоросії князю Олексію Шаховському таємно схилити козацьку старшину виступити проти надання Церкві земельних володінь. Аналогічно чинила й імператриця Катерина II, свідомо налаштовуючи правителя Малоросії графа Петра Рум'янцева на ескалацію конфліктів у середовищі української шляхти і духовенства згідно з принципом «*divide et impera*» (поділяй і владарюй).

Сучасна російська інформаційна агресія застосовує різні форми зомбування українського суспільства, однією з яких став проєкт «русского мира». Ваговою формою подолання впливу російського неоімперського чинника на українське суспільство і сучасних конфліктних процесів у середовищі українського православ'я є розбудова Православної Церкви України, яка постала як результат вікових прагнень українського суспільства до церковної єдності. Важливі заходи з метою зміцнення церковної єдності намітив Архієрейський собор ПЦУ, який відбувся 14 грудня 2019 р.

Ключові слова: Православна Церква, російський централізм, українське православ'я, конфліктизаційний чинник, Російська імперія.

Svitlana Kahamlyk,

Ph.D. in History, Senior Research Associate,
Center of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

DIVIDE ET IMPERA. RUSSIAN CENTRALISM AS A CONFLICTING FACTOR FOR UKRAINIAN ORTHODOXY IN RETROSPECTION AND IN CONTEMPORARY REALITIES

Abstract. The topicality of the article is motivated by the present situation of Ukraine under conditions of Russian military and information aggression and of the active spread in the information space of the aggressive concept of the "Russian world". The purpose of the article is to investigate the causes and essence of conflict

processes in Ukrainian Orthodoxy, in particular, to analyze the role of the Russian centralism in them in the past and in contemporary realities.

It is determined that the causes of conflicts in the sphere of Ukrainian Orthodoxy are largely related to the act of ecclesiastical submission to the Moscow Patriarchate in 1686. The situation of Ukraine under conditions of Russian military and informational aggression, in which the church matters also played an important role, refer to the exploration of Russian centralism as a conflict factor for Ukrainian Orthodoxy. The actual character of the issue is also determined by the modern planting in the informational space of the aggressive theory of the "Russian world" as well as the necessity to find the ways for consolidation of the Ukrainian society, in particular in the sphere of inter-confessional relations. In order to weaken the opposition of the Ukrainian ecclesiastical superiors to imperial centralism, the Russian government deliberately resorted to incitement between the secular and the ecclesiastical elites. Such measures were taken by Empress Anna Ioanovna, who ordered Prince Oleksii Shakhovskiy, the ruler of Little Russia at that time to persuade the Cossack elders secretly to protest against the giving of land possession to the Church. In the same way the Empress Catherine II acted and consciously orientated the ruler of the Little Russia Earl Piotr Rumiantsev to support conflicts between the Ukrainian nobility and clergy according to the principle "divide et impera" (divide and rule).

Contemporary Russian information aggression has revealed various forms of propaganda in Ukrainian society, one of which is the project of the "Russian world". A major point in overcoming the influence of the Russian neo-imperial factor in Ukrainian society as well as the contemporary conflicts on the level of Ukrainian Orthodoxy is the development of the Orthodox Church of Ukraine founded a result of the age-old aspirations of Ukrainian society for church unity. The important steps for strengthening if the church unity were outlined by the Bishops' Council of the Orthodox Church of Ukraine convened on December 14, 2019.

Keywords: Orthodox Church, Russian centralism, Ukrainian Orthodoxy, Conflicting factor, Russian empire.

Перебування України в умовах російської військової та інформаційної агресії, в яких важливе місце належить і церковним питанням, спонукає дослідити російський централізм як конфліктизаційний чинник для українського православ'я. Актуальність питання визначена також активним насадженням в інформаційний простір агресивної теорії «русского мира» і пошуком шляхів консолідації українського суспільства, зокрема у сфері міжконфесійних відносин.

Складні і суперечливі стосунки української церковної еліти з російською світською та церковною владою другої половини XVII – XVIII ст. розглядали у своїх працях ще історики кінця XIX – початку XX ст. : А. Діанін, В. Пархоменко, І. Теличенко, К. Харлампович та ін. Важливі документи із зазначеної тематики опублікували у своїх дослідженнях Ф. Терновський та Ф. Титов. За роки незалежності з'явилася ціла низка історичних студій з доби Гетьманщини, найважливішими з яких є праці С. Плохія, О. Крижанівського, О. Гуржія, З. Когута, В. Мордвінцева, В. Горобця, дотичні до заявленої теми. Доцільними у цьому контексті є також церковні історіографічні студії В. Ластовського, зокрема його аналіз праць істориків, які вивчали наступ російської влади на самобутність Православної Церкви в Україні. Проте розгляд російського централізму як конфліктизаційного чинника для українського православ'я донині не поставав предметом уваги сучасних дослідників.

Мета статті – дослідити причини та сутність конфліктизаційних процесів в українському православ'ї, зокрема, визначити роль у них російського централізму в ретроспективі та сучасних реаліях.

Матеріали засвідчують, що причини конфліктизаційних процесів в середовищі українського

православ'я значною мірою пов'язані з актом церковного підпорядкування Московському патріархату 1686 р. Одним із його негативних наслідків стали відцентрові тенденції, які суттєво послабили юрисдикцію Київської митрополії. Так, 1687 р. отримав право ставропігії від Московського митрополита Києво-Межигірський монастир, а наступного року – Києво-Печерська лавра, що автоматично значило їх вихід з-під підпорядкування Київського митрополита. 7 березня 1688 р. про свою незалежність від Києва заявила і Чернігівська єпархія, яка була підтверджена 24 червня 1688 р. царською грамотою [2, с. 250-258].

Можна припустити, що відцентрові тенденції української церковної еліти, яка у 80-х роках намагалася відокремитися від Київської митрополії, могли бути пов'язані з особистим ставленням до її очільника Гедеона Святополка-Четвертинського, який допустив акт підпорядкування Московському патріархату попри небажання українського вищого духовенства. Показовим у цьому контексті стала поведінка новообраного Печерського архімандрита Варлаама Ясинського, який відмовився від хіротонії Московського патріарха і прийняв її в Україні, але не від Київського митрополита, а від Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича [7, с. 169-177].

Вагомим чинником посилення конфліктності в українському суспільстві була діяльність імперської влади, спрямована як на послаблення позицій всередині Православної Церкви, так і на конфронтацію між світською та церковною елітами. Так, за часів правління Петра I Київську митрополію було позбавлено давнього визначального статусу, а її зверхників – титулу митрополита і права вільного обрання. Із 1722 р. припинилася традиція вільного обрання київських ієрархів. Обрання киянами межигірського архімандрита Іродіона Жураковського

на вакантну київську кафедру не було затверджено – згідно з імператорським указом на її заміщення було призначено Варлаама Ванатовича, причому при хіротонії він отримав лише титул архієпископа Київського і Галицького, – а не митрополита, як його попередники, і без додатку «і Малої Росії». Це було пов'язане із загальною політикою Петра I супроти України: після смерті гетьмана Скоропадського у 1722 р. не дозволено було обирати нового гетьмана і тоді ж засновано Малоросійську колегію, яка обмежила повноваження українського судівництва.

Однією із причин конфліктності у стосунках між інституціями Православної Церкви в Україні від початку XVIII ст. стала бурхлива економічна діяльність монастирів, що мало наслідком тривалі маєткові суперечки. Вони посилювалися з виходом 18 березня 1728 р. «додаткових пунктів» гетьмана Данила Апостола, якими монастирям і духовенству заборонялося набувати нерухоме майно, чим було дуже підірвано становище церковних інституцій. Зверхники українських єпархій почали звертатися з клопотаннями про відміну цієї заборони до імператриці Анни Іоанівни (1730-1740). Проте її правління не відрізнялося проукраїнськими симпатіями: імператриця відмінила гетьманство і підпорядкувала у 1734 р. Малоросію князю О.І. Шаховському, уряд якого наповнину складався з росіян і мав сприяти тому, щоб український народ «звикав до великоросійського правління».

З метою захисту своїх прав українська церковна еліта вирішила скористатися участю в Комісії з кодифікації українського права, яка після смерті гетьмана Данила Апостола відновила свою діяльність у Глухові. В процесі роботи комісії українське духовенство намагалося офіційно утвердити важливе для духовенства питання можливості вільної купівлі чи добровільного надання землі на монастирі і церкви у правовому документі, який пізніше у 1743 р. отримав назву «Права, за якими судиться малоросійський народ». У цьому контексті показовий лист архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Іларіона Рогалевського до Київського архієпископа Рафаїла Заборовського від 23 вересня 1735 р. з пропозицією об'єднати зусилля в обстоюванні прав духовенства під час укладення кодексу: «да благоволят Преосвященство Ваше, сношеніе приняв с Преосвященним Епископом Переясловским и з Его Высокопреподобіем отцем Архимандритом Печерским здравій учинить совѣт, и каково между ими по доношенію упомянутого ігумена при переводе книг правних в Москве ныне обретаючимися персонамы имеетя противоречіе и спор о надаваню на монастиры и церкви чину духовному грунтов и земель, так же и о свободной купле всяких угодій по решительним пунктам, же хотят оставити оніе артикули и неприимом в переводѣ и сводѣ книжном уничтожити силу прав малоросійских» [1, с. 29-30].

Очевидно, як результат цих попередніх домовленостей, у січні 1736 р. імператриці Анні

Іоанівні було представлено чолобитну про відміну пунктів 1728 р., яку підписали троє архієреїв – Київський, Чернігівський і Переяславський. Проте клопотання церковних зверхників не досягли своєї мети [11, с. 11-12]. Імператриця негативно поставилася до цього клопотання і наказала правителю Малоросії князю Шаховському винести архієреям догану – «дабы впредь в прошеніях своих таких грубых и предосудительных слов отнюдь не включали» [15, с. 311]. Водночас правителю Малоросії було доручено «секретным образом склонять генеральную старшину, полковников и прочих чиновников, чтоб прислали просьбу о неукреплении мирского чина людей, земель и угодій за монастырями и духовными лицами, на которую просьбу получают желаемую резолюцію. Также людям, находящимся при составлении малоросійского уложения, напоминать, что малоросійский народ от такого укрепления земель терпит большое разорение, и лишены родительского имени, отказанного в монастыри, служить не в состоянии, от чего и государственному интересу вред происходит» [15, с. 311]. Тобто, російський уряд цілеспрямовано намагався розпалити ворожнечу між українською світською і церковною елітою.

Негативні тенденції для культурно-релігійного розвитку України мав і активний вплив у Російську імперію українських високоосвічених церковних діячів для розбудови імперської культури і Церкви. Насамперед, це призводило до різкого зниження інтелектуального потенціалу українського чернецтва, чому намагалися протистояти архієреї Київської митрополії і настоятелі провідних монастирів.

З іншого боку, духовне служіння в Росії послаблювало традиції виборності в церковному житті України. У цьому зв'язку відомий дослідник М. Петров, наводячи конкретні приклади, стверджував: «російський уряд, духовний і світський, користуючись різними послугами південноруських учених монахів для православної церкви і держави, в нагороду роздавав їм різні духовні ієрархічні посади і особливо посади настоятелів південноруських монастирів, заміщення яких раніше залежало від вибору монастирської братії і затвердження місцевого преосвященного. Тим самим ієрархічне піднесення учених південноруських монахів незворотно призводило до послаблення виборних основ у монастирях, приниження рядової братії і певне обмеження прав єпархіального архієрея щодо монастирів його єпархії» [1, с. 109].

З приходом до влади Катерини II відбулися різкі зміни щодо української присутності в Синоді і в російській церковній ієрархії загалом. З початку її правління (1762) до 1775 р. в члени Синоду не попав жоден українець. У просвітницьких питаннях Катерина II цілковито вирішила покладатися на російське духовенство, як уже достатньо просвічене українцями. Показовий у цьому плані імператорський указ 1765 р., який диктував «из малоросійских епар-

хій из монашествующих в Великороссию без указа св. синода и без крайней надобности отнюдь никого не выпускать и в великороссийския епархии не принимать» [12, с. 48].

Часи правління Катерини II (1762-1796, метою якої була повна централізація у всіх сферах Російської імперії та секуляризація церковного майна, стали найскладнішим періодом в історії Православної Церкви в Україні [6, с. 15-20]. Аналізуючи дії імператриці щодо України, К. Харлампович писав: «Знищивши гетьманство, вона відновила малоросійську колегію, голові якої гр. Петру Румянцеву передала під нагляд весь народ, і головним чином козацьку старшину і духовенство, як стани особливо небезпечні» [19, с. 488].

На підтвердження слів К. Харламповича варто згадати, що Катерина II у своїй таємній інструкції президенту Другої Малоросійської колегії П. Румянцеву щодо правління Малоросією акцентувала на «сокровенной ненависти тамошняго народа против здешняго» [3, с. 390] і радила графу особливо наглядати за українським духовенством, «дабы различными закоснаго в них властолюбия ухищреніями не выступали они из надлежащих сана своего пределов, простирая иногда власть свою духовную над мирскою» [3, с. 378].

Централізаторська політика Катерини II негативно позначилася на правлінні Київського митрополита Арсенія Могилянського (1757–1770), якому, на відміну від попередників, було заборонено титулуватися з додатком «і всієї Малої Росії». У цих умовах українська церковна еліта взялася відстоювати втрачені права Православної Церкви. Показово, що у деяких випадках це вдавалося робити спільно з світською елітою. Так, у 1764 р. українська шляхта подала на ім'я Катерини II «Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о возстановлении разных старинных прав Малороссии» [8]. У цьому документі окремим пунктом значилося повернення колишніх привілеїв духовному чину: «подтвердить малоросійскому духовному чину все права, прежнія обыкновенія и привилегіи, выключая одну только свободную покупку и другими образы присовокупленіе земель и деревень», а також «дозволить вольное, по силе прежних обыкновеній, духовными и свецкими чинами избраніе на митрополию кievскую и прочія архіерейства и на знатнейшія архимандріи» [8, с. 329-330].

Як зазначав М. Шпачинський, «київські пункти за своїм спрямуванням складають паралель проханню гетьмана Розумовського 1763-1764 р. і козацьких старшин про відновлення прав малоросійського козацтва і встановленні спадкового гетьманства. Тут та ж сама тенденція повернути і відстояти всі колишні права і привілеї» [20, с. 500].

Плануючи секуляризацію, у тому числі й на українських землях, Катерина II намагалася заручитися підтримкою шляхти. «Я остановила отсылку указа в Духовную комиссію, о котором

упомянуто в 16 пункте моего сегодняшнего письма к вам, – писала імператриця Катерина II до графа П. Рум'янцева 9 липня 1765 р. щодо своїх планів про секуляризацію в Україні, – и желаю, чтобы вы тамошних нескольких называемых панов склонили к подаче челобитной, в которой бы они просили о лучшем у них учрежденіи школ и семинарій, и если можно, о положеніи духовенства в штатное состояніе от духовных или светских такую же челобитную иметь, то б мы уже знали, как начинать. Мне Николай Чичерин сказал, что митрополит кievской [Київський митрополит Арсеній Могилянський – С.К.] сам не прочь от сего учрежденія будет, понеже он менее дохода с деревень имеет, нежели последний великоросійской архіерей, а мы б ему, преосвященному, если б склонился о штатном положеніи просить, сделали б весьма выгодныя для него кондиціи. Я все сіе поручаю вашей испытанной ревности и искусству» [16, с. 189-190].

Отже, Катерина II, як і її попередниця Анна Іоанівна, свідомо налаштовувала правителів Малоросії на розпалювання ворожнечі між світською і церковною елітами та в середовищі українського духовенства згідно з принципом «divide at impero» (поділяй і владарюй). Проте наміри Катерини II щодо тогочасного Київського митрополита не виправдалися: Арсеній Могилянський до кінця життя провадив опозиційну політику стосовно російського централізму.

Водночас варто зауважити, що завдяки опозиції українського духовенства плани секуляризації церковного майна, яка спочатку планувалася в Україні разом з російськими єпархіями у 1764 р., були відкладені більш ніж на 20 років.

Реформи Катерини II трагічно позначилися на настроях української церковної еліти. Усвідомлення вищим українським духовенством трагічних наслідків подібних дій імператриці засвідчує лист Белгородського єпископа Іоасафа Миткевича до невідомої особи, написаний 16 червня 1763 р. – через рік після сходження на престол Катерини II: «Беда да горе! вси теперь малоросіянне везде в крайнем презреніи. Самые честные люде остаются с наших, а в Тверь, и во Владимир промованы, которіи еще и недавно монахами, с русских, однак добріи люде и достойные». Роздумуючи «про бедное отечества состояніе», автор листа «плакал и вздыхал: «Господи, помилуй!» [18, с. 172]. Пізніше новопоставлений Київський митрополит Самуїл Миславський у листі до графа П.О. Рум'янцева писав, що ці зміни наближають його «ощутительным образом к последнему концу жизни» і наводять на думку, «не решиться ли по болезням на избраніе уединенія, или ожидать того же жребія, каковому подвержен отец архимандрит Зосима» [17, с. 493]. Мова йшла про Зосиму Валькевича, якого актом секуляризації монастирських земель 1786 р. позбавили посади настоятеля Лаври і фактично ув'язнили - відправили на довічне проживання в Голосіївську пустинь.

Досвід негативного впливу російського імперського чинника на церковне життя України ранньомодерного часу цінний для вивчення сучасних процесів, що відбуваються у середовищі українського православ'я.

Сучасна російська інформаційна агресія виявила різні форми зомбування українського суспільства, однією з яких став проект «Русского мира», що трактувався російськими неоімперськими ідеологами як особлива форма церковної єдності. Згідно з концепцією предстоятеля РПЦ патріарха Кирила модель цього «об'єднання» полягала у зверненні до «неканонічних» українських Церков із закликом «покайтеся і приєднайтеся». Під подібними гаслами «Русского мира» пройшла організована УПЦ МП до Дня хрещення України 27 липня 2016 р. хресна хода в Києві [10].

Варто зазначити, що особливі умови для успішної реалізації проекту «русского мира» Російська Православна Церква отримала за президентства Віктора Януковича, який демонстративно ігнорував «розкольницького» Патріарха УПЦ КП Філарета, натомість виявляв своє різнобічне сприяння проросійським церковним колам. Так, популяризації візиту в Україну з нагоди Дня хрещення Русі у 2010 р. Московського патріарха Кирила було надано виняткове право в українських ЗМІ. Перший Національний канал провів трансляцію наживо п'ятьох очолюваних патріархом Кирилом богослужінь, водночас ігноруючи заходи інших церковних ієрархів. Ще більшим виявом лобювання інтересів РПЦ тогочасним Президентом України стало нагородження Віктором Януковичем з нагоди Дня незалежності України (!) одного з апологетів ідеї «Русского мира» - митрополита Одеського та Ізмаїльського Агафангела - орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня [14, с. 130].

Як стверджують сучасні українські вчені, «проект «Русского мира» суперечить національним інтересам України, орієнтований на підризу гуманітарної безпеки Української держави, поляризує українське суспільство, перешкоджає формуванню загальноукраїнської ідентичності, гальмує процеси європейської інтеграції» а тому, «природно, постає питання про спроможність на найвищому державному рівні здійснювати заходи, що покликані нейтралізувати експансію неоімперських світоглядних конструктів в українському суспільстві» [5], тобто подолати цей чинник роз'єднання українських церковних еліт і православних вірян.

Історичний акт надання Православній Церкві України Вселенським Патріархатом Томосу про автокефалію на початку 2019 року означав кінець колоніального стану Української Православної Церкви та знаменував початок нового, незалежного періоду її історії. Водночас, як зазначають експерти, об'єднавчий процес буде нелегким. З одного боку - активні переходи релігійних громад до новоствореної Церкви, а з іншого – гостре протистояння з РПЦ, яка не хоче втрачати свою сферу впливу на Україну, а тому не визнає факт Томосу про автокефалію, як і її

українська філія УПЦ МП. «Цей рік томосного марафону, - зазначив у цьому контексті оглядач Д. Горевой, - багатьом відкрив очі, він продемонстрував, що дуже часто церковними діями рухали політичні мотиви, які вони вмело маскували під високопарні, релігійні роздуми про «канонічність» чи «традиційність». За цей період ми побачили масу яскравих прикладів подвійних стандартів від РПЦ, а іноді і відвертої брехні» [4].

Вагомим чинником подолання впливу російського неоімперського чинника на українське суспільство і сучасних конфліктизаційних процесів у середовищі українського православ'я є розбудова Православної Церкви України як результат вікових прагнень українського суспільства до церковної єдності.

Важливі заходи з метою зміцнення церковної єдності намітив Архієрейський собор ПЦУ, скликаний 14 грудня 2019 р. з нагоди річниці Об'єднавчого собору (15 грудня 2018 р.). Заслухавши доповідь Предстоятеля, Митрополита Київського і всієї України Епіфанія, Архієрейський Собор засвідчив повну підтримку його діяльності. Ключовими стали рішення Собору, спрямовані на внутрішню консолідацію Церкви: «Помісна УПЦ зберігає внутрішню єдність та закликає єпископат, духовенство і вірних усі питання, які виникають, обговорювати і вирішувати в душі заповіданої Господом нашим Ісусом Христом братньої любові, уникаючи розпалення ворожнечі, протистоянь та розділення». Безпосереднім практичним кроком у цьому напрямку стала постанова: «Закликати Почесного Патріарха Філарета та його оточення до примирення і припинення самоізоляції, ствердивши гарантії положення Почесного Патріарха Філарета і забезпечення умов його життя та діяльності у зв'язку із завершенням процедури ліквідації релігійної організації «Київська Патріархія УПЦ КП», як про це зазначено у рішенні Священного Синоду (Журнал № 72 засідання від 05 грудня 2019 року)» [13].

Висновки. Вищенаведене засвідчує, що причини конфліктизаційних процесів в середовищі українського православ'я значною мірою пов'язані із актом церковного підпорядкування Московському патріархату 1686 р. Одним із його негативних наслідків стали відцентрові тенденції, які суттєво послабили юрисдикцію Київської митрополії. Вагомим чинником посилення конфліктності в українському суспільстві була діяльність імперської влади, спрямована як на послаблення позицій всередині Православної Церкви, так і на конфронтацію між світською та церковною елітами.

Щоб послабити протистояння українських церковних зверхників імперському централізму російський уряд цілеспрямовано вдавався до розпалювання ворожнечі між світською і церковною елітами. До таких заходів вдавалася імператриця Анна Іоанівна, яка наказала тогочасному правителю Малоросії князю Шаховському таємно схилити козацьку старшину виступити проти надання Церкві

земельних володінь. Аналогічно поступила й імператриця Катерина II, свідомо налаштовуючи правителя Малоросії графа П. Рум'янцева на ескалацію конфліктів у середовищі української шляхти і духовенства згідно з принципом «divide at imperge» (поділяй і владарюй).

Сучасна російська інформаційна агресія виявила різні форми зомбування українського суспільства, однією з яких став проєкт «Русского мира». Вагомим чинником подолання впливу російського неоімперського чинника на українське суспільство і сучасних конфліктизаційних процесів у середовищі українського православ'я є розбудова Православної Церкви України. Важливі заходи з метою зміцнення церковної єдності намітив Архієрейський собор ПЦУ, скликаний 14 грудня 2019 р.

1. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Т.1. Ч.1. К., 1904.

2. Архив Юго-Западной России. Ч.1. Т. 5. К., 1872.

3. Бумаги Екатерины II. Т. 1 (1744-1764). *Сборник Русского исторического общества*. Т. VII. СПб., 1871.

4. Горевой Д. Томосний марафон довжиною у рік. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_colu_mns/dhorievoy_colun/ (дата звернення 26.11.2019).

5. Здіорук С., Яблонський В. Проєкт «русского мира» як механізм імперської агресії Росії проти України. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2014. Випуск 6 (74). С. 258-267.

6. Кагамлик С.Р. Українська церковна еліта у захисті інтересів Православної Церкви проти російського централізму часів Катерини II. *Емінак*. 2018. №21. Т. 1. С. 15–20.

7. Кагамлик С.Р. Українські архієреї в обороні прав Київської митрополії (друга половина XVII - XVIII ст.). *Православна Церква в українському державотворенні: збірник статей*. К., 2019. С.169-177.

8. Кистяковский А.Ф. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 г. *Киевская старина*. 1883. №6. С. 317-345.

9. Мордвинцев В.М. Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVII – XVIII ст. Навч. посібник. К., 1997.

10. Московский патриархат объявил крестный ход на Киев. URL: <http://ukrreal.info/ua/podii/117750-moskovskiy-patriarkhat-obyavil-krestnyy-khod-na-kiev> (дата звернення 26.11.2019).

11. Пархоменко В. К истории взаимных отношений малороссийских светских и духовных властей в XVIII веке. *Киевская старина*. 1906. №1. Отдел второй. С. 11-12.

12. Полное собрание законов Российской империи. Т. 17 (1765-1766). СПб., 1830.

13. Постанови Архієрейського Собору від 14 грудня 2019 р. URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/postanovy-arhiyerejskogo-soboru-vid-14-grudnya-2019-r/> (дата звернення 26.11.2019).

14. Поцулко О. Ідея національної церкви у розвитку української духовності. *Українознавчий альманах*. 2012. Випуск 7. С. 127-130.

15. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. В 18 книгах, 29 томах. Кн. 10. Т.19-20. М., 1998.

16. Сочинения императрицы Екатерины II. [Издание А. Смирдина]. Т. 3. СПб., 1850.

17. Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. *Киевская старина*. Т. 31. Кн.11-12. Р. 251-272, 471-493.

18. Титов Ф. Записки Иоасафа Горленка, епископа Белгородского. Старинные заметки о роде Горленков. *Киевская старина*. 1893. Октябрь. С. 168-172.

19. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т.1. Казань, 1914.

20. Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757 – 1770 г.). К., 1907.

References

1. *Akty i dokumenty, otnosyashchiesya k istorii Kiyevskoy Akademii* (1904) [Acts and documents, relating to the history of Kiev Academy]. Kiev. Т.1. Ч.1 (In Russian).

2. *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii* (1872). [Archive of South-West Russia] CH.1. Т. 5. Kiev (In Russian).

3. *Bumagi Yekateriny II. Т. 1 (1744-1764)* (1871) [Papers of Catherine II. Т. 1 (1744-1764)] *Sbornik Russkogo istoricheskogo obshchestva*. Т. VII. SPb. (In Russian).

4. Horievoi D. *Tomosnyi marafon dovzhynoiu u rik* [Tomosny marathon is a year long]. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_colu_mns/dhorievoy_colun/ (In Ukrainian). (Last accessed 26.11.2019).

5. Zdiuruk S., Yablonskyi V. (2014). *Proekt «russkoho mira» yak mekhanizm imperskoi ahresii Rosii proty Ukrainy* [The project of the "Russian world" as a mechanism of Russia's imperial aggression against Ukraine] *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh ta etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vypusk 6 (74). P. 258-267 (In Ukrainian).

6. Kagamlyk S.R. (2018). *Ukrainska tserkovna elita u zakhysti interesiv Pravoslavnoi Tserkvy proty rosiiskoho tsentralizmu chasiv Kateryny II* [The Ukrainian Church Elite in Protecting the Interests of the Orthodox Church against the Russian Centralism of Catherine II]. *Eminak*. №21. Т. 1. P. 15–20 (In Ukrainian).

7. Kagamlyk S.R. (2019). *Ukrainski arkhirei v oboroni prav Kyivskoi mytropolii (druga polovyna XVII - XVIII st.)*. *Pravoslavna Tserkva v ukrainskomu derzhavotvorenni: zbirnyk statei*. Kyiv, TOV Vydavnytstvo "Prometei". P. 169-177 (In Ukrainian).

8. *Postanovy Arkhieiereiskoho Soboru vid 14 hrudnia 2019 r.* [Decisions of the Bishops' Council of 14 December 2019]. URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/postanovy-arhiyerejskogo-soboru-vid-14-grudnya-2019-r/> (In Ukrainian). (Last accessed 26.11.2019).
9. Kistyakovskiy A. (1883). *Proshenie malorossiyskogo shlyakhetstva i starshin vmeste s getmanom o vosstanovlenii raznykh starinnykh prav Malorossii, podannoe Yekaterine II v 1764 g.* [The petition of the Russian nobility and elders, together with the hetman, on the restoration of various ancient rights of Malorossia, submitted to Catherine II in 1764] *Kiyevskaya starina*. No 6. 317-345 (In Russian).
10. Mordvintsev V. (1999). *Rossiiske samoderzhavstvo i Ukrainska pravoslavna tserkva v kintsi XVII – XVIII st.* [Russian autocracy and the Ukrainian Orthodox Church in the late XVII - XVIII centuries]. Kyiv (In Ukrainian).
11. *Moskovskiy patriarkhat obyavil krestnyy khod na Kiyev* [The Moscow Patriarchate announced a procession to Kiev]. URL: <http://ukreal.info/ua/podii/117750-moskovskiy-patriarkhat-obyavil-krestnyy-khod-na-kiev> (In Russian). (Last accessed 26.11.2019).
12. Parkhomenko V (1906). *K istorii vzaimnykh otnosheniy malorossiyskikh svetskikh i dukhovnykh vlastey v XVIII veke* [On the history of mutual relations of Little Russian secular and spiritual authorities in the XVIII century] *Kiyevskaya starina*. No 1. Otdel vtoroy. S. 11-12 (In Russian).
13. *Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii* (1830) [The complete collection of laws of the Russian Empire]. [T. 17 (1765-1766). Sankt-Peterburg (In Russian).
14. Potsulko O. (2012). *Ideia natsionalnoi tserkvy u rozvytku ukrainskoi dukhovnosti* [The idea of the national church in the development of Ukrainian spirituality] *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vypusk 7. P. 127-130 (In Ukrainian).
15. Solovyev S. (1998). *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen* [History of Russia since ancient times]. V 18 knigakh, 29 tomakh. Kn. 10. T. 19-20. M.: Golos; Kolokol-Press (In Russian).
16. *Сочинения императрицы Екатерины II. [Издание А. Смирдина]. (1850).* [The Works of Empress Catherine II. [A. Smirdin's Edition]. T. 3. St. Petersburg (In Russian).
17. Telichenko I.V. (1890). *Soslovnyye nuzhdy i zhelaniya malorossiyan v epokhu Yekaterininskoy komissii* [Class needs and desires of Little Russians in the era of the Catherine Commission]. *Kiyevskaya starina*. T. 31. Kn..11-12. P. 251-272, 471-493 (In Russian).
18. Titov F. (1893). *Zapiski loasafa Gorlenka, yepiskopa Belgorodskogo. Starinnyye zametki o rode Gorlenkov* [Notes by Joasaph Gorlenok, Bishop of Belgorod. Old notes on the genus Gorlenkov]. *Kiyevskaya starina*. Oktyabr. P. 168-172 (In Russian).
19. Kharlampovich K. (1914). *Malorossiyskoye vliyaniye na velikoruskuyu tserkovnuyu zhizn* [Little Russian influence on the Great Russian church life]. T.1. Kazan (In Russian).
20. Shpachinskiy N. (1907). *Kiyevskiy mitropolit Arseniy Mogilyanskiy i sostoyaniye Kiyevskoy mitropolii v yego pravleniye (1757 – 1770 g.)* [Kiev Metropolitan Arseniy of Mogilyansky and the state of the Kiev Metropolitanate under his rule (1757 - 1770)]. Kiev (In Russian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.13>
УДК 2-674

Микола Обушний

доктор політичних наук, професор кафедри політології,
провідний науковий співробітник
Центру українознавства філософського факультету,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-9121-5095
E-mail: mobushnyy@gmail.com

ПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА У КОНФЛІКТИЗАЦІЇ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Анотація. У статті визначено місце і роль політичної складової у конфліктизації міжконфесійних відносин в Україні, з урахуванням того, що мережа релігійних організацій у державі є однією з найчисельніших на європейському континенті. Особлива увага приділена аналізу політичної складової у конфліктизації міжконфесійних відносин в українському православ'ї. Православ'я ось уже понад тисячу років, незважаючи на історичні та нинішні роз'єднання в середовищі церкви та вірян, і сьогодні залишається найпоширенішою християнською конфесією на українських землях. Понад те, вона зберегла тенденцію до єдності в складі єдиної помісної церкви, що знайшло вияв у створенні єдиної помісної Православної Церкви України. Отримання Томосу (6 січня 2019 р.) від Вселенської Патріархії Православною церквою України є важливим кроком на цьому шляху. Свідченням цього є також і той факт, що упродовж одного року функціонування ПЦУ кількість її парафій збільшилася до 7000. Важливим є те, що три православні церкви: Вселенський (Константинопольський) патріархат, Елладська церква і Александрійський патріархат офіційно визнали її, а це вже свідчить про міжнародну довіру з боку світового православ'я.

Безсумнівно, російська окупація Криму та розв'язання путінською Росією війни на Донбасі та підтримка цих ганебних акцій Російською Православною Церквою (РПЦ) та її українською структурою – Українською Православною Церквою Московського Патріархату (УПЦ МП) сприяли політичному вибору та самоідентифікації православних віруючих України, а це вселяє надію на поступову стабілізацію (деконфліктизацію) міжконфесійних відносин у середовищі українського православ'я.

Ключові слова: міжконфесійні відносини, конфліктизація, деконфліктизація, міжконфесійний діалог, взаємодія політики та релігії, релігійна мережа, релігійна організація.

Mykola Obushnyi

Doctor of Political Science, Professor,
Chef Research Associate Center for Ukrainian Studies,
Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv

POLITICAL COMPONENT IN THE CONFLICTIZATION OF INTERCONFESSIONAL RELATIONS IN UKRAINE

Abstract. The article identifies the place and role of the political component in the conflictization of interconfessional relations in Ukraine by taking into consideration that the network of religious organizations in our country is one of the largest on the European continent. Particular attention is paid to the analysis of the political component in the conflictization of interconfessional relations in Ukrainian Orthodoxy. During more than thousand years the Orthodoxy, despite the conflicts between the churches and their believers in past and present is still the most widespread Christian confession in Ukraine. Moreover, it saved a tendency to the inner unity, including creation of the Local Orthodox Church of Ukraine (OCU). Obtaining by the Orthodox Church of Ukraine on January 6, 2019 from the Ecumenical Patriarchate the Thomas was an important step in founding of independent and competent national church. This is also evidenced by the fact that during the first year of existing of the OCU the number of its parishes increase up to 7,000, not less important is the fact that three churches: The Ecumenical Patriarchate of Constantinople, the Hellenic Church and the Patriarchate of Alexandria recognized the OCU and this already testifies its international acceptance as the part of Orthodoxy.

Undoubtedly, the Russian occupation of Crimea and Putin's war in Donbas and the support of these shameful actions by the Russian Orthodox Church (ROC) and its Ukrainian branch, the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (UOC MP) served to the political choices and self-identification of a big part of Ukrainian believers and it gives hope for the gradual stabilization (deconflictization) of interconfessional relations in the Ukrainian Orthodoxy.

Keywords: *interconfessional relations, conflictization, deconflictization, interconfessional dialogue, the interaction of politics and religion, religious network, religious organization.*

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Характерною рисою нинішнього стану розвитку вітчизняної соціогуманітаристики є зростання інтересу дослідників до релігійної проблематики. Серед причин, що викликають особливу зацікавленість, є внутрішнє протистояння в українському православ'ї, що призводить до конфліктизації міжконфесійних відносин, які продовжують залишатися одними із найконфліктніших в українському суспільстві, а, відтак, і найскладніших у контексті їх розв'язання. І це не випадково, оскільки у самій природі суспільних феноменів – релігії і політики, є немало як спільних, так і відмінних рис, котрі їх як об'єднують, так і роз'єднують.

Релігія розглядається як самоорганізована система, отже, за своєю природою вона має бути незалежною як від політики, так і від суспільства та держави, загалом цивілізації. Політика – це саморегульована система або система взаємодій, що притаманні розвитку будь-якого суспільства, і вона покликана виконувати низку соціальних функцій щодо регулювання відносин у ньому. Отже, спільність і відмінність політики і релігії полягає у тому, що вони є хоч і специфічними, але все ж соціальними системами, а отже, їх взаємодія, рівно як і розмежування, об'єктивно зумовлені, що є найпоширенішою підставою конфліктизації і деконфліктизації міжконфесійних відносин.

За таких умов все очевиднішим стає важливість встановлення цивілізованих стосунків між конфесіями, налагодження між ними міжконфесійного діалогу, який переважною більшістю сучасних (як і зарубіжних, так і вітчизняних) дослідників розглядається не тільки як важливий засіб пошуку взаєморозуміння та регулятора оптимізації, але і деконфліктизації міжконфесійних відносин.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичною основою дослідження міжконфесійних відносин у контексті їх як конфліктизації, так і деконфліктизації виступають праці тих дослідників-соціогуманітаристів, котрі безпосередньо або опосередковано долучилися до висвітлення визначеної проблематики у тому чи іншому аспекті. Зокрема, це праці Р. Белла, Е. Дюркгейма, М. Вебера, В. Діла, Іоанна Павла II, М. Мосса, Т. Парсонса, П. Сорокіна, Ю. Хабермаса, К. Ясперса та ін.

Особливо багато уваги дослідженню міжконфесійних відносин приділяють вітчизняні науковці-фахівці різних сфер соціогуманітаристики. Серед них: Ю. Богущий, С. Здіорук, В. Єленський,

А. Колодний, П. Кралуєк, В. Поліщук, О. Саган, П. Саух, М. Стадник, Є. Харьковщенко, Л. Филипович та ін.

Проведений аналіз низки праць, у яких досліджуються міжконфесійні відносини, показує, що ця проблема у вітчизняній соціогуманітаристиці, хоч і перебуває на певному етапі своєї концептуальної розробки, проте потребує нових зусиль науковців, особливо у вивченні політичної складової у конфліктизації і деконфліктизації міжконфесійних відносин у православному середовищі сучасної України.

Останнім часом низка вітчизняних науковців, у тому числі із релігійного середовища, долучилася до дослідження різних виявів та форм взаємодії політики й релігії. Йдеться, зокрема, про дисертаційні роботи О. Дзюби, Т. Євдокимової, аналітичну статтю «Церковна безпека не менш важлива за військову», написану у 2015 році тоді ще митрополитом Переяслав-Хмельницьким і Білоцерківським, нині предстоятелем ПЦУ Епіфанієм (Думенко), та деякі публікації авторів, у яких досліджуються інші аспекти проблеми взаємодії політики та релігії: О. Бортнікової, Л. Владиченко, Л. Губерського, В. Лубського, О. Предко, протоієрея Слобідського Серафима та ін.

Основна мета статті – на основі аналізу праць низки вітчизняних дослідників із зазначеної проблематики визначити місце та роль політичної складової у конфліктизації міжконфесійних відносин в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. В історії християнства ідеал Бога для основної маси віруючих пов'язується з проблемою сутності життя з природним бажанням людини бути завжди щасливою, незалежною і, насамперед, політичною, що впливає із самої сутності людини як істоти політичної (Аристотель).

Не випадково майже завжди християнство та усі його основні гілки (католицизм, православ'я та протестантизм) перебувають в епіцентрі соціальних та політичних подій. Все це вказує на те, що політичні і власне релігійні функції у християнстві чітко не були розділені. Традиційно очільники релігійних громад підтримували світських, і навпаки, контроль і примус на людину здійснювався засобами, які були ритуальними з широким використанням релігійних обрядів, символів і т. і. Отже, релігійні та політичні інститути у період зародження християнства, а потім багаторічного його утвердження, по суті, були об'єднані. Згодом така єдність підтверджується ще більш зримо, коли політична еліта залучає релігійну для освячення встановленого нею політичного ладу, на якій накладається тінь релігійного. Ця традиція, хоч

і у видозміненому, але, як і раніше, заполітизованому вигляді, зберігається і нині.

Проведений нижче ретроспективний аналіз є підтвердженням того, що саме політична складова є, зазвичай, визначальною причиною конфліктизації внутрішньоправославних відносин. Причому на різних етапах суспільного розвитку впливи політичної складової на їх конфліктизацію були неоднакові.

На початковому етапі розповсюдження християнської віри на давніх українських землях, доки вона утверджувалася, образно кажучи, у власному лоні, тобто на власне українському ґрунті без зовнішніх впливів, конфліктизаційні аспекти, хоч і були в ній присутні, проте це були суперечності внутрішнього розвитку і вони так чи інакше розв'язувалися. Суттєве загострення в середовищі українського православ'я пов'язується з розривом в середині 15 ст. (1448 р.) Київської митрополії на 2 частини. Про історію цього поділу загал православних вірян України дізнався, коли постало питання можливості надання Вселенською патріархією статусу автокефалії Православній Церкві. З тим, щоб розв'язати сумніви стосовно взаємовідносин з Церквою України, Константинопольська патріархія опублікувала низку офіційних документів, які свідчать про «історичну і канонічну правду» щодо цих відносин. У одному із них констатовано, що «Руська митрополія записана в старовинних списках митрополитів Константинопольського патріархату... На початку вона була об'єднана під назвою «Києва і всієї Русі» з кафедрою в Києві. Пізніше київські митрополити перенесли свою резиденцію до Володимира, а згодом у Москву, втім, канонічною кафедрою завжди мали місто Київ. В середині XV ст. Київська Митрополія була розірвана на дві частини після обрання Митрополита Іони у Москві (1448 р.). ...Київська Митрополія продовжувала перебувати під омофором Вселенських Патріархів» [1].

Розрив українського православ'я загострив міжправославні відносини, які, без сумніву, з самого початку були «вплетені» в державну політику правлячих режимів Росії. Історичні джерела свідчать, що і після одержання канонічності Московською патріархією (1589 р.) Київська митрополія зберігала свою автокефалію аж до 1686 р., незважаючи на значне послаблення її впливу після «возз'єднання» України і Росії у 1654 р.

Із того часу (1654 р.) понад 30 років (до 1686 р.) неодноразово порушувалося питання церковної єдності, доки митрополит Гедон Четвертинський «спокусився прийняти хіротонію від Московського патріарха Іоакима, але й тоді велелюдний собор, який був скликаний в Києві, визнав недійсним обрання митрополита, а його хіротонію – незаконною, тому що вони відбулися без відома Вселенського Патріарха» [1].

З тим, щоб примусити тодішнього Вселенського патріарха визнати хіротонію Гедеона, від імені царя «взяв на себе посол Російського Уряду Нікіта

Алексеев, котрий для цього прибув в Адріанополь, де перебував Вселенський Патріарх Діонісій IV. ...Результатом ... переговорів став Патріарший і Синодальний «Акт» або «Грамота видання», від червня 1686 р. [1].

Єрусалимський патріарх Досифій, який був присутній на цих переговорах, у своєму Двадцяткижжжі детально описав атмосферу перемовин з М. Алексеевим і підкреслював, що російська влада вимагала поступливості з боку Вселенської патріархії, тобто передачі Київської митрополії у підпорядкування Московському патріархату «через пануючу тиранію, до настання божественного розрахунку» [1].

Причому Вселенська патріархія навіть тоді обмежувала таке підпорядкування лише наданням дозволу «на висвячування Митрополита Київського... в час, коли для цього є нагальна необхідність. ... від імені Вселенського Патріарха і тільки» [1].

Отже, в підписаних «Актах» не йдеться про повне приєднання Київської митрополії до Московського Патріархату, тим більше зовсім виключається її поглинання або анексія, як це сталося в наступні роки.

Не йдеться також у Патріаршому та Синодальному «Акті» і про передачу Московській патріархії території Київської митрополії, канонічно підпорядкованої Вселенському патріархату: «Канонічні межі Церкви Росії визначалися, коли ця Церква була піднесена до Патріархату 1589 року, і ніколи на змінювалася... Митрополія Київська в ці межі не входить» [1].

Опубліковані Вселенською патріархією історичні документи, з одного боку, яскраво ілюструють «добровільне» входження Київської патріархії до складу Московської, а з іншого, свідчать, що усі державні інституції Росії розглядають Українську Церкву, починаючи з 1686 р., як складову Московської патріархії, звичайну митрополію, яка доклала немало зусиль для того, щоб «обмосковити» українців. Це робили і Петро I, і Катерина II, та й усі наступні російські царі, а потім і компартійні ідеологи Радянського Союзу. В Україні було заборонено проводити Собори, які б обирали митрополитів та єпископів, припинилася діяльність церковних братств, були введені замість українських російські та церковнослов'янські тексти Св. Письма, заборонено малювати ікони і будувати церкви в українському стилі й т. і. Усі ці функції перебрала на себе Російська Церква.

Останнім часом з'явилося немало документальних підтверджень, котрі спростовують як територіальні, так і релігійно-політичні зазіхання російських церковних та прокремлівських ідеологів стосовно т.зв. канонічної належності території України та особливо сакральності для Росії території Криму. Для відповіді на ці зазіхання використаємо наукову гіпотезу, висунуту відомим вченим, доктором юридичних наук, професором, архимандритом Віктором (В. В. Бедь), який вважає, що первинна християнізація на «теренах України (Скіфії-Русі-

України) ...розпочалась не пізніше 50-70 рр. I ст., ... а початок Церковного будівництва (заснування) Української Православної Церкви слід вважати таким, що розпочався не пізніше 240 р. III ст.» [7, С. 17, 18].

Наукова гіпотеза проф. В. В. Беда з авторського погляду є знаковою як для обґрунтування передумов християнізації України, так і визначення початків утвердження православ'я на українських землях, оскільки вона ґрунтується на тому, що масове хрещення народу Київської держави князя Володимира у X столітті та поширення православ'я по всій Київській Русі, імовірно, що не могло б відбутися без підтримки тих вірян, предки яких прийняли християнство ще у 50-70 рр. I ст., рівно як і інституалізувати українське православ'я у 862 році без початку Церковного будівництва «не пізніше 240 р. III ст.» (В. В. Бедь). Саме це і підтверджує «історичний факт інституційного оформлення у 862 році українського Православ'я у формі Київської митрополії Константинопольського патріархату» [7, С. 18], у реєстрі кафедр якого Київська митрополія посідала 60 місце.

Звісно ж, ні про яку канонічну належність території України до Московського патріархату не йшлося, оскільки останній з'явився лише XV ст. Наразі можна стверджувати, що саме з цього часу православна християнська віра сильніше вплітається у державну політику Російської імперії. Саме з цього часу політична складова стає однією із головних причин конфліктизації церковних відносин у світовому православ'ї.

Для підтвердження цієї тези проаналізуємо причини конфліктизації внутрішньоправославних відносин у сучасній Україні з урахуванням того, що її міжконфесійна палітра є однією з найчисельніших на європейському континенті і відображає вагому присутність різного роду релігійних інституцій в українському суспільстві.

За своїм віровизнанням переважна більшість українських громадян – християни, причому домінуючі позиції у релігійному середовищі продовжує посідати православ'я.

Поряд з впливовими православними інституціями Православна Церква України (ПЦУ), у якій 7000 тисяч парафій, 77 монастирів, 47 єпархій (жовтень 2019 р.), Українська Православна Церква Московського патріархату (УПЦ (МП)), у якій реальна кількість складає 9-10 тисяч громад (лютий 2019 р.), діє ще низка інших православних церков (Російська вільна (Закордонна) Православна Церква, Апокаліптична Православна Церква та ін.

Динамічно розвиваються Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) та Римо-Католицька Церква (РКЦ) в Україні. Починаючи з середини XVI ст., від часів Реформації інтенсивно розвивається в Україні і різного роду протестантські релігійні організації (християни-баптисти, християни віри євангельської (п'ятидесятники), свідки Єгови, адвентисти сьомого дня і т.ін.

Мають свої впливи на міжконфесійні відносини в Україні також мусульмани, іудеї, різного роду громади харизматичних поглядів (новоапостолів, буддистів, різновірів, крішнаїтів тощо). «Якщо в 1991 р. у релігійному просторі України було лише 9944 релігійні організації, то в 1992 р. вже 12962 (приріст склав 30 %). Відповідно в 1993 р. функціонували 15017 релігійних організацій (приріст – 16 %). Високий показник приросту було зафіксовано й у 1995 р., коли за кількості 16984 релігійні організації приріст становив 13,5 %. І хоча в подальшому таких високих темпів приросту не спостерігалось, динаміка зростання залишалася стабільною: 1996 р. – 18111 організацій (приріст 6,8 %), 1997 р. – 19110 (приріст 5,5 %), 1998 р. – 20408 (приріст 6,8 %), 1999 р. – 21843 (приріст 7 %), 2000 – 23543 (приріст 7,8 %), 2001 р. – 25405 (приріст 7,9 %). Станом на 2010 р. в Україні діяли 35184 релігійні організації (приріст порівняно з 2000 р. склав 25,4 %), в тому числі ця цифра включає 33733 релігійні громади» [6].

За даними Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України (станом на 1 січня 2019 р.) нараховувалось 35162 релігійні громади: з них діючі 32719; недіючі – 1011; не зареєстровані – 1120; центри – 92; управління – 299.

Значна кількість існуючих у світі релігій мають своїх носіїв і в Україні, які їх репрезентують і водночас стають суб'єктами релігійно-політичного процесу. Йдеться про церкви, мечеті, конфесії, релігійні громади, релігійні організації, секти тощо, політична суб'єктність яких, зазвичай, не викликає сумніву, оскільки усі ці релігійні інституції не тільки безпосередньо беруть участь у політичному житті, але і залучають до виконання власне релігійних завдань світські організації, а іноді навіть беруть участь у їх створенні.

Звісно ж, що такого роду міжконфесійна палітра позначається і на внутрішньорелігійних відносинах в сучасній Україні. Тим не менше в останні роки в Україні відносини між конфесіями і Церквами загалом стають толерантнішими і результати соціологічних досліджень це підтверджують.

Так, за даними опитування, проведеного свого часу Київським міжнародним інститутом соціології та Центром «Соціальні індикатори», 71 % респондентів повністю чи скоріше погоджуються з твердженням, що різні релігійні групи мають в Україні рівні права; 75 % згодні з тим, що необхідно поважати всі релігії. А в підготовлених Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О. Розумкова матеріалах стверджується, що в суспільній свідомості українських громадян превалюють точки зору, згідно з якими «будь-яка релігія, яка проголошує ідеали добра, любові, милосердя і не загрожує існуванню іншої людини, має право на існування» (так вважають 43,1 % опитаних): «всі релігії мають право на існування як різні шляхи до Бога» (цієї думки дотримуються 24,8 % респондентів) [6].

Наразі не виключаються між окремими конфесіями і серйозні протистояння, в основі яких

покладені уже переважно не догматичні чи майнові, а політичні суперечності. Саме останні нерідко переростають у відкриті міжконфесійні конфлікти. Особливо негативно на внутрішньоправославній єдності українців сьогодні позначається міжконфесійне протистояння між Православною Церквою України (ПЦУ) та Українською Православною Церквою Московського Патріархату (УПЦ (МП)), діяльність якої координується зовні Московською Патріархією. Остання ігнорує національну ознаку в усіх підпорядкованих нею церкв, змушує додержуватись їхнього раніше визначеного імперського політичного підпорядкування. Очевидно, що інших підходів від Московського Патріархату не слід і чекати, оскільки він «як добре усім відомо, – підкреслив 15 грудня 2018 року митрополит Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський, нинішній предстоятель ПЦУ Епіфаній, – як публічна інституція за винятком дуже коротких періодів, завжди був, з власної волі чи проти неї, тісно інтегрований з державною владою країни: Московського царства, Російської імперії, Радянського Союзу і нині – Російської Федерації. В СРСР і після його розпаду в Російській Федерації офіційно було задеклароване відділення Церкви від держави. Але всім очевидно, що державна влада цієї країни цілеспрямовано проводила і проводить політику повного включення структур Московської Патріархії в Росії та за кордоном в реалізацію власної внутрішньої та зовнішньої політики» [3].

Наслідком цього процесу став трагічний стан розділення, в якому Українська Православна Церква опинилася після подій першої половини 1992 р. Їх кульмінацією став інспірований російськими спецслужбами і Московською патріархією переворот в керівництві УПЦ (відомий так званий Харківський собор), наслідки якого не подолані й дотепер. «Спровоковане тоді з Москви церковне розділення, – ...одна з причин нинішньої неоголошеної війни та часткового успіху агресії Росії проти України (окупація Криму і частини Донбасу)» [3].

З наданням Константинопольським патріархатом ПЦУ Томосу про автокефалію (січень 2019 р.) не лише керівництво РПЦ, а й політичне керівництво Російської Федерації докладають значних зусиль для того, щоб понад 10 тисяч парафій УПЦ (МП), котрі допоки перебувають у РПЦ, продовжували залишатися у підпорядкуванні Московського патріархату. Щоправда, виникають питання при співставленні даних щодо кількості парафій УПЦ (МП) з опублікованими результатами соціологічних досліджень кінця 90-х років ХХ ст., зокрема, щодо прихильників Української Православної Церкви Київського патріархату (УПЦ (КП)) у м. Києві, згідно з якими 34,3 % киян заявили про свою належність до УПЦ (КП), і тільки 4 % – до УПЦ (МП), хоча остання має в Києві в півтора рази більше громад, ніж Київський патріархат» [6].

Показовою є тенденція зростання перерозподілу низки парафій від УПЦ (МП) до УПЦ (КП) на початку ХХІ століття, і особливо після отримання ПЦУ Томосу від Вселенської патріархії. Зокрема, протягом 2019 р., за оцінкою Митрополита Київської і всієї України Епіфанія, до ПЦУ долучилися понад 600 парафій. Цей процес, на його думку, відбувається мирно, добровільно і спокійно: «Ми не прагнемо створювати в середині країни другий релігійний фронт. Це було бажання з боку РФ – створити в Україні протистояння на релігійному ґрунті» [4].

У вживаному контексті поняття «другий релігійний фронт» розуміється нами як застереження митрополита Епіфанія не допустити, щоб непряме (опосередковане) міжконфесійне протистояння між православними вірянами України та Росії, помітне загострення якого відбулося особливо після одержання ПЦУ Томосу від Вселенської патріархії, переросло у прямий міждержавний воєнний конфлікт, привід для якого намагається знайти не одне десятиліття РФ.

Наразі всі намагання предстоятеля ПЦУ, як і Вселенського патріарха Варфоломія, щодо налагодження міжправославного діалогу та взаєморозуміння Московська патріархія та її очільник Кирило відкидають, застосовуючи при цьому різні, часто сумнівні, засоби.

Напередодні прийняття рішення про надання Томосу ПЦУ Московський патріарх Кирило мав зустріч з Вселенським патріархом, трансляція якої у ЗМІ засвідчила, що патріарх Кирило не лише не виявив задоволення результатами перемовин з патріархом Варфоломієм, а й продемонстрував «абсолютну байдужість, яка межує зі зневагою», притаманною «сильним світу цього». Таке ставлення є показовим не тільки для РПЦ, але і, загалом для російських політиків, для яких звичними є силові методи.

Для «непослушників» - патріархів, митрополитів Вселенського патріархату, Елладської православної церкви, Александрійського патріархату, з якими РПЦ розірвала (на січень 2020 р.) стосунки, було введено особливі «санкції». Йшлося про заборону спілкування з єпископатом та духовенством, співпричастя на всіх рівнях (єпископату, духовенства та вірян) і т.і. Держдума Росії, у свою чергу, прийняла законопроект, яким заборонила організувати паломництво і т.ін. Усі ці санкції мали за мету карати «непослушників» фінансово.

Розірвання стосунків з Православними Церквами, що визнали або можуть визнати ПЦУ, за словами Д. Горєвого, – це шлях до ізоляції самої РПЦ «на кшталт такої, у якій опинився Кремль через агресію проти України. Якщо РПЦ і надалі проводитиме таку політику, то вона ризикує перетворитися на замкнену церкву... Таку собі церкву Росії та її діаспори і майже не відрізнятиметься у цьому плані від релігійних старообрядців» [2].

Наразі РПЦ змушена буде, навіть у віддаленій перспективі, змінювати свою політику у відносинах з

іншими церквами, у тому числі із ПЦУ. У цьому зв'язку митрополит Епіфаній зазначив: «З часом, я впевнений, ...РПЦ буде змушена визнати автокефалію Української православної церкви. Тому ми і РПЦ є братами у Христі, і всі ми єднаємося навколо Христа – кожен у своїй помісній церкві, але загалом ми складаємо повноту вже єдиної Христової церкви» [8]. Від налагодження таких взаємовідносин залежить ефективність діяльності не лише православних інституцій, а й загалом міждержавних відносин, у яких найнаочніше віддзеркалюється рівень дотримання прав і свобод людини і громадянина.

Найявне ж українське законодавство гарантує рівні права та умови діяльності для усіх конфесій, представлених сьогодні в культурно-історичному просторі українства. Правові приписи та процедури є надійними механізмами захисту прав віруючих, законних інтересів релігійних організацій, уникнення конфліктних ситуацій на релігійному ґрунті.

Тільки при встановленні партнерських міжконфесійних та державно-церковних відносин можливе зменшення деполітизації релігійних відносин.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі: Проведений аналіз показує, що політична складова у тій чи іншій мірі присутня в усіх сучасних релігіях світу, а, відтак, і у міжконфесійних відносинах. Особливо помітна присутність цієї складової у християнстві, у тому числі і в одному із його різновидів - православ'ї. Саме запровадження князем Володимиром християнства у X ст., без сумніву, пов'язане з політикою. Це підтверджують і такі знакові, за своєю суттю, події, як надання Томосу ПЦУ, організація капеланства в армії і т. і. По суті, ці та деякі інші визначальні заходи, хоч і відбуваються під егідою Церкви, але без підтримки з боку держави вони б, імовірно, не відбулися.

Отримання Томосу – важлива подія у житті українського народу. В цій події брали участь не тільки високоповажні релігійні діячі, але і політичний «бомонд» – президенти, депутати Верховної Ради, урядовці, меценати і т. і. «Цей Патріарший і Синодальний Томос, написаний і підписаний в Кодексі нашої Великої Христової Константи-нопольської церкви, – написано в Томосі, – вручений в точній ідентичній копії Блаженнішому Пред-стоятелю Святійшої Церкви України, митрополиту Епіфанію та Його високоповажності Президенту України пану Петру Порошенку, для довічного доказу та постійного представлення» [5].

Сьогодні все ще продовжуються дискусії стосовно сприяння, яке надали органи державної влади і, зокрема, п'ятий президент України Петро Порошенко, для отримання Томосу від Вселенського Патріархату. Зокрема, переважна більшість при-хильників УПЦ (МП) вважають, що ні П. Порошенко, ні Верховна Рада, ні навіть спеціально створені громадські організації (близько 500 по усій Україні, які збирали підписи на підтримку Томосу) не повинні втручатися у церковні справи, оскільки в Україні згідно з Конституцією Церква відокремлена від держави. Для спростування такого роду інсинуацій переважно з боку РПЦ та

обґрунтування право-мірності надання допомоги з боку державних очільників при наданні ПЦУ Томосу, скористаємося принципом рівнонаближеності. У авторському розумінні принцип рівнонаближеності базується на однаковому ставленні до усіх конфесій незалежно від їхнього віросповідання та забезпеченні для них рівних правових та релігійних засад. Саме цей принцип – рівнонаближеності, з нашого погляду, і був покладений в основу розробки стратегії і тактики одержання Томосу для ПЦУ – фундаменту створення єдиної Помісної Православної Церкви України. Відомо, що таку політику напередодні одержання Томосу підтримали усі конфесії України, окрім УПЦ (МП), що дало можливість, по суті, запобігти конфесійному протистоянню, яке пророкували проросійськи налаштовані політики в Україні.

Наразі, процес розвитку ПЦУ як Церкви, покликаної репрезентувати весь український народ як всередині країни, так і на міжнародній арені – продовжується. Росія, яка завжди розглядала українську Церкву з геополітичного погляду, безсумнівно, буде протистояти її становленню та утвердженню. Оскільки для Росії втрата української Церкви означає повний розрив з Україною, цього вона аж ніяк не хоче допустити. Для Путіна, який, за оцінкою патріарха Кирила, є «чудом Господнім», Церква, армія, ядерна зброя – це той фундамент на якому тримається його необмежена влада. Очевидно, у найближчі роки конфесійні відносини між ПЦУ та УПЦ (МП) в Україні будуть складними і не позбавленими конфліктів. Цьому причиною великодержавницька політика Росії, яку репрезентують в Україні представники «п'ятої колони» - в рясах чи без них, з метою провокувати міжконфесійну нестабільність.

Утворення і розбудова Православної Церкви України вселяє впевненість українців розвивати свою самостійну релігійну структуру, утверджувати Україну як незалежного суб'єкта міжнародних відносин.

1. Вселенський Престіл і Церква України – документи свідчать. URL: <https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni/vselenskiy-prestil-i-tserkva-ukrajini-dokumenty-svidchat>. (дата звернення 19.12.2019).

2. Горевой Дмитро. У боротьбі проти ПЦУ Москва ще більше заганяє себе у пастку. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30349292.html>. (дата звернення 19.12.2019).

3. Епіфаній (Думенко). Церковна безпека не менш важлива за військову. Епіфаній. URL: <https://novynarnia.com/2018/12/15/epifanij-article/> (дата звернення 19.12.2019).

4. Нова хвиля переходів від УПЦ МП. URL: https://risu.org.ua/article_print.php?id=78062&name=society_digest&_lang=ua&. (дата звернення 19.12.2019).

5. Оприлюднили текст Томосу. *Волинська правда. Перше волинське незалежне інтернет-видання*. 09.01.2019: email: vppravda@gmail.com. (дата звернення 19.12.2019).

6. Палінчак М. М. Мережа релігійних організацій в Україні: стан та перспективи розвитку. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/3211/Палінчак%20APP_5525.pdf?sequence=1&isAllowed=y. (дата звернення 19.12.2019).

7. Резолюція Міжнародної науково-практичної конференції «Заснування Київської Митрополії та християнізаційні впливи на Русі-Україні за часів Великого князя Київського Оскольда: 1150 років». Київ. 2012. 14-15 грудня.

8. Червоненко В., Хоменко С. Епіфаній: брати з РПЦ будуть змушені визнати нашу автокефалію.

URL: https://risu.org.ua/article_print.php?id=78062&name=society_digest&lang=ua&. (дата звернення 19.12.2019).

References

1. *Vselenskyi Prestil i Tserkva Ukrainy – dokumenty svidchat* [The Universal Throne and the Church of Ukraine - the documents bear witness]. URL: <https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni/vselenskij-prestil-i-tserkva-ukrajini-dokumenti-svidchat>. (in Ukrainian). (Last accessed 19.12.2019).

2. Horievoi Dmytro. *U borotbi proty PTsU Moskva shche bilshе zahaniaie sebe u pastku* [In the fight against the CCP, Moscow is even more trapped]. D. Horievoi. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30349292.html>. (in Ukrainian). (Last accessed 19.12.2019).

3. Epifanii (Dumenko). *Tserkovna bezpeka ne mensh vazhlyva za viiskovu* [Church security is no less important than military security]. Epifanii. URL: <https://novynarnia.com/2018/12/15/epifanij-article/>. (in Ukrainian). (Last accessed 19.12.2019).

4. *Nova khvyliya perekhodiv vid UPTs MP* [New wave of transitions from the UOC MP]. URL: https://risu.org.ua/article_print.php?id=78062&name=society_digest&lang=ua&

(in Ukrainian). (Last accessed 19.12.2019).

5. *Oprylyudnyly tekst Tomosu* [They published the text to Thomas]. *Volynska pravda. Pershe volynske nezalezhne internet-vydannia*. 09.01.2019 (in Ukrainian). (Last accessed 19.12.2019).

6. Palinchak M. M. *Merezha relihiinykh orhanizatsii v Ukraini: stan ta perspektyvy rozvytku* [Network of Religious Organizations in Ukraine: Status and Prospects for Development]. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/3211/Палінчак%20APP_5525.pdf?sequence=1&isAllowed=y. (in Ukrainian). (Last accessed 19.12..2019).

7. *Rezoliutsiia Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Zasnuvannia Kyivskoi Mytropolii ta khrystyianizatsiini vplyvy na Rusi-Ukraini za chasy Velykoho kniazia Kyivskoho Oskolda: 1150 rokiv»* (2012) [Resolution of the International Scientific and Practical Conference "Founding of the Kyiv Metropolis and Christianization Influences in Russia-Ukraine during the Grand Duke of Kiev Oskold: 1150 Years"] (in Ukrainian).

8. Chervonenko V., Khomenko S. *Epifanii: braty z RPTs budut zmusheni vyznati nashu avtokefaliu* [Epiphany: ROC brothers will have to recognize our autocephaly]. URL: https://risu.org.ua/article_print.php?id=78062&name=society_digest&lang=ua&

(in Ukrainian). (Last accessed 19.12.2019).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.14>
УДК141-051(477)“18“

Олександр Рубан

кандидат філософських наук,
доцент кафедри загальної підготовки та соціальної роботи
ПВНЗ «Кропивницький інститут
державного та муніципального управління»

ORCID: 0000-0002-9814-5552

Email: ruban.kmu@gmail.com

ФІЛОСОФСЬКІ ІДЕЇ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

Анотація: Стаття присвячена аналізу творчої спадщини Пантелеймона Куліша в контексті сучасних реалій.

Науковий доробок Пантелеймона Куліша надзвичайно широкий. Це і загальна концепція української культури та мови, і проблеми розвитку самої української нації, її ментальності та історичної місії. У запропонованій статті мова йде, насамперед, про проблему особистісної орієнтації стосовно «внутрішнього» і «зовнішнього» в людині, розуму і серця.

Пантелеймон Куліш, не поодиноким дослідник, що звертає увагу на ментальної особливості українців щодо протиставлення серця і розуму, почуттів і логіки. Ментальний характер такого протистояння продовжується у протиставленні «города» і «хутора» як уособлення, відповідно, цивілізації та культури.

Культура для П. Куліша постає чимось сакральним, споконвічним, духовним утворенням, що, власне, і створює внутрішню людину.

Стверджується, що в певному сенсі спрямованість руху цивілізації та культури є діаметрально протилежними. Оскільки цивілізація тягнє до уніфікації та стандартизації, а культура, як зосередження духовних потенцій — до індивідуальності та унікальності. Глобалізація, як цивілізаційний рух, спричиняє інтегративні процеси та трансформацією національної культури в бік її уніфікації.

Провідною ідеєю Кулішевих роздумів протягом, практично, всього життя було намагання зберегти національну самобутність українського народу, його мову й культуру, звичаї і традиції — і, разом з тим, залучити до європейської спільноти українців. Тож побоювання Пантелеймона Куліша, щодо цивілізаційного тиску на національну культуру, мають незаперечні підстави.

І, наостанок, автор звертається до думок Куліша щодо проблема особистості людини, її долі, її національного способу буття, а також проблеми самопізнання.

Ключові слова: українська культура, ментальність, цивілізація, глобалізація, духовність, самовизначення, самореалізація.

Oleksandr Ruban

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor,
Department of general education and social work,
Private high School
"Kropyvnytskyi Institute of State and Municipal Management"

PHILOSOPHICAL IDEAS OF PANTELEIMON KULISH IN OUR TIME

Abstract. The article is devoted to the analysis of the creative heritage of Panteleimon Kulish in the context of modern realities. Scientific work of Panteleimon Kulish is extremely wide. It includes the general concept of Ukrainian culture and language, the problems of development of the Ukrainian nation, its mentality and historical mission. The proposed article deals, first of all, with the problem of personal orientation of the author related to the "internal" and "external" in human, in his mind and heart. Panteleimon Kulish was not a single researcher who drew attention to the mental feature of Ukrainians in the juxtaposition of heart and mind, feelings and logic. The mental character of such a struggle continues in the opposition to the "city" and "countryside" as an embodiment respectively of civilization and culture. The culture appears for P. Kulish to be something sacred, ancestral and spiritual, which, in fact, creates an inner person. It is argued that in a certain sense the orientation of the movement of civilization and culture is diametrically opposed. Since civilization tends to unify and standardize, culture focused on spiritual potentials, tends towards individuality and uniqueness. Globalization, as a civilization movement leads to integration of the processes and the transformation of national culture towards its unification.

The main idea of Kulish reflections during his whole life was an attempt to preserve the national identity of the Ukrainian people, their language and culture, customs and traditions and, at the same time, to involve Ukrainians into the European community. Therefore, the fears of Panteleimon Kulish, concerning civilization pressure on the national culture have undeniable reasons. Finally, the author of the article turns to Kulish thoughts about the problem of the personality of human, his destiny, his national way of life, and also the problems of self-knowledge.

Keywords: Ukrainian culture, mentality, civilization, globalization, spirituality, self-determination, self-realization.

Звернення до творчої спадщини Пантелеймона Куліша є надзвичайно своєчасним з огляду на сьогоденні соціально-політичні реалії України. Пошук у минулому тих ідейних здобутків, що визначають (чи можуть визначати) подальший історичний поступ сучасного суспільства справа надзвичайно не тільки важлива, але й відповідальна.

Творча спадщина визначного діяча української культури XIX ст. Пантелеймона Олександровича Куліша (1819 – 1897) є яскравою і неоднозначною сторінкою духовних пошуків української інтелігенції XIX століття. Коло питань, що його хвилювали, було надзвичайно широким, але воно завжди стосувалося не тільки проблем, що хвилювали і хвилюють людство протягом всього часу його існування: проблем людського буття, моральності, віри, відносин особи й суспільства. Науковий доробок Пантелеймона Куліша охоплює

розробку загальної концепції української культури та рідної мови як необхідної складової духовного відродження нації, проблеми розвитку самої української нації, її ментальності та історичної місії. ("Хутірська філософія і віддалена од світу поезія", "Листи з хутора", "Історії воз'єднання Русі") [5].

На наш погляд, сьогоденішнє бачення місця творчої спадщини Пантелеймона Куліша в контексті сучасних реалій, попри існування достатньої кількості наукових досліджень (в кінці 90-х років XX століття з'являються фундаментальні підручники з історії філософії в Україні таких дослідників як В. Горський [3, с. 160-163], І. Огородник, М. Русин, Ю. Федів, Н. Мозгова), не розглядається в контексті відповідності його, в першу чергу, філософських поглядів сучасній соціально-політичній ситуації в Україні.

Які, власне, головні філософські ідеї Пантелеймона Куліша привертають увагу не лише академічного дослідника, але й практичної філософської думки?

Як вважав Д. Чижевський, світоглядною основою Пантелеймона Куліша було чітке усвідомлення подвійності людської сутності. Протистояння «зовнішньої» і «внутрішньої» людини проглядається крізь ряд логічно взаємопов'язаних протилежностей. Найсуттєвішою з них — «серце» людини і «зовнішнє» у ній. Пантелеймон Куліш вважав, що всі негаразди, як особисті, так і суспільні починаються, коли «зовнішнє» у людині бере гору над «внутрішнім». Лише на «внутрішньому», «сердечному» можна і треба зводити ідею України, «зовнішнє» ж варто нейтралізувати або й відкинути як їй вороже і шкідливе [12, VIII].

І у наш час проблема українського менталітету привертає до себе все більше уваги. Свідома розбудова української держави неможлива без глибокого та об'єктивного вивчення духовних особливостей нашого народу. Знання основних, притаманних конкретній нації якостей виконують прогностичну функцію, дозволяють передбачити найближче майбутнє розвитку різних аспектів розвитку держави [4].

Пантелеймон Куліш не поодиноким дослідником, що звертає увагу на протиставлення серця і розуму, почуттів і логіки як ментальної особливості українців. Зокрема, В. Липинський підкреслював визначальну роль емоційності в українському національному характері. Згідно його твердження, перевага емоційності над раціонально-вольовими компонентами в українців є згубною для політики та й узагалі для суспільного життя, а її привабливий естетизм перетворився на безпорадність у соціальних питаннях, у розбудові держави. З іншого боку, політично-руйнівний, занадто чутливий темперамент у певних обставинах може стати і національно-творчою силою [6].

Виходячи з цих і багатьох інших міркувань, змальовується особливий тип української людини, людини інтровертивної вдачі, заглибленої у внутрішній світ, котра живе і керується в діях серцем, почуттями, безпосередністю, а не раціонально-вольовими настановами, людини, котра активна внутрішньо і пасивна зовнішньо, бо боїться змінити щось у встановленому порядку світу й природи. Ця інтровертивна спрямованість доповнюється ознаками меланхолійного темпераменту з його невірноваженим настроєм, здатним раптово з веселого стати сумним, дивно поєднувати сміх і сльози, піддаватися пристрастям і т.п. Українця з давніх-давен характеризує працьовитість, хазяйновитість, гостинність і доброзичливість у стосунках як з одноплемінниками, так і з чужоземцями, обережність, сентиментальність, але також рішучість і незламність, винахідливість і хоробрість, героїзм і самопожертва, коли доводиться взяти до рук зброю [1, с. 10]. Українець глибоко зв'язаний з краєм, у якому народився і виріс,

«зрощений», «злитий» з природою (антеїзм). Недостатня єдність і згуртованість українців пояснюється перш за все їх індивідуалізмом (що різко контрастує з російським колективізмом) і перегукується з менталітетом народів Західної Європи.

Компоненти національного менталітету обумовлені, на думку Г.Є. Смітюха та В.В.Стрілецького, «всесвітньо-історичною місією українського етносу, як Матері-Берегині європейської цивілізації, що простягла свої захищаючі руки між Заходом та Сходом. Цим компонентам притаманні поєднання індивідуалізму, характерного для західної ментальної орієнтації, і східної вразливості, ... бурхливої реакції на соціальну несправедливість, частково перемішаної з наївною вірою в сильного правителя» [11].

Загалом в ментальності українців чітко прослідковується недовіра до інтелекту і його недооцінка. І у своєму виборі українець надає перевагу серцю і почуттям, часто діючи всупереч рацію, логіці. Наприклад, «для української культури є характерним висунання на передній план не формалізму розуму, а того, що становить коріння морального життя, "серця" як метафори інтимних глибин душі» [2, с. 73]. Це характеризує навіть сучасний український електорат, для якого вподобання щодо того чи іншого кандидата будуватиметься далеко не на інтелектуальній перевазі, умінні переконувати та вдало аргументувати власну думку, нарешті, на рівні освіченості одного з них, а досить часто навпаки — на емоційному ставленні до примітивізованого у власній свідомості образу, який не має нічого спільного з реальною особою. Згадалося, що на попередніх виборах до Верховної Ради України одна з політичних сил використовувала під час виборчої кампанії слоган «Голосуй серцем!». Європейське співтовариство, до якого так прагне залучитися Україна, маючи дещо іншу ментальність, голосує розумом, головою.

Звідси випливає наступна суперечність. Суперечність між культурою та цивілізацією. Як відомо, суть культури може бути графічно представлена у вигляді трикутника, в основі якого — виховання й освіта (двигун культури), а сторони — оброблення, обробка (сенс культури) і поклоніння, шанування (культ як своєрідне гальмо). Культура — це ідеал, що виконує системоутворюючу роль у технології суспільного виробництва. Якщо перший, базовий шар культури полягає в предметній діяльності людини, де творяться речі, другий її шар — у процесі спілкування людей, який породжує ідеї й уявлення, то її третій шар представлений системою духовних символів. Вони мають форму релігійних догматів і одкровень, філософських концепцій, а також реалізуються в різноманітних формах мистецтва.

Культура для П. Куліша постає чимось сакральним, споконвічним, духовним утворенням, що, власне, і створює внутрішню людину. Тому культурні ідеали П. Куліш шукає і знаходить у минулому, в народній мові, в хуторській самодостатності, в поверненні від «города» до

«хутора», від Європи до України як умови збереження національної ідентичності. Побоювання Пантелеймона Куліша щодо цивілізаційного тиску на національну культуру мають незаперечні підстави.

Потрібно підкреслити, що при всьому різноманітті підходів до визначення співвідношення культури і цивілізації основним є уявлення про цивілізацію як про більш зовнішній у порівнянні з культурою шар людського буття. Цивілізація втілює в собі технологічний аспект культури зі ставкою не на якісні, а на кількісні параметри буття з установкою на безмежний розвиток із зміною цілей цього розвитку. Головне в цивілізації — безупинна зміна технологій для задоволення настільки ж безупинно зростаючих потреб і можливостей людства при законодавчому забезпеченні цього процесу. Таке уявлення про цивілізацію засновано в основному на успіхах і досягненнях науково-технічної революція в країнах Заходу і на постулатах ліберальної демократії.

Спрямованість руху цивілізації та культури є діаметрально протилежними. Оскільки сенсом існування цивілізації є задоволення потреб людини, в першу чергу, з точки зору тілесної комфортності, то вона, за відсутності тілесної відмінності, тяжіє до уніфікації та стандартизації. А культура, як зосередження духовних потенцій — до індивідуальності та унікальності. Глобалізація, як цивілізаційний рух, зробила «прозорими» багато державних кордонів, забезпечила вільний потік не тільки товарів і капіталів, але й цінностей, ідеалів, життєвих стандартів, що привело до домінування окремих країн у світовому співтоваристві не тільки в економічній площині, але й унеможливило повномасштабний розквіт національної культури.

Глобалізація спричиняє інтегративні процеси та трансформацію національної культури в бік її уніфікації. При цьому індивід та етнокультурна спільнота багато здобувають і чимало втрачають. Їх завдання - пошук можливостей глобального взаєморозуміння, невід'ємною складовою якого є ментальні особливості світосприйняття. На думку В. Лобаса, українська культура в умовах глобалізації ще може реалізувати своє різноманіття, історичне та регіональне [7, с. 116].

Для Пантелеймона Куліша повернення від «города» до «хутора» це не спроба заховатися в культурну резервацію, де панують споконвічні, непересічні цінності. Це віковичне прагнення українців бути вільними, самостійними, незалежними, самодостатніми суб'єктами самоврядування. Бути українцями не за назвою і зовнішніми ознаками, а за «внутрішніми», за суттю.

Наступна суперечність є логічним продовженням попередньої. Мається на увазі протиставлення України та Європи. Перебуваючи за кордоном, Пантелеймон Куліш у своїх листах писав про нікчемність і міщанство тогочасного європейського життя. Особливо міста, що є осередком егоїзму, де кожен сам по собі, а до інших немає ніякого діла. Засуджуючи бездуховність міської цивілізації, Куліш, по суті, говорить про відчуження

людини від власної сутності в умовах європейського зовнішнього, раціонального, безсердечного способу життя. Вихід він вбачає у руйнуванні міста з його небезпечною для сердечного життя атмосферою. «Містам треба розсипатися ... ніяк не засиджуючись у велетенських скоповищах многолюдства». Знайшовши мало ладу в європейській цивілізації, П. Куліш в якості альтернативи проповідує хutorянську Україну. На його думку, соціальні реформи повинні мати на меті дезурбанізацію, «селянізацію» чи ж то пак фермеризацію. На думку дослідника творчості П. Куліша В. Петрова, висловлену у статті «Хutorянство і Європа», «в українському хutorянстві Куліш бачить ключ до розв'язання соціальної проблеми Європи. ... Хутір, — ось та форма життя, що до неї в майбутньому прийде все людство. Надобно городам раздробиться на села, на мызы», — так формулює Куліш провідне твердження свого хutorянського, «мизного» соціалізму [9, с. 204].

На перший погляд, досить сміливе й парадоксальне твердження. Але, за великим рахунком, Пантелеймон Куліш має рацію. Вже давно, і не тільки в Європі, однією з умов соціального і душевного комфорту є власна приватна замиська оселя (будинок, маєток, ранчо, хутір), в якій людина відчуває себе хазяїном на власній землі, що, в свою чергу, викликає почуття врівноваженості, стабільності та власної соціальної значущості. Життя за містом у природному середовищі сприяє віднайденню «внутрішньої» людини.

Особливе місце у роботах дослідника займає проблема особистості людини, її долі, її національного способу буття, а також проблеми самопізнання.

Одним із компонентів духовного розвитку народу є розвиток його спроможності до самопізнання, самоаналізу, самовизначення, самореалізації, в процесі яких народ розкриває свою самобутність та універсальність свого духовного життя. Механізм творчої самореалізації народу завжди ґрунтується на його внутрішньому плюралізмі.

Провідною ідеєю Кулішевих роздумів протягом, практично, всього життя було намагання зберегти національну самобутність українського народу, його мову й культуру, звичаї і традиції і, разом з тим, залучити до європейської спільноти українців. Орієнтуючи співвітчизників на засвоєння здобутків західної і світової цивілізації, він ревно жадав вивести рідний народ, українське письменство й науку на широку дорогу світового поступу.

Взагалі національне самовизначення в культурі має на увазі не просто продукування артефактів та їх включення в систему культурних цінностей. Самовизначення в світі культури є складним шляхом становлення нації, принциповою зміною характеру людського буття, досягнення духовної суверенності. Це утвердження себе як вільної спільноти, відповідальної за долю світу, створює вісь духовного розвитку нації та втілюється в феномені духовності.

«Таке самовизначення призводить до внутрішньо-духовних конфліктів самосвідомості народу, яка, в свою чергу, є усвідомленням його місця та сутності в системі міжнародних зв'язків і відносин, є знанням або уявленням народу про значущість свого, так би мовити, "Я" для людства та для себе, для своєї діяльності та переживання цього знання» [10, с. 63-64].

Виразити свою національну самобутність можна різними засобами, але реалізувати себе як самобутнє утворення і, в той же час, утвердитись як представник людства, нація може лише в процесі створення культури та її феноменів. Саме обстоювання народом своїх мотивів, цінностей, боротьба за внесення власного "внеску" в родову програму людства, в тканину культури і є духовною самореалізацією нації, або, як писав Куліш, "духовної самостійності" українського народу.

Повна, цілісна самореалізація можлива лише тоді, коли народ є представником не вузьконаціонального інтересу, а виражає глобально-загальне, коли в процесі самореалізації розвиваються сутнісні сили людства, створюються нові можливості, тобто створюється нова культура. На жаль, культурно-історична практика розвитку української нації не може похвалитися умовами (в першу чергу, тривала відсутність власної державності), за яких український народ мав можливість цілісної духовної самореалізації, тому своєрідною максимом для Пантелеймона Куліша було існування «культурної автономії».

Творча спадщина Пантелеймона Куліша, насамперед філософська, в контексті сьогодення не втратила ні своєї актуальності, ні дискусійності. Проблеми людського буття, духовності, відносин особи й суспільства, особистості та культури, менталітету нації, що піднімалися Пантелеймоном Кулішем відносяться до так званих «вічних», і кожна епоха, кожен мислитель саме на їх розв'язанні демонструє рівень власного розумового їх «охоплення». І в цьому відношенні Пантелеймон Куліш викликає науковий інтерес не тільки як одна із історичних постатей України XIX століття, але як мислитель, що потужно сприяв зростанню національної самосвідомості українців.

1. Бабина Т. Г. Історичні виміри менталітету: своєрідність українського світу. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія.* 2012. Т. 20. Вип. 22 (2). С. 8–12.

2. Бондаренко О.В. Українська ментальність в розмаїтті національних ментальних формоутворень й архетипів: історико-культурний аспект. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії.* 2008. Вип. 32. С. 66-78.

3. Горський В. С. Історія української філософії. *Курс лекцій.* К., 1997. 287 с.

4. Кримський С.Б. Архетипи української ментальності. *Проблеми теорії ментальності.* К., 2006. С. 273-301.

5. Куліш П. О. Твори: у 2 т. К., 1989. Т. 2. 586 с.

6. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. К., 1995. 470 с.

7. Лобас В. Цілісність української культури за умов глобалізації. *Філософські діалоги* 2010. Вип. 4, Ч. 1: Філософсько-антропологічні читання: творча спадщина В.І. Шинкарука та сьогодення. К., 2010. С. 109-116.

8. Онацький Є. Українська емоційність. *Українська душа: збірник наукових праць / За заг. ред. В. Храмової.* К., 1992. С. 36-37.

9. Петров Віктор. Розвідки. Т. 1. К., 2013. 592 с.

10. Рубан О.М. Художня діяльність як безпосередній спосіб існування самобутності нації. *Полікультурність, діалог і злагода: українські реалії. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.* Мелітополь, 22-23 травня 2008 р. 304 с.

11. Смітюх Г.С., Стрілецький В.В. Український менталітет URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Publ/SacralUkraine/Mentality.html> (дата звернення 26.04.2020).

12. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. К., 1992. 352 с.

References

1. Babyna T. H. (2012). *Istorychni vymiry mentalitetu: svoieridnist ukrainskoho svitu* [Historical dimensions of mentality: peculiarity of the Ukrainian world]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya: Filosofiia. Sotsiologhiia. Politologhiia.* Т. 20. Vypusk 22 (2). P. 8–12 (In Ukrainian).

2. Bondarenko O.V. (2008). *Ukrainska mentalnist v rozmaitti natsionalnykh mentalnykh formoutvoren i arkhety piv: istoryko-kulturnyi aspekt* [Ukrainian Mentality in the Diversity of National Mental Formations and Archetypes: A Historical and Cultural Aspect]. *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii.* Vypusk 32. P. 66-78 (In Ukrainian).

3. Horskyi V.S. (1997). *Istoriia ukrainskoi filosofii. Kurs lektsii* [History of Ukrainian Philosophy. Course of lectures]. Kyiv (In Ukrainian).

4. Krymskyi S.B. (2006). *Arkhetypy ukrainskoi mentalnosti* [Archetypes of the Ukrainian mentality] *Problemy teorii mentalnosti.* Kyiv. P. 273-301 (In Ukrainian).

5. Kulish P. O. (1989). *Tvory: u 2 t.* [The Works: in 2 vol]. Т. 2. Kyiv (In Ukrainian).

6. Lypynskyi V. (1995). *Lysty do brativ-khliborobiv* [The Letters to brothers-farmers]. Kyiv (In Ukrainian).

7. Lobas V. (2010). *Tsilisnist ukrayinskoï kultury za umov hlobalizatsii* [The Integrity of Ukrainian Culture in the Conditions of Globalization]. *Filosofski dialohy.* Vypusk 4. CH. 1: Filosofska-antropolohichni chytannia: tvorcha spadshchyna V.I. Shynkaruka ta sohodennia. S. 109-116 (In Ukrainian).

8. Onatskyi YE (1992). *Ukrainska emotsiynnist* [Ukrainian emotionality]. *Ukrayinska dusha: zb. nauk. pr. / Za zah. red. V. Khramovoyi.* S. 36-37 (In Ukrainian).

9. Petrov Viktor (2013). *Rozvidky.* [Intelligence]. Т.1. Kyiv (In Ukrainian).

10. Ruban O.M. (2008). *Khudozhnia diialnist yak bezposerednii sposib isnuvannia samobutnosti natsii* [Artistic activity as a direct way of existence of a nation's identity]. *Polikulturnist, dialoh i zlahoda: ukrainski realii. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Melitopol (In Ukrainian).

11. Smitiukh H.YE., Striletskyi V.V. *Ukrainskyi mentalitet* [The Ukrainian mentality]

URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Publ/SacralUKraine/Mentality.html> (In Ukrainian). (Last accessed 26.04.2020).

12. Chyzhevskyi D. (1992). *Narysy z istorii filosofii na Ukraini* [Essays on the History of Philosophy in Ukraine]. Kyiv (In Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.15>
УДК 314 (477.54) "19"1926-1937

Володимир Скляр

доктор історичних наук,
завідувач кафедри українознавства,
культурології та історії науки,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ORCID: 0000-0003-2589-4728

Email: sklyar_vm@ukr.net

ЗМІНИ ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ КРАСНОКУТСЬКОГО РАЙОНУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА 1926–1937 рр.: ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

Анотація. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу став ефективним засобом політики сталінського тоталітарного режиму, спрямованого на упокорення українців. Знищення українських селян голодом у 1933 році супроводжувалося масовими репресіями проти української еліти, припиненням політики «українізації» та поверненням до традиційної політики російщення України. Найбільші демографічні втрати від Голодомору 1932–1933 рр., поряд із Київщиною, мала і Харківщина. На основі аналізу статистичних матеріалів переписів населення 1926 та 1937 рр. виявлено інтенсивне скорочення чисельності населення Краснокутського району Харківської області. Внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. Краснокутчина втратила майже третину всього населення. На місце винищених голодом українців сталінський режим поселив мігрантів, насамперед росіян з Центрально-Чорноземної області Росії. Тому, безпосередні людські втрати від Голодомору у Краснокутському районі були ще більшими, бо перепис 1937 року враховував не лише населення, яке вижило після цієї демографічної катастрофи, але й недавніх переселенців. Голодомор 1932–1933 рр. у Краснокутському районі, як і на інших сільських теренах тодішньої УСРР, став геноцидом українства. Серед загальної чисельності населення Краснокутчини за переписом населення 1926 року частка українців досягала 99%. За «сухою» статистикою демографічних втрат України від Голодомору 1932–1933 рр. – трагічні долі мільйонів українських селян, коли були знищені цілі родини, а наслідки відбилися і на наступних поколіннях.

Ключові слова: зміни чисельності населення, густина (щільність населення), Краснокутський район, Харківська область, переписи населення, Голодомор 1932–1933 рр., демографічні втрати.

Volodymyr Skliar

Doctor of Sciences in History,
Professor, Head of the Department
of Ukrainian Studies, Cultural Studies and the History of Science,
National technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

POPULATION CHANGES IN THE KRASNOKUTSK DISTRICT OF THE KHARKIV REGION DURING 1926–1937: DEMOGRAPHIC LOSSES AS A RESULT OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933

Abstract. The Holodomor of 1932–1933 is the genocide of the Ukrainian people. It became an effective instrument of the Stalinist totalitarian regime policy aimed at humiliating of Ukrainians. The extermination of Ukrainian

peasants by the famine of 1933 was accompanied by mass repression of the Ukrainian elite, the cessation of the "Ukrainization" policy and the return to the traditional policy of Russification of Ukraine. The largest demographic losses from the Holodomor of 1932–1933, together with the Kyiv region, experienced also the Kharkiv region. On the basis of the analysis of statistical materials of the census of 1926 and 1937, an intensive reduction of the population of the Krasnokutsk district of the Kharkiv region was revealed. As a result of the Holodomor of 1932–1933, the district lost almost a third of its population. On the place of the extinct Ukrainians, the Stalinist regime settled the migrants, first of all, Russians from the Central Black-Earth region of Russia. Therefore, the immediate human losses because of the Holodomor in the Krasnokutsk region were even greater, because the 1937 census took into account not only the population that survived in this demographic catastrophe, but also the recent migrants. The Holodomor of 1932–1933 in the Krasnokutsk district, like in the other rural areas of the Ukrainian SSR, became a genocide of Ukrainian people. According to the census of 1926 the proportion of Ukrainians constituted 99% of the total population of the Krasnokutsk District. But the "dry" statistics of the demographic losses of Ukraine from the Holodomor of 1932–1933 shows the tragic fates of millions of Ukrainian peasants when the whole families were destroyed and the consequences were reflected in subsequent generations.

Keywords: population changes, density (population density), Krasnokutsk district, Kharkiv region, population census, Holodomor of 1932–1933, demographic losses.

Вступ. Сучасна Україна є не лише пост колоніальною, але й постгеноцидною країною. Голодомор 1932–1933 рр. став найбільшою демографічною катастрофою в історії України. Менше, ніж за рік у часи Голодомору загинуло більше українців, ніж були втрати сільського населення України під час бойових дій Другої світової війни, коли фронт протягом 1941–1944 рр. двічі прокотився територією України, коли свистіли кулі, рвалися снаряди та бомби. Голодомор 1932–1933 рр. став ефективним засобом політики сталінського режиму, спрямованого на упокорення українців. Знищення українських селян голодом у 1933 році супроводжувалося масовими репресіями проти української еліти, припиненням політики «українізації» та поверненням до традиційної політики російщення України. У 1933 році проведено також «реформу» української мови з метою зближення її з російською та заборонено «харківський» правопис 1928 року. Тобто, політика геноциду супроводжувалася політикою етноциду та лінгвоциду.

Серед 7-ми тодішніх областей УСРР, найбільших демографічних втрат від Голодомору 1932–1933 рр. зазнала Харківська область, поряд з Київською. Голодомор охопив не лише всі степові (південно-східні) райони Харківщини, але й усі лісостепові райони, тобто усі без винятку 83 райони області, серед них і лісостеповий Краснокутський. Перепис населення 17.12.1926 року проводився напередодні насильницької колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. Опублікування, заборонених за радянських часів статистичних матеріалів перепису населення 06.01. 1937 року надало можливість провести аналіз змін чисельності населення окремих районів Харківщини за 1926–1937 рр. («Доповідна начальника управління народногосподарського обліку Держплану УСРР Асаткіна «Про попередні результати перепису населення» від 15.01. 1937 року») до ЦК КП(б)У та СНК УСРР [1, С. 381–403].

За радянських часів тема Голодомору 1932–1933 рр. була табуована, а тому і результати перепису населення 1937 року були засекречені, бо в них фіксувалося значне скорочення чисельності населення України, порівняно з переписом 1926 року.

Лише за кордоном ця тема як найбільша демографічна катастрофа в історії України розроблялася переважно лише представниками української діаспори. За останні 30 років в Україні з'явилося значне число наукових праць, присвячених демографічним втратам спричиненим Голодомором 1932–1933 рр., попри помітні відмінності оцінки в абсолютних показниках. Важливе значення має науковий доробок за цією тематикою В.І. Марочка[2], В.І. Сергійчука [1], С.В. Кульчицького[3]. У 2008 році опубліковано, а в 2018 році перевидано «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Харківська область»[4]. Однак, спеціального наукового дослідження, присвяченого дослідженню демографічних процесів у Краснокутському районі Харківської області у 20-ті–30-ті рр. ХХ ст. на сьогодні не існує.

Мета статті: на основі аналізу статистичних матеріалів переписів населення 1926 та 1937 рр. та обліку населення на 01.01. 1932 року [1, С.381] визначити зміни чисельності населення Краснокутського району за двома періодами: 1926–1931 рр. та 1932–1937 рр., а також у цілому за 1926–1937 рр., що сприятиме виявленню демографічних втрат району населення від Голодомору 1932–1933 рр., проведені розрахунки надано у таблиці [5].

Серед 83-х районів Харківщини 40-ве місце за рівнем скорочення чисельності населення за 1926–1937 рр. належало Краснокутському району. У 1937 році Краснокутський район межував з Богодухівським, Валківським, Коломацьким, Опішнянським, Охтирським та Велико-Писарським районами Харківської області, яка тоді за площею була набагато більшою, ніж нині. У 1937 році до складу тодішньої Харківщини належала територія сучасних Харківської та Полтавської областей повністю, половина Сумської області, а також по два райони сучасних Київської, Кіровоградської та Черкаської областей.

Краснокутський район створено 07.03. 1923 року у складі Богодухівської округи Харківської губернії на основі об'єднання Краснокутської, Качалівської, Мурафської та Пархомівської волостей колишнього Богодухівського повіту [6]. 12.11. 1923 року центр округи з міста Богодухова перенесено до міста Охтирки, а

Богодухівську округу перейменовано на Охтирську. З 03.06.1925 року після ліквідації Охтирської округи Краснокутський район ввійшов до складу Харківської округи Харківської губернії [7]. З 01.08.1925 року Харківська губернія була ліквідована, як і всі інші губернії, а Краснокутський район залишився в складі Харківської округи [8]. У 1928 році до складу Краснокутського району приєднано Колонтаївський район, який створено 07.03. 1923 року шляхом об'єднання колишніх Колонтаївської та Костянтинівської волостей Богодухівського повіту[6]. Перепис населення 1926 року проводився окремо за Краснокутським та Колонтаївським районами, а перепис населення 1937 року лише в межах тогочасного Краснокутського району.

У 1930 році було проведено чергову адміністративно-територіальну реформу. З 15.09.1930 року після ліквідації окружної адміністративно-територіальної системи Краснокутський район, як і всі інші райони, безпосередньо підпорядкувався Харкову – тодішній столиці УСРР. Тоді ж Краснокутський район за соціально-економічними показниками та перспективами розвитку віднесено до 1-ї (найнижчої) категорії районів [9]. З 09.02.1932 року зі створенням Харківської області Краснокутський район включено до її складу[10]. До складу Харківської області цей район входить і до нині. У 1933 році до складу Краснокутського району входив районний центр – селище міського типу Красний Кут (Краснокутськ) та 20 сільських рад [11, С. 70]. Чисельність населення Красного Кута становила за переписом населення 1926 року 8,4 тис. осіб [12, С. 39], а чисельність населення Колонтаєва (в 1926 році районного центру) складала 7,8 тис. осіб [12, С. 40].

Краснокутський район належав до південної частини Лісостепу, де зберігалися значні лісові масиви і протікала тоді повноводна річка Мерла з притокою Мерчиком. Однак, наявність лісів та річок не врятувало населення Краснокутчини, абсолютну більшість серед якого складали селяни, від трагедії Голодомору 1932–1933 рр. Площа Краснокутського району становила 102,5 км² (102,5 тис. га). За статистичними даними на 01.01.1935 року частка орних земель досягала 59,8% (61273 га), городів – 4,8% (4954 га), садів, виноградників та ягідників – 1,8% (1888 га), разом оброблюваних земель – 66,4%, тобто дві третини. Частка випасів складала 2,3% (2366 га), сіножатей – 4,2% (4315 га), разом 6,5%. Досить вагомою виявилася і частка лісів – 16,4% (16899 га). Забудова та інші землі становили 10,7% загальної площі Краснокутчини [13, С. 585].

За 1-й період (1926–1931 рр.) чисельність населення Краснокутського району (разом з Колонтаївським) збільшилася з 71,2 тис. осіб до 76,8 тис. осіб, тобто на 7,86% (5,6 тис. осіб), попри насильницьку колективізацію та розкуркулення 1929–1931 рр. Без цих втрат приріст чисельності населення Краснокутчини був би ще більшим. Щорічний приріст чисельності населення району за ці 5 років досягав 1,57% (1,1 тис. осіб)[5]. Це зростання було забезпечено насамперед високим рівнем народжуваності, що сприяло природному приросту

чисельності населення. Якби не було розкуркулення, то зростання чисельності населення у цьому районі за 1-й період був би ще вищим – не менше 2% щорічно. Доволі значною була також у Краснокутському районі і густота (щільність) населення. До того ж, за 1926–1931 рр. густота населення у цьому районі збільшилася з 69,5 осіб на 1 км² до 74,9 осіб та 1 км², тобто на 7,8% (5,4 особи на 1 км²) [5].

На відміну від 1-го періоду (1926–1931 рр.), коли спостерігався досить помітний приріст чисельності населення, за 2-й період (1932–1937 рр.) відбувалося значне скорочення чисельності населення Краснокутського району якраз внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. Зокрема, якщо на 01.01.1932 року чисельність населення Краснокутського району досягала 76,8 тис. осіб, то на 06.01. 1937 року скоротилася до 54,0 тис. осіб, тобто на 29,68 % (22,8 тис. осіб), або майже на третину. За цей же час помітно знизилася також і густота (щільність) населення у цьому районі: з 74,9 осіб на 1 км² до 52,7 осіб на 1 км², тобто на 29,6 % (22,2 осіб на 1 км²) [5].

Однак, реальні людські втрати від Голодомору 1932–1933 рр. у Краснокутчині були ще більшими, бо скорочення чисельності населення за 1932–1937 рр. не враховувало незначний приріст чисельності населення у перші постеноцидні роки (1934–1936 рр.), а особливо переселення на терени району мігрантів: 750 родин із Центрально-Чорноземної області Російської Федерації (сучасні Білгородська, Воронізька, Курська, Липецька, Орловська та Тамбовська області) у листопаді-грудні 1933 року, відповідно до таємної (з грифом «не подлежить оглашенню») Постанови РНК СРСР від 25.10. 1933 року «Про переселення в Україну 21.000 сімей колгоспників» [1, С. 192] та 300 родин з прикордонних районів тодішньої Київської та Вінницької областей (сучасні Житомирська та Хмельницька області) у 1935 році [14, С. 154]. Загальне число переселенців складало у районі не менше 5,2 тис. осіб. Тобто, на районний центр та на кожну із 20-ти сільрад Краснокутчини припадало 50 родин переселенців (250 осіб).

Переселення такого значного числа мігрантів на терени Краснокутчини не було випадковим. Голодомор винищив так багато українських селян, що не вистачало робочих рук. До того ж, таке масове переселення стало можливим, бо Голодомор «звільнив» від господарів багато хат, де й було розселено нових переселенців, які значно поліпшили свої побутові умови. Без урахування переселенців (5,2 тис. осіб), чисельність населення Краснокутського району у 1937 році складала лише 48,8 тис. осіб, а не 54,0 тис. осіб [5]. Тобто, кожен 10-й мешканець Краснокутчини у 1937 році належав до недавніх мігрантів – переважно росіян.

Масове переселення росіян на терени Краснокутчини, як і інших сільських районів України, свідчить про політику сталінського тоталітарного режиму, щодо змін етнічного складу населення на користь росіян, точніше заміну українців, винищених

Голодомором, на росіян. Однак, за 2–3 покоління поодинокі представники дисперсно розселеної російської етнічної меншини у Краснокутчині зазнали природної мовної та етнічної асиміляції з боку української етнічної більшості.

Тому, якщо не враховувати переселенців, переважна більшість серед яких були росіянами, яких сталінський режим розселив у хатах, вимерлих від Голодомору українців, чисельність населення Краснокутського району за 1932–1937 рр. скоротилася на **36,46% (28,0 тис. осіб)**, з 76,8 тис. осіб до 48,8 тис. осіб, **тобто більше, ніж на третину**. Без урахування переселенців, то за 1926–1937 рр. густота (щільність) населення у Краснокутчині істотно знизилася: з 74,9 осіб на 1 км² до 47,6 осіб на 1 км², тобто на 36,4% (27,3 осіб на 1 км²) [5]. За густотою населення Краснокутський район у 1937 році посідав одне з останніх місць поміж лісостепових районів Харківщини, якраз внаслідок Голодомору.

Незважаючи на досить помітне зростання чисельності населення Краснокутського району за 1926–1931 рр., інтенсивне скорочення його чисельності населення за 1932–1937 рр. призвело до того, що і в цілому за 1926–1937 рр. спостерігалася також зменшення загальної чисельності населення району. Так, за цей час чисельність населення Краснокутчини зменшилася з 71,2 тис. осіб до 54,0 тис. осіб, тобто на **24,15% (17,2 тис. осіб)**, або майже на четверть. Якщо не враховувати переселенців, то це скорочення чисельності населення Краснокутчини виявилось ще більш інтенсивним – на **31,46% (22,4 тис. осіб)**, тобто майже на третину, з 71,2 тис. осіб до 48,8 тис. осіб [5].

За 1926–1937 рр., внаслідок помітного скорочення чисельності населення, зазнала скорочення і густота (щільність) населення у Краснокутському районі з 69,5 осіб на 1 км² до 52,7 осіб на 1 км², тобто на 24,1% (16,8 осіб на 1 км²). Без урахування переселенців, густота населення у Краснокутчині за 1926–1937 рр. знизилася ще помітніше: з 69,5 осіб на 1 км² до 47,6 осіб на 1 км², тобто 31,5% (21,9 осіб на 1 км²), тобто майже на третину [5].

Величезні втрати населення були спричинені тим, що 14 листопада 1932 року Краснокутчину, як і більшість районів тодішньої Харківської області, постановою бюро Харківського обкому ЦК КП(б)У віднесено до районів «занесених на «чорну дошку» [4., С. 1008]. Тобто, населення району опинилося у «гетто» і було приречене на масове вимирання.

Висновки. Таким чином, внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. Краснокутський район поніс досить значні демографічні втрати. Таке інтенсивне скорочення чисельності населення та зниження густоти (щільності) населення призвело до масового заселення району переселенцями, насамперед з Росії, які поселялися в хатах знищених Голодомором 1932–1933 рр. українців. Тому, якщо не враховувати переселенців, то серед усіх 83-х районів Харківської області за рівнем скорочення чисельності населення за 1926–1937 рр. Краснокутський район посідав не 40-ве, а 16-те місце. Скорочення складало майже третину населення – 31,46% (22,4 тис. осіб). А безпосередньо за 1932–1937 рр. скорочення чисельності населення Краснокутчини, без урахування переселенців, досягало більше третини – 36,36% (28,0 тис. осіб) [5].

До того ж, варто визначити також етнічну складову демографічних втрат Краснокутського району внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. скорочення чисельності населення Краснокутчини відбулося в абсолютній більшості за рахунок українців, бо за переписом населення 1926 року частка українців серед усього населення тодішнього Краснокутського району досягали 98,5%, а серед усього населення тодішнього Колонтаївського району – 98,9%. Отже, Голодомор 1932–1933 рр. у Краснокутському районі, як і цілому в тодішній УСРР, дійсно став геноцидом українського народу. Під час Голодомору 1932–1933 рр. на теренах Краснокутчини загинуло більше людей, ніж під час Другої світової війни, коли безпосередньо велися бойові дії на теренах району (жовтень 1941 року, лютий-березень 1943 року та липень-серпень 1943 року). Фронт прокотився Краснокутський районом 6 разів.

За «сухою» статистикою демографічних втрат від Голодомору 1932–1933 рр. – трагічні долі мільйонів українських селян, коли були знищені цілі родини, від яких не залишилося жодного нащадка, внаслідок політики геноциду, яку свідомо проводив в Україні сталінський тоталітарний режим.

Дослідження змін чисельності населення за 1926–1937 рр., враховуючи наявність статистичних матеріалів переписів населення 1926 та 1937 рр., можливе не лише за кожним із 83-х районів тодішньої Харківської області, але й за кожним районом усіх інших областей України, що дозволить визначити територіальні відмінності демографічних втрат, внаслідок Голодомору 1932–1933 рр.

Таблиця. *Зміни чисельності та густоти населення Краснокутського району за 1926–1937 рр.*

	1926	1932	1937	1937*	1926-1931		1932-1937		1926-1937		1932-1937*		1926-1937*	
	тис. осіб	тис. осіб	тис. осіб	тис. осіб	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Чисельність	71,2	76,8	54,0	48,8	5,6	7,86	-22,8	-	-17,2	-	-28,0	-36,46	-22,4	-
	осіб на 1 км ²	осіб на 1 км ²	осіб на 1 км ²	осіб на 1 км ²	осіб на 1 км ²	%	осіб на 1 км ²	%	осіб на 1 км ²	%	осіб на 1 км ²	%	осіб на 1 км ²	%
Густота населення	69,5	74,9	52,7	47,6	5,4	7,8	-22,2	-29,6	-16,8	-24,1	27,3	-36,4	-21,9	-31,4

* без урахування переселенців

1. Сергійчук В.І. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид українства. Вишгород, ПП Сергійчук В.І. 2018. 432 с.

2. Марочко В.І. Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дрогобич, Коло. 2018. 576 с.

3. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ, Наш час. 2007. 424 с.

Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. *Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали*. Київ, Інститут історії НАН України. 2003. 92 с.

4. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Харківська область. Харків, Золоті сторінки. 2018. 1023 с.

5. Таблица

6. Постанова ВУЦВК «Про адміністративно-територіальний поділ Харківщини». *Збірник законень та розпоряджень Робітниче-Селянського уряду України*. 1923. № 18–19. Арт. 313.

7. Постанова ВУЦВК «Про скасування Охтирської округи Харківщини». *Збірник законень та розпоряджень Робітниче-Селянського уряду України*. 1925. № 29–30. Арт. 234.

8. Постанова ВУЦВК «Про ліквідацію губернь й перехід на трьохступневу систему управління». *Збірник законень та розпоряджень Робітниче-Селянського уряду України*. 1925. № 29–30. Арт. 233.

9. Постанова ВУЦВК «Про ліквідацію округ та перехід на двоступневу систему управління». *Збірник законень та розпоряджень Робітниче-Селянського уряду України*. 1930. № 23. Арт. 225.

10. Постанова ВУЦВК «Про утворення областей на території УСРР». *Збірник законень та розпоряджень Робітниче-Селянського уряду України*. 1932. № 9. Арт. 139.

11. Адміністративно-територіальний поділ УСРР станом на 1 грудня 1933 року. Харків, Вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1933. 176 с.

12. Залюднені пункти Харківської округи. Харків, Держвидав України, 1930. 102 с.

13. Розрахунки здійснено за виданням: Райони УСРР. Т.1. Статистичний довідник. Київ, Вид-во «Народне господарство та облік». 1936. 1245 с.

14. Єфіменко Г. Переселення та депортація в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2013, № 22. С. 136–165.

References

1. Sergijchuk V.I. (2018) *Golodomor 1932–1933 rr. yak genocy`d ukrayinstva* [The Famine of 1932-1933 as the Genocide of Ukrainian]. Vy`shgorod: PP Sergijchuk V.I (in Ukrainian).

2. Marochko V.I. (2018) *Ency`klopediya Golodomoru 1932-1933 rokiv v Ukrayini* [Encyclopedia of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine]. Drohobych: Kolo. (in Ukrainian).

3. Kul`chy`cz`ky`j S.V. (2007) *Golodomor 1932–1933 rr. yak genocy`d: trudnoshhi usvidomlennya* [The

Holodomor of 1932-1933 as Genocide: Difficulties of Awareness]. Kyiv: Nash chas.(in Ukrainian).

Kul`chy`cz`ky`j S., Yefimenko G. (2003) *Demografichni naslidky` Golodomoru 1933 r. v Ukrayini* [Demographic consequences of the 1933 Holodomor in Ukraine]. *Vsesoyuzny`j perepy`s 1937 r. v Ukrayini: dokumenty ta materialy* [All-Union Census of 1937 in Ukraine: documents and materials]. Kyiv: Insty`tut istoriyi NAN Ukrayiny. (in Ukrainian).

4. *Nacional`na kny`ga pam`yati zhertv Golodomoru 1932–1933 rokiv v Ukrayini* [National Book of Remembrance for the Victims of the 1932-1933 Holodomor in Ukraine. Kharkiv region]. *Xarkivs`ka oblast`* (2018). Kharkiv: Zoloti storinky (in Ukrainian).

5. Table

6. *Postanova VUCzVK «Pro administraty`vno-tery`torial`ny`j podil Xarkivshhy`ny`»* [Resolution of the VUTsVK “On Administrative-Territorial Division of Kharkiv Region”] (1923). *Zbirny`k zakonen` ta rozporjadzhen` Robitny`che-Selyans`kogo uryadu Ukrayiny`* [Collection of laws and regulations of the Workers 'and Peasants' Government of Ukraine]. no. 18–19. p. 313. (in Ukrainian).

7. *Postanova VUCzVK «Pro skasuvannya Oxy`rs`koyi okrugy` Xarkivshhy`ny`»* [Resolution of the VUTsVK “On the Abolition of the Okhtyrka District of Kharkiv Region”] (1925). *Zbirny`k zakonen` ta rozporjadzhen` Robitny`che-Selyans`kogo uryadu Ukrayiny`* [Collection of laws and regulations of the Workers 'and Peasants' Government of Ukraine]. no 29-30. p. 234. (in Ukrainian).

8. *Postanova VUCzVK «Pro likvidaciyu gubernen`j perexid na tr`oxstupnevu sy`stemu upravlinnya»* [Resolution of the VUTsVK “On the Elimination of Provinces and the Transition to a Three-Stage Management System.”] (1925). *Zbirny`k zakonen` ta rozporjadzhen` Robitny`che-Selyans`kogo uryadu Ukrayiny`*[Collection of laws and regulations of the Workers 'and Peasants' Government of Ukraine]. no 29-30. p. 233. (in Ukrainian).

9. *Postanova VUCzVK «Pro likvidaciyu okrug ta perexid na dvostupnevu sy`stemu upravlinnya»* [Resolution of the VUTsVK “On liquidation of districts and transition to a two-tier management system”] (1930). *Zbirny`k zakonen` ta rozporjadzhen` Robitny`che-Selyans`kogo uryadu Ukrayiny`* [Collection of laws and regulations of the Workers 'and Peasants' Government of Ukraine]. no 23. p. 225.

10. *Postanova VUCzVK «Pro utvorennya oblastej na tery`toriyi USRR»* [Resolution of the VUCSK “On the formation of regions in the territory of the Ukrainian SSR] (1932). *Zbirny`k zakonen` ta rozporjadzhen` Robitny`che-Selyans`kogo uryadu Ukrayiny`* [Collection of laws and regulations of the Workers 'and Peasants' Government of Ukraine]. no 9. p. 139. (in Ukrainian).

11. *Administraty`vno-tery`torial`ny`j podil USRR stanom na 1 grudnya 1933 roku* [Administrative-territorial division of the Ukrainian SSR as of December 1, 1933] (1933). Kharkiv: Vy`d-vo VUCzVK «Radyans`ke budivny`ctvo i pravo». (in Ukrainian).

12. Zalyudneni punkty` Xarkivs`koyi okrugy` [The populated points of Kharkiv district] (1930). Kharkiv: Derzhvy`dav Ukrayiny. (in Ukrainian).

13. Rajony` USRR. T.1. Staty`sty`chny`j dovidny`k. [Areas of the Ukrainian SSR. T.1. Statistical Reference Book] (1936). Kyiv: Narodne gospodarstvo ta oblik.

14. Yefimenko G. (2013) *Pereselennya ta deportaciya v postgolodomorni roky` (1933–1936): porajonny`j zriz* [Resettlement and deportation in the

post-Holodomor years (1933–1936): a cross-section]. *Problemy` istoriyi Ukrayiny`: fakty`, sudzhennyya, poshuky`* [Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches]. no. 22. pp. 136-165. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.16>
УДК 29:070(477+4)

Оксана Смержевська

кандидат історичних наук, доцент,
кафедра новітньої історії України, історичний факультет,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-3162-7012
Email: oksana@ipnet.kiev.ua

РІДНОВІРИ В УКРАЇНІ ЯК «ДЖЕРЕЛО КОНФЛІКТУ»: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНТЕРНЕТ-МЕДІЙ

Анотація. Віртуальні медіа з кожним роком все потужніше впливають на аудиторію, випереджаючи телебачення та інші типи медіа. Особливо стрімко зростає роль соціальних мереж як джерела отримання інформації та її інтерпретації.

Рідновіри в Україні (сучасні язичники, неоязичники), попри свою відносну малочисельність серед релігійно-орієнтованих громадян України, також присутні в інформаційному віртуальному просторі. Причому не лише в своїх соціальних групах та сайтах рідновірського спрямування. Досить часто представники рідновірського руху України та їхній світогляд і спосіб життя ставали об'єктами новин, пов'язаних з конфліктними ситуаціями. Зазвичай у віртуальних медіа інформація подавалася крізь призму «рідновіри та інші». Таким чином, свідомо чи мимоволі, формується сприйняття рідновірів в Україні та рідновірського руху загалом як чогось екзотичного, екстравагантного, подекуди небезпечного й навіть ворожого. Хоча в Україні рідновір'я й не широко відоме, але й інформаційно ізольованим воно також не є. Для більшості населення України рідновір'я більше асоціюється з «Іваном Купалою», стрибками через вогнище та видовищними історичними реконструкціями. Однак в медіа висвітлюють не лише свята й цікаві обряди та ритуали, а й конфліктні ситуації, пов'язані так чи інакше з несприйняттям рідновірів та їхнього світогляду. Я акцентувала увагу лише на найбільш резонансних випадках, які отримали досить помітне й тривале висвітлення в інтернет медіа. Серед них: нищення (спалення, рубання, обливання фарбою) святинь рідновірів. Особливо резонансними такі випадки стали на о. Хортиця в Запоріжжі, де дислокується один з центрів рідновірського руху України – Руське Православне Коло. Акти вандалізму та релігійної ворожнечі мали місце також і в інших містах України. Серед найбільш гучних справ – нищення дерев'яної статуї Перуна та кам'яної скульптури Світовида (копія Збручанського кумира) в Києві. Розголосу також набула справа відбирання соціальними службами дітей у батьків-рідновірів в с. Буки на Житомирщині та повернення їх через суд. Складними були стосунки між рідновірами, греко-католиками та місцевим населенням в Гусятинському районі на Тернопільщині. Бурхливі обговорення в соціальних мережах викликало поховання загиблого на війні рідновіра Мар'яна Найдю.

Ключові слова: рідновіри, неоязичники, конфлікт, медіа, Україна, суспільство.

Oksana Smorzhevskya

Ph.D. in History, Associate Professor,
Department of Contemporary History of Ukraine, Faculty of History,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

NEOPAGANS IN UKRAINE AS A "SOURCE OF CONFLICT": ACCORDING TO INTERNET MEDIA

Abstract. Virtual media like television or other types of media influence the audience from year to year more and more powerful. The role of social networks as a source of information and its interpretation is growing especially rapidly.

Modern pagans (neo-pagans) in Ukraine represent a small part of religiously oriented citizens of Ukraine. However, they are also present in the information virtual space. And not only in their social groups and pagan sites. Quite often, representatives of the pagan movement of Ukraine and their worldview and lifestyle became the objects of news related to

conflict situations. Typically, in virtual media, information was conveyed through the prism of "pagans and others". Thus, voluntarily or involuntarily, there is the perception of the pagans in Ukraine and the pagan movement as a whole is somehow exotic, extravagant, sometimes dangerous and even hostile. Although paganism is not widely known in Ukraine, it is also not informationally isolated. For the majority of the population of Ukraine, paganism is more associated with "Ivan Kupala", jumping over a fire and spectacular historical reconstructions. However, the media covers not only holidays and interesting rituals, but also conflict situations related one way or another with the rejection of the pagans and their worldview. I focused only on the most resonant cases, which received quite noticeable and lengthy coverage in the Internet media. Among them: the destruction (burning, logging, dousing) of the shrines of the pagans. Such cases became especially resonant on Khortytsya island in Zaporizhzhia, where one of the centers of the pagan movement of Ukraine, the Ruske Pravoslavne Kolo, was deployed. The acts of vandalism and religious hatred also took place in the other cities of Ukraine. Among the most high-profile cases is the destruction of a wooden statue of Perun and a stone sculpture of Svitovid (a copy of the Zbruchansky idol) in Kyiv. Also publicized was the case of the taking away by social services of children from pagan parents in Buki willage in the Zhytomyr region and their return through the court. Relations between pagans, Ukrainian Greek Catholics, and the local population of the Gusyatsky district in the Ternopil region were difficult, too. Stormy discussions on social networks caused the burial of the pagan who died in the war, Marian Nayda.

Keywords: pagans, neo-pagans, conflict, media, Ukraine, society.

Постановка проблеми. За даними опитування USAID-Internews «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2019 р.», які були представлені на прес-конференції у Києві 22 жовтня 2019 р.: «68% респондентів використовують соціальні мережі для отримання новин – зростання з 53% минулого року; а популярність та охоплення аудиторії телеканалами знизилася до 66% в порівнянні з 77% минулого року. <...> «Споживання медіа», довіра до всіх традиційних медіа впала в середньому на 11%, в порівнянні з 2018 р. Довіра коливається між 19% до загальнонаціональної преси, 22% до місцевого радіо та 49% до загальнонаціональних телеканалів – в той час як загальнонаціональним інтернет медіа довіряють 51% респондентів – найбільший показник цього року». Результати цього ж опитування демонструють: частка інтернет-користувачів в Україні з 2015 р. зросла на 15%; тепер в онлайн-режимі 85% українців. Однак, лише 11% респондентів (всього – 4056 осіб було опитано) змогли серед трьох поданих новин відрізнити правдиву інформацію від фейкової [29]. Що ще раз підтверджує важливість медіа-грамотності серед населення та вплив сучасних медіа на формування громадської та суспільної думки. Особливо важливо враховувати всі небезпеки та ризики можливих конфліктогенних тем в українському суспільстві, що здатні як консолідувати його, так і навпаки – зіштовхнути в непримиренних суперечках та деструктивних дискусіях, що, зрештою, може вилитися в реальні протистояння «вживу». Тема «рідновіри України» не є мейнстрімною серед інтернет медіа, але кілька випадків протягом останніх років були пов'язані саме з ними й створили певний суспільний резонанс. Тому варті нашої уваги як приклад ставлення до людей через їхні релігійно-світоглядні переконання.

Аналіз досліджень і публікацій. Тема «релігія і сучасні медіа», «віртуальна релігійність» вже стали предметом вивчення як закордонних, так і вітчизняних науковців. Увагу приділено й дослідженню та аналізу конфліктогенного віртуального контенту на релігійну тематику та його вплив на формування громадської та суспільної думки. У науковому обігу вже утвердилися такі терміни, як

«кіберрелігія», «кіберрелігійність», «кіберцерква». Наприклад, Світлана Козиряцька акцентує увагу на поглядах данського дослідника Мортена Хайсгарда, який, вивчаючи онлайн-релігію, визначив наступні функції Інтернету в релігійній сфері: розглядаючи кіберрелігію, йдеться про транслявання інформації релігійного змісту, або про релігійну діяльність за межами кіберпростору; «кіберцеркви» ж за змістом нічим не відрізняються від традиційних, але при цьому за формою пов'язані з віртуальною реальністю [12, с. 175]. Однак, як зазначає Олена Климентова, «релігійні медіа як актанти інформаційного простору в Україні дотепер залишаються практично недослідженим медіапродуктом» [10, с. 79]. Та ця тема вже стала предметом наукового зацікавлення. Так, Олександр Звонок аналізував можливості мережі Інтернет як такої, що трансформує релігійну культуру сучасного соціуму [7]. Уляна Севаст'янів досліджувала віртуальну реальність як чинник трансформацій форм релігійності сучасної людини [32]. Та всі згадані дослідження присвячені, насамперед, вивченню віртуальних медіа релігійного характеру, переважно християнського спрямування. Також цікавою є розвідка Майї Петлякової «Особливості розвитку релігійних систем в сучасних комп'ютерних іграх». У контексті моєї розвідки є важливим висновок Майї Петлякової про те, що «багато релігійних ігор розроблена з акцентом на агресивність. <...>». Це важливо пам'ятати, адже «агресивність, емоційні та мотиваційні ефекти зберігаються протягом декількох годин після гри та впливають на свідомість людини» [30, с. 66-67].

Вкрай мало наукових досліджень, у яких би йшлося про аналіз конфліктогенного контенту по лінії рідновіри-інші (насамперед, християни т.зв. «традиційних» конфесій). Часто вони мають конфесійну заангажованість. Але в тому також є їхня цінність. Це дозволяє проаналізувати погляд на проблему з середини, побачити те, що може залишитися поза увагою чи доступом «зовнішнього» дослідника. Зокрема, Галина Лозко (волхвиня Зореслава, яка очолює Об'єднання рідновірів України) у статті «Проблеми толерантності в українському суспільстві: на прикладі взаємин християн з рідновірами» розглядає «історію

«толерантності щодо нетолерантності» [19, с. 65]. З її точки зору (і тут, на мою думку, волхвина Зореслава переважає докторку філософських наук, професорку Галину Лозко), «загострення міжконфесійних відносин між християнами і рідновірами давно вже (понад тисячу років!) має характер хронічного протистояння і потребує вирішення» [19, с. 65]. Але не можу не погодитися з авторкою щодо необхідності дотримання законодавчих норм в релігійній сфері, в тому числі й задля подолання релігійної дискримінації рідновірів, зокрема тих, що пов'язані з труднощами реєстрації релігійних громад, проблемами з отриманням земельних ділянок для будівництва культових споруд, «переслідування за інакомислення (звільнення з роботи, виключення з творчих спілок інші перешкоди», «дискримінація дітей-рідновірів у школах», перешкоджання у проведенні релігійних обрядів, побиття, нищення та пошкодження капищ, статуй рідновірських святинь, образа релігійних почуттів і т.ін. [19, с. 68]. Олександр Завалій у статті «Релігійна свобода не для всіх: рідновірський підхід» зазначає: «Ідея відродження Віри Предків припала до душі багатьом пробудженим українцям. Але разом з великим піднесенням та ентузіазмом до реставрації духовної дохристиянської культури України-Руси рідновіри (язичники) на собі відчули гірку правду релігійного екстремізму та дискримінації» [5, с. 186]. Автор наводить також факти вандалізму щодо рідновірських святинь, апелюючи до країн Європи, де «збереження і захист культових, історичних пам'яток культури як джерел та свідчень людської історії і розвитку, а також їх гармонійне поєднання з розвитком містобудування, планування системи розселення і землекористування й охороною ландшафтів» є частиною культурної політики [5, с. 187]. Принагідно варто згадати статтю Андрія Ковальчука та Андрія Манька «Язичництво в Україні як потенціал для розвитку релігійного туризму», які, спираючись на власні підрахунки, називають цифру у «понад 100 язичницьких святинь: діючих чи давніх, більш чи менш збережених та впорядкованих, більш чи менш атрактивних для туристів й екскурсантів». Автори наголошують на необхідності «припинити упереджене, часто вороже ставлення до язичництва представників окремих релігій, винищування язичницьких святинь і впорядкувати їх для туристичної доступності» [11, с. 132].

Мета дослідження полягає у висвітленні та аналізі інформації віртуальних медіа, яка пов'язана з рідновірами в Україні та конфліктами, які виникали на ґрунті релігійно-світоглядних поглядів та переконань. Йдеться про світські, а не релігійні медіа, де свідомо чи ні, або ж задля привертання уваги гучним заголовком, терміни «язичники», «рідновіри», «неоязичники», «діти Перуна» та ін. могли набувати негативних конотацій чи оціночних суджень без належної аргументації. Також акцентую увагу на матеріалах медіа, де подано інформацію щодо

конфліктів цілком нейтрально, або навіть з симпатією до рідновірів.

Виклад основного матеріалу. Якщо в пошуковій базі гугл зробити запит «язичники конфлікти», то до першого десятка потрапляють наступні: «Релігійний конфлікт на Тернопільщині: палаць оселі та ідолів», «На Тернопільщині триває конфлікт між греко-католиками і язичниками», «Бійка між язичниками та представниками УПЦ Московського патріархату в Києві. Хто винен?», «Тернопіль. Перуна забрали до міліції (фото)» та такого ж штибу. Такі й подібні до них заголовки покликані, насамперед, привернути увагу потенційних читачів та слухачів, зачепити їх певною сенсаційністю та екстравагантністю. Однак, коли після заголовків почитати чи переглянути репортаж, інтерв'ю або сюжет, то очевидно, що «сенсація» дещо перебільшена. Однак саме заголовки з їх гучністю впливають на подальше сприйняття інформації й можуть формувати викривлене розуміння ситуації.

Загалом у медіа найбільше висвітлення отримали кілька подій, пов'язаних з конфліктними ситуаціями саме між представниками різних релігійних громад. Це – конфлікт між представниками Об'єднання рідновірів України (ОРУ) та вірянами Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ МП), що мав місце ще в серпні 2007 р. Висвітлення цього кривавого зіткнення знаходимо в одному з випусків газети «Україна молода» [16]. Стаття Ліни Кушнір «Бог усе простить?» - цілком незаангажована, просто виклад відомих їй фактів, висвітлення позицій обох сторін конфлікту. Загалом для видання «Україна молода» характерне цілком нейтральне висвітлення подій, пов'язаних з конфліктами, де так чи інакше фігурують рідновіри. Наприклад, можна згадати ситуацію, коли в сквері біля Софії Київської в 2013 р. був вандалами понівечений скульптурний образ Світовіда (Збручанського кумира), який для рідновірів має сакральне значення [15]. У цьому ж виданні серед новин зустрічаємо й інформацію, пов'язану ще з однією конфліктною ситуацією – про обшук правоохоронцями помешкання запорізького рідновіра Величара Бабича, якого підозрювали у підриві Свято-Покровського храму Запоріжжя (28 липня 2010 р.) [28]. Йдеться про «справу паламарів», яка свого часу наробила чимало галасу як в медіа, так і в суспільстві [6; 13; 37; 39].

У газеті «Голос України» в статті Леоніда Сосницького «Міжрелігійний конфлікт чи звичайний вандалізм?» (2010 р.). Йдеться про пошкодження вогнем та скинення в Дніпро дерев'яних скульптур язичницьких богів на острові Хортиця в Запоріжжі [35]. Ця справа отримала подальше висвітлення в публікаціях «Голосу України» [36]. У інтернет-виданні «Незборима нація» також була замітка про нищення дерев'яних статуй язичницьких богів [20]. Загалом акт вандалізму на острові Хортиця та обшук в помешканні рідновіра Величара Бабича в медіа часто

згадувалися разом. По-перше, ці події відбувалися майже одночасно (6 вересня 2010 р. – нищення скульптур, 7 вересня 2010 р. – обшук). По-друге, обидві події відбулися в одному населеному пункті – місті Запоріжжі. По-третє, з боку рідновірів звучали звинувачення у нищенні статуй християнськими релігійними фанатиками. Тоді, як представники християнських конфесій висловлювали припущення, що до вибуху в Свято-Покровському храмі причетні язичники або сатаністи [9]. Острів Хортиця є сакральним місцем для рідновірів України. Там також проводять свої обряди та святкування представники Руського Православного Кола (РПК). Капища та святилища острова неодноразово ставали жертвами вандалізму, про що йшлося в різних медіа як загальноукраїнського, так і регіонального рівня. Наприклад, проти ночі 13 жовтня 2017 р. на Хортиці невідомі спалили дерев'яну статую Перуна, яка простояла там з липня 2009 р. Статую з тополі вирізьбив голова громади «Внуки Велеса» Вадим Божевой Літвінов. На думку рідновіра, це було зроблено навмисно напередодні свята Покрови, щоб роздмухати міжрелігійну ворожнечу [22; 24; 25]. Громадське ТБ Запоріжжя на YouTube розмістило відеоролик, в якому йдеться про вищезгадане спалення [26]. Статуя Перуна на території Національного заповідника «Хортиця» мала не лише сакральне значення для рідновірів, а й була місцем туристичної привабливості. Також поруч напередодні встановили сцену для святкування Покрови та поставили християнський православний хрест, а вже вночі стався підпал статуї Перуна. Такий розвиток подій подавався практично в усіх віртуальних медіа. Сам Вадим Божевой Літвінов в інтерв'ю наголошував, що ні з боку державних органів влади, ні з боку адміністрації заповідника до них, до рідновірів, претензій не було. Переглядаючи інформацію про підпал статуї Перуна на Хортиці, я також звертала увагу на коментарі читачів та глядачів на різних ресурсах. Серед них було чимало й таких, що мали відверто ворожий характер – як по відношенню до рідновірів та їхніх святинь, так і по відношенню до християн. Також проти ночі 21 лютого 2018 р. невідомі спалили на Хортиці «Чарівний возик» – сувенірну лавку рідновірів [27]. Якщо всі вище згадані події в медіа висвітлювалися описово, нейтрально, без сенсаційних заяв та маніпуляцій, то стаття Сергія Ільченка «Украинские наци едут в Запорожье мстить за Перуна» в «Свободной прессе» від 7 вересня 2010 р. написана в дусі російської антиукраїнської пропаганди. Наведу кілька цитат мовою оригіналу: «В осквернении языческих идолов обвинены «москалы» и Московский Патриархат», «Поэтому язычники обратились к единомышленникам — украинским наци. Сейчас приверженцы дохристианских богов активно сотрудничают с самыми радикальными националистическими группировками. Например, в Запорожье самой мощной такой группой считаются «Альтернативные правые», активно сотрудничающие с Киевом

и Галичиной. В основном, это молодые люди в хорошей физической форме, убежденные сторонники украинской идеи. В ближайшие дни на Хортице начнется восстановление трех разрушенных языческих святилищ. Охрану этого участка острова взяли на себя боевики «Свободы», КУНа и «Тризуба им. Степана Бандеры». Специальную древесину для идолищ славянских богов уже закупают на Западной Украине», «Между тем, Запорожье полнится слухами, что нынешний «хортицкий погром» — ответ на взрыв старинного казачьего Свято-Покровского храма в центре города. Взорванный храм принадлежит Украинской православной церкви Московского Патриархата. Трагедия случилась 28 июля, в праздничный День крещения Руси-Украины» [8]. Червоною ниткою через всю статтю проходять ідеї про «озвірілих неоязичників» та їхні відверті провокації, про загиблу черницю, родом з Донецька та інші «лялалки» російської пропаганди [8].

Загалом, тема спалення язичницьких святинь на Хортиці протягом кількох років так чи інакше була присутня в публікаціях різних медіа в Україні. Всі тексти та фото з місця подій переважно дублювали один одного.

Ще один досить довготривалий конфлікт мав місце на Тернопільщині. Йдеться про складні стосунки між рідновірами та греко-католиками. Громада рідновірів Родове Вогнище Рідної Православної Віри біля села Саджівки Гусятинського району облаштувала капище Перуна в липні 2009 р. Але вже 3 серпня 2009 р., як повідомляють численні медіа-ресурси, греко-католицькі священники та члени організації «Тризуб імені Степана Бандери», спалили та осквернили капище й побили та пограбували рідновірів, що його охороняли [3]. Саме таку інформацію поширювали медіа, посилаючись на прес-конференцію, яку з цього приводу влаштували представники даної рідновірської організації. Але в медіа знаходимо й висвітлення позиції УГКЦ щодо означених подій. Зокрема, в статті Петра Антоненкова «Капища розбрату» в інтернет-газеті «Слово Просвіти» вказано, що отець Ігор Яців, представник Секретаріату УГКЦ, заявив, що насправді рідновіри обманом спорудили капище. Це викликало невдоволення місцевих селян. І в конфлікті брали участь не священники УГКЦ, а місцеві жителі, незалежно від віросповідання, оскільки були обурені встановленням «ідола Перуна» на заповідній території. Жодного нападу й побиття не було [2]. Правоохоронці порушили кримінальні справи щодо пограбування та хуліганства [40]. А вже 14 липня 2010 р. в оселю отця Михайла Пилипіва, декана Бучацької єпархії УГКЦ, вкинули дві пляшки займистої суміші. За повідомленням медіа, підпал вчинили рідновіри, як помста греко-католицькому священнику за організацію побиття рідновірів за рік до того. Рідновіри ж ці звинувачення відкидають. Владнати конфлікт між греко-католиками та рідновірами мала намір ОДА [23]. Та конфлікт

залишався відкритим і надалі. У статті Андрія Яновича «Язичники в Тернополі танцювали і молились під стінами ОДА» зазначено: «Зранку 24 червня [2011 р. – О.С.] представники Рідної віри співали, танцювали та молилися під стінами Тернопільської облдержадміністрації. Таким чином пройшов їхній протест проти дій місцевої влади». Був там і волхв Володимир Куровський, який наполягав на доведенні до логічного завершення кримінальних справ. Представники адміністрації пообіцяли створити спеціальну комісію [43]. Та ситуація залишалася складною і в 2013 р. Зокрема, в новинному порталі «За Збручем» є публікація з промовистою назвою «На Гусятинщині язичники роблять з дітей відьом і чаклунів» [21]. Та подальші радикальні зміни в Україні й зміни в особистому житті Володимира Куровського призвели до занепаду духовного центру рідновірів на Гусятинщині [42].

Також акцентую увагу на ситуації, що мала місце на Житомирщині у 2017 р. Йдеться про те, що у батьків-рідновірів Светозари та Светозара Батенкових-Шевелюків сільська рада відібрала трьох дітей (11, 7 і 4 років). Причина – «батьківський недогляд». На думку самих батьків, «це сталося лише тому, що вони «не такі, як усі в селі»» [4]. Діти прожили в реабілітаційному центрі «Сонячний дім» в Житомирі місяць. Після чого, за рішенням суду, їх повернули батькам, про що також детально йшлося в медіа [18]. Загалом цікаво відстежити не лише висвітлення даної ситуації в медіа, а й коментарі читачів та глядачів навколо неї. Наприклад, у випуску ТСН (1+1) за 17 липня 2017 р. був сюжет, присвячений родині рідновірів та їхнім дітям. У коментарях глядачів кидається у вічі значна кількість дописів, в яких засуджують дії влади та селян, які не сприймають спосіб життя односельців-рідновірів.

У 2018 р. ведучий передачі «Сніданок з 1+1» Руслан Сенечкін відвідав родину Батенкових-Шевелюків, про що був відповідний сюжет 22 березня на телеканалі «1+1». У сюжеті загалом відчувається симпатія до родини та їхнього способу життя. Але неодноразово наголошується саме на їхніх релігійно-світоглядних переконаннях. Випуск можна переглянути також на сторінці проекту «Сніданок з 1+1» в інтернет-мережі [34]. Він був поширений й в соцмережі Фейсбук на рідновірських ресурсах та викликав досить бурхливе обговорення в коментарях. Але вже без того ажіотажу, що був, коли дітей відібрали у батьків – інформаційна хвиля майже спала.

Певний суспільний резонанс викликала ситуація з похованням воїна-рідновіра на Львівщині у 2018 р. Справа в тому, що часто рідні рідновірів, які не підтримують чи не розуміють релігійно-світоглядний вибір своєї близької людини, вважають за потрібне в певних життєвих ситуаціях діяти за християнськими нормами. Стосується це й обряду поховання. З вбивствами людей на Майдані під час Революції Гідності та з початком війни на сході України ця тема набула особливої гостроти для рідновірів. Відомі

випадки, коли рідновіра родичі ховали за християнським звичаєм. Це призводило до конфліктів та непорозумінь. Тому актуалізувалася тема заповіту, де б чітко були прописані норми поховання за рідновірським обрядом. Наприклад, 27 вересня 2014 р. VII Собор ОРУ у своєму підсумковому документі рекомендував рідновірам, «які у випадку смерті бажають бути похованими за звичаєм Предків, скласти письмовий заповіт, у якому чітко зазначити, як саме має відбуватися похорон і чого не робити під час поховання (наприклад, сам рідновір може заздалегідь заборонити присутність чи будь-які ритуальні дії попів та інших служителів християнського культу, використання християнських хрестів та ін.)» [33, с. 134]. Чи не найбільшого резонансу в медіа (якщо вести мову про інформаційну присутність рідновірів) отримало вшанування та поховання бійця ООС Мар'яна Найдю («Нейтона»). Він загинув 23 серпня 2018 р. на Луганщині, біля Кримського. Йому був лише 21 рік; на передову пішов у 18-ть... Війна на сході України стала одним з каталізаторів популярності скандинавського варіанту неоязичництва, насамперед серед бійців: «На фронті всі ці хлопчачки, які тільки вчора бавились у «Контр-страйк» і тишились хорошими оцінками на сесії, у гирлі боїв почали виробляти свою, тільки їм зрозумілу систему цінностей. Вчорашні діти, які взяли до рук смертельну зброю, самі для себе ухвалювали просякнуті романтикою скандинавських воїнів закони поведінки, підводячи під це почерпнуту з фільмів та інтернету ритуалістику з зачісками, татуваннями, рунами, мечами і сокирами. Зміна релігії в кривавому місиві могла бути як перші дитячі тату: від потягу за модою – до самоствердження і... внутрішнього замозахисту» [41]. Ігор Гавришкевич (колишній директор Личаківського цвинтаря) на своїй сторінці у Фейсбук написав 26 серпня 2018 р.: « <...> Після відправи богослужіння у Храмі та після заупокійної біля гробу (полеглого днями) воїна АТО Мар'яна Найдю на полі почесних поховань Личаківського цвинтарю в присутності сотень людей сталося щось особливе і не передбачуване для пересічних громадян! Причетні до цього були молодики спортивної виправки з виразливими поглядами, схожими на представників спецслужб, але в одинакових чорних майках. <...> В їх розмові було чути про язичництво, про рунвіру та офіційно все було про інше. У мікрофон говорилося про те, як ховали вікінгів з мечем і сокирою, про нібито заповіт загиблого поховати його за їхнім звичаєм, бо він був їх другом. Один «чорномайочник» таки поклав сокиру в труну і нагадав про традицію спалення. Степан Сус намагався все спрямувати у мирне християнське русло і просив не перешкоджати похованню. <...>» [1]. Саме цей допис розійшовся по різних медіа, викликав купу коментарів різного стибу як з боку християн, так і з боку рідновірів. Відео поховання також активно переглядалося користувачами інтернет-медіа. Найбільше обурення викликало вжи-вання нецензурної лексики під час суперечок щодо обряду поховання та покладення сокири в труну загиблого.

Заголовки публікацій медіа з цього приводу також були красномовні: «Прощання зі скандалом і бійкою: у Львові в труну бійця АТО поклали сокирою» [31], «У Львові розгорівся скандал через поховання загиблого бійця АТО: язичники виступили проти» [14], «Через обряд поховання загиблого військового у Львові виник скандал. 21-річного Мар'яна Найдю поховали з сокирою у труні» [17], «У Львові язичники-чорномаєчники влаштували бійку на похоронах захисника України (Фото, Відео)» [38].

Висновки. Віртуальні медіа потужно, а подеколи й агресивно увійшли в життя людей. Вони впливають на думки, погляди, упередження, переконання, формування цінностей, незалежно від нашого бажання. Часто реальні події стають відомі саме завдяки поширенню інформації про них у віртуальному світі. Тема міжконфесійних протистоянь та конфліктів також часто стає об'єктом інформаційного простору. Тема зіткнень й непорозумінь між рідновірами та представниками християнських конфесій або органами влади чи громади також перманентно стає присутньою і досить помітною в інформаційному просторі України. Позиція медіа щодо таких ситуацій (йдеться про не конфесійні медіа) зазвичай нейтрально-описового характеру. Хоча гучні заголовки з претензією на сенсаційність, покликані привернути увагу читачів та глядачів, впливають й на сприйняття інформації. Це може формувати дещо викривлене розуміння ситуації. Тому потрібно вкрай акуратно та прискіпливо систематизувати й аналізувати наявну інформацію, спираючись на різні джерела. Щодо подальших наукових розвідок, то перспективним виглядає аналіз віртуальних медіа щодо неоязичництва в інших країнах та порівняння з ситуацією в Україні.

1. Igor Gavryshkevych. У тилу теж небезпечно. 26 серпня 2018 р. URL: https://www.facebook.com/igor.gavryshkevych/posts/1093783000779953?__tn__=-R (дата звернення: 20.12.2019).

2. Антоненко П. Капища розбрату. *Слово Просвіти*, 13.10.2009. URL: <http://slovoprosvity.org/2009/10/13/2673-old/> (дата звернення: 21.12.2019).

3. Греко-католики знищили капище Перуна? УНІАН. *Інформаційне агентство*, 06.08.2009. URL: <https://www.unian.ua/human-rights/252630-greko-katoliki-znischili-kapische-peruna.html> (дата звернення: 20.12.2019).

4. Дондюк М., Чернова О. «Діти Перуна»: як у батьків-рідновірів відібрали дітей. *Громадське*, 25.07.2017 URL: <https://hromadske.ua/posts/u-batkiv-ridnoviriv-vidibraly-ditei> (дата звернення: 20.12.2019).

5. Завалій О. Рідновірський підхід не для всіх. *Релігійна свобода на перехресті епох, країн і культур. Науковий щорічник / За заг. ред. проф. А. Колодного*. Київ: УАР, 2015-2016. С. 185-190.

6. Запорізькі правоохоронців запідозрили язичників у вибуху в Свято-Покровському храмі. *Українські новини* 8.09.2010. URL: <https://ukranews.com/ua/news/55765-zaporizki-pravookhoronci-zapidozryly-yazychnykiv-u-vybukhu-v-svyato-pokrovskomu-khrami> (дата звернення: 21.12.2019).

7. Звонук О.А. *Інтернет як трансформаційний чинник релігійної культури сучасного соціуму*. Автореф. дис. к.філос. н. 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури. Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2017. 16 с.

8. Ильченко С. Украинские наци едут в Запорожье мстить за Перуна / Свободная пресса, 7.09.2010. URL: <https://svpressa.ru/all/article/30079/> (дата звернення: 20.12.2019).

9. Київський патріархат вважає, що церкву в Запоріжжі підірвали сатаністи або язичники (фото). *ТСН*, 29.07.2010. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/kiyivskiy-patriarhat-vvazhaye-scho-cerkvu-v-zaporizhzi-pidirvali-satanisti-abo-yazichniki.html> (дата звернення: 21.12.2019).

10. Климентова О.В. Медіареальність релігійної комунікації в Україні. *Одеський лінгвістичний вісник*. 9/2017, том 2. С. 79-84.

11. Ковальчук А., Манько А. Язичництво в Україні як потенціал для розвитку релігійного туризму. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 52/2018. С. 132-142.

12. Козиряцька С. Місце та функції конфесійних інтернет-ресурсів у медійному мейнстрімію. *Вісник Харківської державної академії культури*. 38/2012. С. 172-180.

13. Койнаш Г. «Справа паламарів». *Українська правда*, 13.02.2013 URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2013/02/13/6983380/> (дата звернення: 19.12.2019).

14. Кравченко С. У Львові розгорівся скандал через поховання загиблого бійця АТО: язичники виступили проти. *Народна правда*, 28.08.2018. URL: <https://narodna-pravda.ua/2018/08/28/u-lvovi-rozgorivsvya-skandal-cherez-pohovannya-zagiblogo-bijtsya-ato-yazichniki-vistupili-proti/> (дата звернення: 19.12.2019).

15. Кушнір Л. «Це напад на нашу історію». *Україна молода*, вип. № 038, 13.03.2013 URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/2238/235/79682/> (дата звернення: 19.12.2019).

16. Кушнір Л. Бог усе простить? *Україна молода*, випуск № 51, 21.08.2007. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/981/116/35656/> (дата звернення: 19.12.2019).

17. Лазуркевич С. Через обряд поховання загиблого військового у Львові виник скандал. 21-річного Мар'яна Найдю поховали з сокирою у труні. *Zaxid.net*. 27.08.2018. URL: https://zaxid.net/cherez-obryad-pohovannya-zagiblogo-viyskovogo_u_lv (дата звернення: 22.12.2019).

18. Леонова М., Чернова О. Суд повернув дітей родині рідновірів на Житомирщині. *Громадське*, 31.07.2017 URL: <https://hromadske.ua/posts/sud-povernuv-trokh-ditei-rodyni-ridnoviriv-na-zhytomyrshchyni> (дата звернення: 22.12.2019).

19. Лозко Г. Проблеми толерантності в українському суспільстві: на прикладі взаємин християн із рідновірами. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Соціологія*. 199/2013. С. 65-71.

20. Мирослава. Вандалізм на Хортиці. *Незборима нація. Видання історичного клубу «Холодний Яр»*, URL: <http://nezboryma-nasiya.org.ua/show.php?id=527> (дата звернення: 23.12.2019).

21. На Гусятинщині язичники роблять з дітей відьом і чаклунів. *За Збручем*, 15.04.2013. URL: <https://zz.te.ua/na-husyatynschyni-yazychnyky-robyat-z-ditej-vidom-i-chakluniv/> (дата звернення: 23.12.2019).

22. На запорізькій Хортиці невідомі вандали спалили дерев'яного Перуна (фото). *Діпо. Запоріжжя*, 13.10.2017 URL: <https://zp.depo.ua/ukr/zp/na-zaporizkiy-hortici-nevidomi-vandali-spalili-derev-yanogo-peruna-20171013657722> (дата звернення: 23.12.2019).

23. На Тернопільщині триває конфлікт між греко-католиками і язичниками. *Средо Новини*, 22.07.2010. URL: <https://credo.pro/2010/07/31412> (дата звернення: 23.12.2019).

24. На Хортиці вандали порубали і спалили статуї богів. *УНІАН (фотобанк)*, 06.09.2010. URL: <https://photo.unian.ua/theme/19074-na-hortice-vandaly-izrubili-i-sozhgli-statui-bogov.html> (дата звернення: 23.12.2019).

25. На Хортиці від рук вандалів постраждали скульптури дев'яти богів на трьох язичницьких святилищах: шість скульптур спалено, три – втоплено в Дніпрі. *ТСН*, 7.10.2010. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/na-hortici-vandali-splyundruvali-kapischa-volhvi-zvinuvachuyut-moskovskiy-patriarhat.html> (дата звернення: 23.12.2019).

26. На Хортиці невідомі спалили святилище Перуна. *YouTube, Громадське ТБ Запоріжжя*, 13.10.2017. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=MNUQds7dsZ0> (дата звернення: 23.12.2019).

27. На Хортиці спалили «Чарівний возик» рідновірів. *Діпо Запоріжжя*, 21.02.2018. URL: <https://zp.depo.ua/ukr/zp/na-hortici-spalili-charivniy-vozik-ridnoviriv-20180221730884> (дата звернення: 23.12.2019).

28. Новини плюс. *Україна молода*, вип. № 166 09.09.2010 URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1733/116/61313/> (дата звернення: 19.12.2019).

29. Онлайн медіа та соціальні мережі перехопили лідерство у телебачення за популярністю в Україні, - нове опитування USAID-Internews щодо споживання ЗМІ *Internews. Local voices. Global change. In Ukraine*, 22.10.2019. URL:

<https://internews.in.ua/uk/news/onlajn-media-ta-sotsialni-merezhi-perehopyly-liderstvo-u-telebachennya-zapopulyarnisty-u-ukrajini-nove-opytuvannya-usaid-internews-schodo-spozhyvannya-zmi/> (дата звернення: 20.12.2019).

30. Петлякова М.І. Особливості розвитку релігійних систем в сучасних комп'ютерних іграх. *Дні науки філософського факультету–2017. Міжнародна наукова конференція, 25-26 квітня 2017 р., Київ, Матеріали доповідей та виступів* / Редкол. А.Є. Конверський та ін. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2017. Ч. 6. С. 65-67.

31. Прощання зі скандалом і бійкою: у Львові в труну бійця АТО поклали сокиру. *Vgorode.ua. Головний сайт міста. Львів*, 27.08.2018. URL: <https://lviv.vgorode.ua/news/sobytyia/372583-proschannia-zi-skandalom-i-biikoui-u-lvovi-v-trunu-biitsia-ato-poklaly-sokury> (дата звернення: 19.12.2019).

32. Севаст'янів У.П. Віртуальна реальність як чинник трансформацій форм релігійності сучасної людини. Дис. к. філос. н. 09.00.11 – релігієзнавство. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2019. 222 с.

33. Смержевська О. Постмодерністські візії релігійності: сучасне язичництво у міській культурі (Україна в загальноєвропейському контексті). Монографія. – К.: Видавець Олег Філюк, 2017. 198 с.

34. Сніданок з 1+1 23 сезон 52 випуск за 22 березня 2018 року. URL: <https://1plus1.video/snidanok-z-1plus1/23-sezon/50-vypusk-za-22-marta-2018-goda-yak-rodina-ridnoviriv-z-zhitomirshchini-vidstoyue-pravozhiti-po-svoemu> (дата звернення: 19.12.2019).

35. Сосницький Л. Міжрелігійний конфлікт чи звичайний вандалізм? *Голос України*. 8.09.2010. URL: <http://www.golos.com.ua/article/130031> (дата звернення: 19.12.2019).

36. Сосницький Л. У скиданні в Дніпро язичницьких богів міліція звинувачує самих язичників. *Голос України*. 25.09.2010. URL: <http://www.golos.com.ua/article/128456> (дата звернення: 20.12.2019).

37. Суд остаточно закрит «справу паламарів» у Запоріжжі. *Релігія в Україні*. 12.12.2017. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhlivo/38368-sud-ostatochno-zakriv-spravu-palamariv-u-zaporizhzhii.html> (дата звернення: 20.12.2019).

38. У Львові язичник-чорномаєчник влаштували бійку на похоронах захисника України (Фото, Відео). *ПРОЗАХІД*. 27.08.2018. URL: <https://prozahid.com/content-64492-html/> (дата звернення: 20.12.2019).

39. У підриві храму в Запоріжжі запідозрили язичників (12 фото). *ТСН*. 8.09.2010. - URL: <https://tsn.ua/ukrayina/u-pidrivu-hramu-v-zaporizhzhii-zapidozrili-yazichnikiv.html> (дата звернення: 20.12.2019).

40. Цєбрій Є. Конфлікту з рідновірами на Гусятинщині ще не вирішили. *20 хвилин. Тернопіль*.

13.09.2009. URL: <https://te.20minut.ua/Podii/konfliktu-z-ridnovirami-na-gusyatinschini-sche-ne-virishili-157602.html> (дата звернення: 20.12.2019).

41. Шлях воїна. *Львівська газета «Ратуша»*. 29.08.2018. URL: <http://ratusha.lviv.ua/index.php?dn=news&to=art&id=5513> (дата звернення: 20.12.2019).

42. Язичники московського патріархату покинули Тернопільщину. *Галас. Агенція новин з Тернополя*. 04.08.2018. URL: <https://galas.te.ua/2018/08/%D1%8F%D0%B7%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8-%D0%BC%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B0%D1%82%D1%83-%D0%BF/> (дата звернення: 18.12.2019).

43. Янович А. Язичники в Тернополі танцювали і молились під стінами ОДА. *Новинний портал Погляд*. 25.06.2011. URL: <https://poglyad.te.ua/podii/novyny/yazychnyky-v-ternopoli-tantsyuvaly-i-molylys-pid-stinamy-oda.html> (дата звернення: 18.12.2019).

References

1. Igor Gavryshkevych. *U ty`lu tezh nebezpechno* [The rear is also dangerous]. August 26, 2018. URL: https://www.facebook.com/igor.gavryshkevych/posts/1093783000779953?_tn__=-R (in Ukrainian) (Last accessed 20.12.2019).

2. Antonenko P. *Kapy`shha rozbratu* [Temples of discord]. *Slovo Prosvity`*. 13.10.2009. URL: <http://slovoprosvity.org/2009/10/13/2673-old/> (in Ukrainian) (Last accessed 21.12.2019).

3. *Greko-katoly`ky` zny`shhy`ly` kapy`shhe Peruna?* [Greek Catholics Destroy Perun's Chapel?]. *UNIAN. Informacijne agentstvo*. 06.08.2009. URL: <https://www.unian.ua/human-rights/252630-greko-katoliki-znischili-kapische-peruna.html> (in Ukrainian) (Last accessed 20.12.2019).

4. Dondyuk M., Chernova O. «*Dity` Peruna*»: *yak u bat`kiv-ridnoviriv vidibraly` ditej* ["Children of Perun": how pagan parents were selected children]. *Gromads`ke*. 25.07.2017. URL: <https://hromadske.ua/posts/u-batkiv-ridnoviriv-vidibraly-ditei> (in Ukrainian) (Last accessed 20.12.2019).

5. Zavalij O. *Ridnovirs`ky` pidxid ne dlya vsix* [The pagan approach is not for everyone]. *Religijna svoboda na perexresti epox, krayin i kul`tur. Naukovy` shhorichny`k / Za zag. red. prof. A. Kolodnogo*. Ky`yiv: UAR, 2015-2016. P. 185-190 (in Ukrainian).

6. *Zaporiz`ki pravooxoronciv zapidozry`ly` yazy`chny`kiv u vy`buxu v Svyato-Pokrovs`komu xrami* [Zaporizhya law enforcement officers suspected the pagans of an explosion in the Holy Pokrovsky Temple]. *Ukrayins`ki novy`ny`*. 8.09.2010. URL: <https://ukranews.com/ua/news/55765-zaporizki-pravookhoronci-zapidozryly-yazychnykyiv-u-vybukhu-v->

[svyato-pokrovskomu-khrami](https://ukranews.com/ua/news/55765-zaporizki-pravookhoronci-zapidozryly-yazychnykyiv-u-vybukhu-v-svyato-pokrovskomu-khrami) (in Ukrainian) (Last accessed 21.12.2019).

7. Zvonok O.A. (2017). *Internet yak transformacijny`j chy`nny`k religijnoyi kul`tury` suchasnogo sociumu* [The Internet as a transformational factor in the religious culture of modern society]. *Avtoref. dy`s. k.filos. n. 09.00.04 – filosofs`ka antropologiya, filosofiya kul`tury`*. Xarkiv: Xarkivs`ky`j nacional`ny`j universy`tet imeni V.N. Karazina. 16 p. (in Ukrainian).

8. Il'chenko S. *Ukrainskie naci edut v Zaporozh'e mstit' za Peruna* [Ukrainian Nazis go to Zaporizhya to avenge Perun]. *Svobodnaja pressa*. 07.09.2010. URL: <https://svpressa.ru/all/article/30079/> (in Russian) (Last accessed 20.12.2019).

9. *Ky`yivs`ky`j patriarhat vvazhaye, shho cerkvu v Zaporizhzi pidirvaly` satanisty` abo yazy`chny`ky`* (foto) [The Kyiv Patriarchate believes that the church in Zaporozhye was blown up by Satanists or Pagans (photo)]. *TSN*. 29.07.2010. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/kiyivskiy-patriarhat-vvazhaye-scho-cerkvu-v-zaporizhzi-pidirvali-satanisti-abo-yazichniki.html> (in Ukrainian) (Last accessed 21.12.2019).

10. Kly`mentova O.V. (2017). *Mediarenal`nist` religijnoyi komunikaciyi v Ukrayini* [The Mediality of Religious Communication in Ukraine]. *Odes`ky`j lingvisty`chny`j visny`k*. 9, vol. 2. p. 79-84. (in Ukrainian).

11. Koval`chuk A., Man`ko A. (2018). *Yazy`chny`czstvo v Ukrayini yak potencial dlya rozvy`tku religijnogo tury`zmu* [Paganism in Ukraine as a Potential for the Development of Religious Tourism]. *Visny`k L`vivs`kogo universy`tetu. Seriya geografichna*. 52. P. 132-142 (in Ukrainian).

12. Kozy`ryacz`ka S. (2012). *Misce ta funkciyi konfesijny`x internet-resursiv u medijnomu mejnstry`miyu* [The place and functions of confessional Internet resources in the media mainstream]. *Visny`k Xarkivs`koyi derzhavnoyi akademiyi kul`tury`*. 38. P. 172-180 (in Ukrainian).

13. Kojnash G. «*Sprava palamariv*» [The Case of the Palamars]. *Ukrayins`ka Pravda*. 13.02.2013. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2013/02/13/6983380/> (in Ukrainian) (Last accessed 19.12.2019).

14. Kravchenko S. *U L`vovi rozgorivsyia skandal cherez poxovannya zagy`blogo bijcya ATO: yazy`chny`ky` vy`stupy`ly` proty`* [In Lviv, a scandal broke out over the burial of a dead ATO soldier: the pagans opposed]. *Narodna Pravda*. 28.08.2018. URL: <https://narodna-pravda.ua/2018/08/28/u-lvovi-rozgorivsyia-skandal-cherez-pohovannya-zagiblogo-bijtsya-ato-yazichniki-vistupili-proti/> (in Ukrainian) (Last accessed 19.12.2019).

15. Kushnir L. «*Ce napad na nashu istoriyu*» ["This is an attack on our history"]. *Ukrayina moloda*. #038, 13.03.2013. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/2238/235/79682/> (in Ukrainian) (Last accessed 19.12.2019).

16. Kushnir L. *Bog use prosty`t`?* [God will forgive everything?]. *Ukrayina moloda*. #51, 21.08.2007. URL:

<https://www.umoloda.kiev.ua/number/981/116/35656/> (in Ukrainian) (Last accessed 19.12.2019).

17. Lazurkevych S. *Cherez obryad poxovannya zagy'blogo vijs'kovogo u L'vovi vy'ny'k skandal. 21-rychnogo Mar'jana Najdu poxovaly' z soky'royu u truni* [A scandal arose over the rite of burial of a dead soldier in Lviv. 21-year-old Marian Naid was buried with an ax in a coffin]. *Zaxid.net*. 27.08.2018. URL: https://zaxid.net/cherez_obryad_pohovannya_zagiblog_o_viyskovogo_u_lv (in Ukrainian) (Last accessed 22.12.2019).

18. Leonova M., Chernova O. *Sud povernuv ditej rody'ni ridnoviriv na Zhy'tomy'rshhy'ni* [The court returned the children to the family of pagans in Zhytomyr region]. *Gromads'ke*. 31.07.2017. URL: <https://hromadske.ua/posts/sud-povernuv-trokh-ditei-rodyni-ridnoviriv-na-zhytomyrshchyni> (in Ukrainian) (Last accessed 22.12.2019).

19. Lozko G. (2013). *Problemy' tolerantnosti v ukrajins'komu suspil'stvi: na pry'klad i vzayemy'n xry'sty'yan iz ridnoviramy'* [Problems of tolerance in Ukrainian society: the example of the relationship of Christians with the Pagans]. *Naukovi praci Chornomors'kogo derzhavnogo universy'tetu imeni Petra Mogy'ly'*. Seriya: Sociologiya. 199. P. 65-71. (in Ukrainian).

20. My'roslava. *Vandalizm na Xorty'ci* [Vandalism in Khortytsia]. *Nezbory'ma naciya. Vy'dannya istory'chnogo klubu «Xolodny'j Yar»*. URL: <http://nezboryma-naciya.org.ua/show.php?id=527> (in Ukrainian) (Last accessed 23.12.2019).

21. *Na Gusyaty'nshhy'ni yazy'chny'ky' roblyat' z ditej vid'om i chakluniv* [In the Husyatyn region, pagans make witches and sorcerers from children]. *Za Zbruchem*. 15.04.2013. URL: <https://zz.te.ua/na-husyatynschyni-yazychnyky-roblyat-z-ditej-vidom-i-chakluniv/> (in Ukrainian) (Last accessed 23.12.2019).

22. *Na zaporiz'kij Xorty'ci nevidomi vandaly' spaly'ly' derev'yanogo Peruna (foto)* [Unidentified vandals burned wooden Perun in Khortytsia in Zaporizhzhya (photo)]. *Depo. Zaporizhzhya*. 13.10.2017. URL: <https://zp.depo.ua/ukr/zp/na-zaporizkiy-hortici-nevidomi-vandali-spallili-derev-yanogo-peruna-20171013657722> (in Ukrainian) (Last accessed 23.12.2019).

23. *Na Ternopil'shhy'ni try'vaye konflikt mizh greko-katoly'kamy' i yazy'chny'kamy'* [In the Ternopil region there is a conflict between Greek Catholics and Pagans]. *Credo Novy'ny'*. 22.07.2010. URL: <https://credo.pro/2010/07/31412> (in Ukrainian) (Last accessed 23.12.2019).

24. *Na Xorty'ci vandaly' porubaly' i spaly'ly' statuyi bogiv* [In Khortytsia, vandals cut down and burned statues of the gods]. *UNIAN (fotobank)*. 06.09.2010. URL: <https://photo.unian.ua/theme/19074-na-hortice-vandaly-izrubili-i-sozhgli-statui-bogov.html> (in Ukrainian) (Last accessed 23.12.2019).

25. *Na Xorty'ci vid ruk vandaliv postrazhdaly' skul'ptury' dev'yaty' bogiv na tr'ox yazy'chny'cz'ky'x svyaty'ly'sh'ax: shist' skul'ptur spaleno, try' – vtopeno*

v Dnipri [In the Khortytsya, at the hands of vandals, the sculptures of nine gods at three pagan shrines were damaged: six were burned, three were drowned in the Dnieper]. *TSN*. 7.10.2010. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/na-hortici-vandali-splyundruvali-kapischa-volhvi-zvinuvachuyut-moskovskiy-patriarhat.html> (in Ukrainian) (Last accessed 23.12.2019).

26. *Na Xorty'ci nevidomi spaly'ly' svyaty'ly'shhe Peruna* [In Khortytsya, unknown people burned the sanctuary of Perun]. *YouTube Gromads'ke TB Zaporizhzhya*. 13.10.2017. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=MNUQds7dsZ0> (in Ukrainian) (Last accessed 23.12.2019).

27. *Na Xorty'ci spaly'ly' «Charivny'j vozy'k» ridnoviriv* [In Khortytsia burned the "Magic Wagon" of the Pagans]. *Depo Zaporizhzhya*. 21.02.2018. URL: <https://zp.depo.ua/ukr/zp/na-hortici-spallili-charivniy-vozik-ridnoviriv-20180221730884> (in Ukrainian) (Last accessed 23.12.2019).

28. *Novy'ny' plyus* [News plus]. *Ukrayina moloda*. #166, 09.09.2010. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1733/116/61313/> (in Ukrainian) (Last accessed 19.12.2019).

29. *Onlajn media ta social'ni merezhi perexopy'ly' liderstvo u telebachennya za populyarnistyu v Ukrayini, - nove opytuvannya USAID-Internews shhodo spozhy'vannya ZMI* [Online media and social networks have taken the lead in television by popularity in Ukraine - a new USAID-Internews poll on media consumption]. *Internews. Local voices. Global change. In Ukraine*. 22.10.2019. URL: <https://internews.in.ua/uk/news/onlajn-media-ta-sotsialni-merezhi-perehopyly-liderstvo-u-telebachennya-za-populyarnistyu-v-ukrajini-nove-opytuvannya-usaid-internews-schodo-spozhyvannya-zmi/> (in Ukrainian) (Last accessed 20.12.2019).

30. Petlyakova M.I. *Osobly'vosti rozvy'tku religijny'x sy'stem v suchasny'x komp'yuterny'x igrax* [Features of the development of religious systems in modern computer games]. *Dni nauky' filosos'f'kogo fakul'tetu-2017. Mizhnarodna naukova konferenciya, 25-26 kvitnya 2017 r., Ky'yiv, Materialy' dopovidej ta vy'stupiv / Redkol. A.Ye. Konvers'ky'j ta in. Ky'yiv: Vy'davny'cho-poligrafichny'j centr «Ky'yivs'ky'j universy'tet», 2017. #6. p. 65-67.* (in Ukrainian).

31. *Proshhannya zi skandalom i bijkoyu: u L'vovi v trunu bijcya ATO poklaly' soky'ru* [Farewell to scandal and brawl: in Lviv, an ax of an ATO soldier was put in the coffin]. *Vgorode.ua. Golovny'j sajt mista. L'viv*. 27.08.2018. URL: <https://lviv.vgorode.ua/news/sobytyia/372583-proschannia-zi-skandalom-i-biikoui-u-lvovi-v-trunu-biitsia-ato-poklaly-sokyru> (in Ukrainian) (Last accessed 19.12.2019).

32. Sevast'yaniv U.P. (2019). *Virtual'na real'nist' yak chy'ny'k transformacij form religijnosti suchasnoyi lyudy'ny'* [Virtual reality as a factor in the transformation of forms of religiosity of modern man]. *Dy's. k. filos. n. 09.00.11 – religiyevnavstvo. L'viv's'ky'j nacional'ny'j universy'tet imeni Ivana Franka, Zhy'tomy'rs'ky'j*

derzhavny`j universy`tet imeni Ivana Franka. 222 p. (in Ukrainian).

33. Smorzhevs`ka O. (2017). *Postmodernists`ki viziyi religijnosti: suchasne yazy`chny`cztvo u mis`kij kul`turi (Ukrayina v zagal`noyevropejs`komu konteksti)* [Postmodern visions of religiosity: contemporary paganism in urban culture (Ukraine in a pan-European context)]. Monografiya. K.: Vy`davec`z` Oleg Filyuk. 198 p. (in Ukrainian).

34. *Snidanok z 1+1 23 sezon 52 vy`pusk za 22 bereznya 2018 roku* [Breakfast with 1+1 23 Season 52 Issue March 22, 2018]. URL: <https://1plus1.video/snidanok-z-1plus1/23-sezon/50-vypusk-za-22-marta-2018-goda-yak-rodina-ridnoviriv-z-zhitomirshytini-vidstoyue-pravo-zhiti-po-svoemu> (in Ukrainian) (Last accessed 19.12.2019).

35. Sosny`cz`ky`j L. *Mizhreligijny`j konflikt chy`zvy`chajny`j vandalizm?* [Inter-religious conflict or ordinary vandalism?]. *Golos Ukrayiny`*. 08.09.2010. URL: <http://www.golos.com.ua/article/130031> (in Ukrainian) (Last accessed 19.12.2019).

36. Sosny`cz`ky`j L. *U sky`danni v Dnipro yazy`chny`cz`ky`x bogiv miliciya zvy`nuvachuye samy`x yazy`chny`kiv* [The police blame the pagans themselves for dropping the pagan gods into the Dnieper]. *Golos Ukrayiny`*. 25.09.2010. URL: <http://www.golos.com.ua/article/128456> (in Ukrainian) (Last accessed 20.12.2019).

37. *Sud ostatochno zakry`v «spravu palamariv» u Zaporizhzhzi* [The court finally closed the "Palamari case" in Zaporizhzhya]. *Religiya v Ukrayini*. 12.12.2017. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhlivo/38368-sud-ostatochno-zakriv-spravu-palamariv-u-zaporizhzhzi.html> (in Ukrainian) (Last accessed 20.12.2019).

38. *U L`vovi yazy`chny`k-chornomayechny`ky` vlashtuvaly` bijknu na poxoronax zaxy`sny`ka Ukrayiny` (Foto, Video)* [In Lviv the pagan men in black t-shirts staged a fight at the funeral of the defender of Ukraine]. *PROZAXID*. 27.08.2018. URL: <https://prozahid.com/content-64492-html/> (in Ukrainian) (Last accessed 20.12.2019).

39. *U pidry`vi xramu v Zaporizhzhzi zapidozry`ly` yazy`chny`kiv (12 foto)* [Pagans were suspected of undermining the temple in Zaporizhzhya (12 photos)]. *TSN*. 8.09.2010. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/u-pidrivihramu-v-zaporizhzhzi-zapidozrili-yazichnikiv.html> (in Ukrainian) (Last accessed 20.12.2019).

40. Cebrij Ye. *Konfliktu z ridnoviramy` na Gusyaty`nshhy`ni shhe ne vy`rishy`ly`* [The conflict with the pagans in the Husyatyn region has not yet been resolved]. *20 xvy`ly`n. Ternopil`*. 13.09.2009. URL: <https://te.20minut.ua/Podii/konfliktu-z-ridnovirami-na-gusyatinschini-sche-ne-virishili-157602.html> (in Ukrainian) (Last accessed 20.12.2019).

41. *Shlyax voyina* [The way of a warrior]. *L`vivs`ka gazeta «Ratusha»*. 29.08.2018. URL: <http://ratusha.lviv.ua/index.php?dn=news&to=art&id=5513> (in Ukrainian) (Last accessed 20.12.2019).

42. *Yazy`chny`ky` moskovs`kogo patriarxatu poky`nuly` Ternopil`shhy`nu* [The pagans of the Moscow Patriarchate left Ternopil]. *Galas. Agenciya novy`n z Ternopolya*. 04.08.2018. URL: <https://galas.te.ua/2018/08/%D1%8F%D0%B7%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8-%D0%BC%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B0%D1%82%D1%83-%D0%BF/> (in Ukrainian) (Last accessed 18.12.2019).

43. Yanovy`ch A. *Yazy`chny`ky` v Ternopoli tancyuvaly` i moly`ly`s` pid stinamy` ODA* [The pagans in Ternopil danced and prayed under the walls of the regional state administration] / *Novy`nny`j portal Poglyad*. 25.06.2011. URL: <https://poglyad.te.ua/podii/novyny/yazychnyky-v-ternopoli-tantsyuvaly-i-molylys-pid-stinamy-oda.html> (in Ukrainian) (Last accessed 18.12.2019).

Людмила Сорочук

кандидат філологічних наук, науковий співробітник
Центр українознавства філософського факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-0478-356X

Email: lvs1166@ukr.net

ПРОБЛЕМА БУЛІНГУ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

Анотація. Досліджується проблема виникнення булінгу в освітньо-виховному просторі серед дітей шкільного віку, адже впродовж останніх років в Україні часто почали говорити про булінг (цькування) як про негативне явище. Зроблено короткий аналіз сучасних наукових розвідок, присвячених проблемам булінгу в освітньому середовищі, що засвідчує необхідність детального й систематичного вивчення зазначеного питання. Булінг розглядається як конфліктне й широко розповсюджене явище в дитячих колективах, яке може викликати негативний вплив на формування особистості, важку соціально-психологічну адаптацію, закомплексованість та невизначеність життєвого вибору молодої людини.

Зазначено, що численні факти проявів дитячого насильства стали причиною привернення уваги до цього явища й здійснення на державному рівні конкретних кроків щодо протидії та запобігання даній проблемі. Наголошено на тому, що наявність булінгу в освітньому середовищі, має негативний вплив не лише на жертву цькування, а також на винуватців (кривдників, спостерігачів), на батьків та педагогів.

Акцентовується увага на злагодженій роботі працівників освітніх закладів, шкільних психологів, соціальних педагогів, юристів, батьків, щодо подолання булінгу, що, відповідно, може привести до зменшення проявів цього негативного явища й значно покращує вирішення конфліктних ситуацій. Пошук мирних шляхів розв'язання суперечливих питань, виховання дружніх взаємин між дітьми та засвоєння моральних цінностей спонукає до здорового психологічного клімату в дитячому колективі, виховання поваги та взаємодопомоги між ровесниками. Наводиться цілий ряд методичних рекомендацій щодо організації навчально-виховного процесу, проведення культурних заходів, дозвілля, позакласної роботи, активного відпочинку, що допомагає запобіганню такого негативного явища в нашій реальній дійсності.

Ключові слова: булінг, агресивна поведінка, моральна та фізична шкода, замкнутість, врегулювання конфліктної ситуація, самооцінка, протидії булінгу

Liudmyla Sorochuk

Ph.D. in Philology, Research Associate
Center of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE PROBLEM OF BULLING IN THE MODERN EDUCATIONAL ENVIRONMENT AND THE WAYS OF ITS OVERCOMING

Abstract. The problem of the emergence of bullying in the educational area among school-age children is investigated, since in recent years in Ukraine the bullying (baiting) has often been referred to as a negative phenomenon. A brief analysis of modern scientific investigations on the problems of bullying in the educational environment is done, which shows the necessity of a detailed and systematic study on this problem. Bullying is seen as a conflict and widespread phenomenon in children's groups, which can cause a negative impact on formation of personality, difficulties in socio-psychological adaptation, complexity and uncertainty of a young person in choice of next career.

It has been noted that numerous facts of child abuse have caused attention to this phenomenon and implementation of specific steps at the state level to counteract and prevent this problem. It is emphasized that the presence of bullying in the educational environment has a negative impact not only on the victim of persecution, but also on the perpetrators (abusers, observers) as well as on parents and teachers. Emphasis is placed on the necessity of coordinated work of educational institutions, school psychologists, social educators, lawyers, parents to overcome bullying, which, respectively can reduce the manifestation of this negative phenomenon and greatly

improve the resolution of conflict situations. Finding peaceful ways to resolve conflict situations, upbringing of friendly relationships between children and assimilate moral values leads to a healthy psychological climate in the children's groups, educate the respect and mutual assistance among coevals. There are a number of methodological recommendations for organizing the educational process, conducting cultural events, leisure, extracurricular work, outdoor activities, which help to prevent such a negative phenomenon of our reality.

It is concluded that the joint work of relevant state institutions, educators, lawyers, psychologists, parents, media representatives, using different methods of influence on the individuals, may provide conditions for resolution of conflicts and overcoming bullying among children and school youth.

Keywords: *bullying, aggressive behavior, moral and physical harm, seclusion, conflict management, self-esteem, counteraction to bullying.*

На сьогодні в суспільстві суттєво загострилась проблема щодо розповсюдження серед учнівської молоді такого негативного явища як булінг. Педагоги, дитячі психологи, батьки й соціологи, працюючи з дітьми, часто стикаються з реальними негараздами й труднощами, обумовленими конфліктністю серед школярів. Прояви грубості, неповаги, агресивності до однолітків (іноді і до вчителів), цькування є доволі розповсюдженим негативним явищем, що спонукає до виникнення конфліктних ситуацій в дитячих колективах. Численні факти проявів дитячого насильства стали причиною привертання серйозної уваги до цього явища і здійснення на державному рівні конкретних заходів щодо протидії та запобігання цій проблемі. Булінг розглядається як конфліктне, доволі розповсюджене явище в дитячих колективах, яке може викликати негативний вплив на формування особистості, важку соціально-психологічну адаптацію, закомплексованість та невизначеність життєвого вибору молодій людині.

Актуальність дослідження та його зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями обумовлюється тим, що булінг, насамперед, психологічна та соціально-педагогічна проблема. Вперше досліджувати проблему булінгу розпочали наприкінці ХХ сторіччя у Скандинавії. Зазначимо, що в правовому полі України до 2019 року не було поняття «булінгу» або «цькування». Ситуація змінилась з набуттям чинності 9 січня 2019 року Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (далі – Закон щодо протидії булінгу).

Таким чином, булінг (цькування) в Україні вважається правопорушенням, за вчинення якого передбачена адміністративна відповідальність. Термін *булінг* походить від англійського слова *bully*, що означає хуліган, людина з агресивною поведінкою (людина, яка негативно використовує свою силу і владу до іншої людини). Доволі часто агресивна людина у своїх негативних діях до інших, може використовувати залякування й цькування. Агресивна поведінка дітей і підлітків одне до одного має ознаки принизливого ставлення, залякування й часто супроводжується фізичним насиллям, а це дуже негативно впливає на психологічний стан й розвиток особистості.

Мета дослідження полягає у пошуку шляхів подолання конфліктної ситуації в дитячому колективі й акцентується увага на злагодженій роботі

працівників освітніх закладів, шкільних психологів, соціальних педагогів, юристів, батьків, щодо подолання булінгу. Відповідно використання різних методів роботи як дорослими, так і самими дітьми, можуть привести до зменшення проявів цього негативного явища й значно покращать вирішення створених конфліктних ситуацій.

Виклад основного матеріалу. Проблему булінгу, теоретичні й практичні питання досліджувало багато дослідників як в Україні, так і в світовій науковій практиці. П. Рандолл, Н. Данкансон, П. Махоні, І. Кон [7]. характеризували булінг як прояв агресивної поведінки однієї людини до іншої. Щоб запобігти й зупинити це негативне явище, вчені запропонували шляхи його подолання, а саме – активне залучення учнів до просвітницько-профілактичних заходів. Український дослідник В. Даниленко, у науковій розвідці «Освіта в умовах незалежності України» наголошує на позитивних змінах в гуманітаристичі та формуванні системи освіти. «Національна система освіти у 90-ті рр. в умовах значних змін у духовному просторі суспільства, в контексті загальноцивілізаційних трансформацій, зумовлених розгортанням нових освітніх технологій та розширення можливостей і потреб в індивідуальному, особистісному розвитку людини [2, 194 - 216]. Л. Лушпай, М. Бородаєва, Д. Булда, наголошували, що булінг є агресивним переслідуванням однією особою іншої особи. Н. Лалак, В. Пеняк у своїх наукових розвідках сконцентрували увагу на булінгу, як на одній з актуальних педагогічних проблем сьогодення [4].

Булінг має різні прояви існування й може розкриватися у формі психологічного, фізичного, економічного, сексуального насильства. Форма насильства, що включає будь-яку форму небажаної фізичної поведінки, «інформаційного насильства», а також вчинятися із застосуванням засобів електронних комунікацій називають кібербулінг. Психологічне насильство характеризується як форма насильства, що включає словесні образи, погрози, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи. Якщо такі дії, тобто психологічний тиск, спричинили або могли спричинити у потерпілого побоювання за свою безпеку, емоційну невпевненість, нездатність захистити себе чи завдали шкоди психічному здоров'ю особи – розглядається як форма психологічного булінгу. Фізична форма булінгу

включає різні силові удари, нанесення побоїв, мордування, заподіяння інших тілесних ушкоджень. Фізична форма булінгу несе серйозну загрозу здоров'ю потерпілому. В таких випадках до з'ясування обставин і причин конфліктної ситуації, долучаються правоохоронні служби. Наступною формою булінгу є економічне насильство, що включає умисне позбавлення їжі, одягу, коштів, засобів зв'язку, документів, іншого майна або можливості користуватися ними, перешкоджання в отриманні освітніх послуг, примушування до праці тощо. Сексуальне насильство – форма насильства, що включає будь-яку форму небажаної вербальної, невербальної чи фізичної поведінки сексуального характеру, мета або наслідок якої – порушення гідності особи, зокрема шляхом створення загрозливого, ворожого, принизливого або образливого середовища, зокрема принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська, образливі жарти, погрози, поширення образливих чуток. «Підґрунтям булінгу є статус, влада, конкуренція, лідерство. Це соціальна поведінка, що проявляється у відносно стійких групах і здатна залучати інших. Булінг охоплює нерівність сили та влади, що приводить жертву в стан, у якому вона не здатна ефективно захищатися від негативних дій. Це і є відмінною рисою булінгу від простого конфлікту. В конфлікті учасники рівні, а в булінзі жертва завжди виявляється слабшою, їй важче себе захистити, проти неї може виступати група», – говорить Ірина Сидорук [6].

Проаналізувавши думку сучасних дослідників та соціологічну статистику акцентуємо увагу на тому, що заподіяння вказаних насильницьких дій тягне за собою серйозні наслідки, серед яких психологічна, моральна, фізична, матеріальна шкода, в тому числі приниження, страх, тривога й підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, тобто – булера. Це спонукає до тяжких психологічних травм та соціальної ізоляції жертви цькування. Аналізуючи проблему булінгу, виникає питання – чому сьогодні так часто з'являється зневага дітей до своїх однолітків, до вчителів і батьків? Адже це породжує суперечки і відчуженість між ними й підсилює конфліктну ситуацію. Відомо, що велику роль у формуванні особистості дитини належить родинному вихованню й батькам. Вони несуть відповідальність як соціально, так і юридично за дії своїх дітей і є прикладом для наслідування. Л. Орел, досліджуючи громадський побут в українській родині наголошує: «Сьогодні життя наше інше. По-іншому виховуємо дітей. Проте ніхто не заперечує, що найбільше виховує дитину сім'я. Хто про це пам'ятає і дбає, той має змогу виростити і виховати люблячих і порядних дітей» [5,102].

Варто відзначити, що характерною рисою булінгу є те, що він передбачає свідому поведінку, спрямовану на спричинення шкоди та страждання іншій людині. Наявність булінгу в освітньому середовищі має негативний вплив не лише на жертву

цькування, а також на кривдників і спостерігачів, батьків та працівників закладів освіти. Закон щодо протидії булінгу заклав основні маркери, за якими можна розпізнавати булінг (цькування).

Отже, серед типових ознак булінгу виділяються наступні. По-перше, це насильницька поведінка, яка має систематичний характер. Тобто два і більше разів щодо однієї і тієї ж людини чиняться негативні дії, які полягають у будь-якому з вище перелічених видів насильства. По-друге, булінг має свою певну структуру, яка характеризується дисбалансом сил сторін, завжди є кривдник (булер) та жертва (потерпілий), а також можуть бути спостерігачі (свідки та безпосередні очевидці випадку булінгу). Насильницька влада та дисбаланс між кривдником та жертвою полягає в різниці у фізичному розвитку, рівні соціально-психологічної адаптованості, соціальному статусі, стані здоров'я, ментальному розвитку, вихованості та культурі особистості. Цькуванню піддаються менш захищені особи, які не можуть за себе постояти та захистити свою гідність і честь. Такий дисбаланс у стосунках шкільної молоді веде до конфлікту. Для конфлікту характерним є:

- випадковість, нерегулярність, нестабільність;
- баланс (рівність) сил між його учасниками, що характеризується здатністю кожної зі сторін однаково впливати на процес конфлікту;
- спрямованість зусиль сторін на вирішення конфлікту, без умислу заподіяння шкоди, приниження, залякування тощо.

Проживаючи своє життя дитина знаходиться в колективі, тобто соціалізована, дотримуючись культурних цінностей і, в певній мірі перебуваючи в дитячій субкультурі, яка, відповідно, моделює її поведінку й спілкування з однолітками. Це – різні ігри, читання книг, зацікавленість музичним мистецтвом, спортом, відповідна мода (особливо зачіски, нетиповий макіяж, нанесення тату), дитячі дозвілля та ін. З цього приводу М. Гримич наголошувала, що діти порівняно легко пристосовуються до нової культури і швидко вступають у неї, причому настільки, що починають усвідомлювати її своєю [1, 175]. Доволі часто трапляються випадки, коли хтось з дітей не розділяє «обраної» в учнівському колективі субкультури й стає об'єктом булінгу.

Сучасним дітям та підліткам конче потрібно навчитися вирішувати суперечливі питання, а також творчо і мирно долати розбіжності в поглядах, виявляючи повагу до співрозмовника. Зрозумілим є той факт, що в цьому потрібна підтримка й допомога батьків та педагогів. На сьогодні розробляється багато різних заходів, культурних проєктів, методичної літератури як на рівні місцевих навчальних закладів, так і на рівні районних та обласних культурно-виховних центрів. Прикладом може бути програма «Не смійся з мене: просвітницько-профілактична програма тренінгових занять » : Навч.- метод. посібник / Авт. Лора Паркер Роерден, за заг. ред. Лях Т. Л. – К.: YMCA, 2013. – 100 с. Зазначена програма створена у межах проєкту

«Повага дією». Ці навчально-методичні посібники можуть бути використані у навчально-виховному процесі та є унікальною допомогою для педагогів, соціальних працівників, дитячих психологів, вихователів. Варто згадати, що Програму тренінгових занять «Не смійся з мене» успішно впроваджують у багатьох країнах світу й має позитивний результат.

Протягом останніх років обласними та районними відділами освіти часто організуються та проводяться Всеукраїнські тижні протидії булінгу, практикуми для встановлення довірливих відносин у класі, практичні кейси з ситуаціями для обговорення з дітьми, батьками, соціальними та юридичними фахівцями. Ефективними у вирішенні конфліктних ситуацій є розповіді дітям різних історій із особистого досвіду учителя чи батьків, калейдоскоп запитань і відповідей, цікавими можна назвати і практичні вправи. Наприклад: «Питання-відповідь», «Продовж історію», «Обговорюємо вихід з конфліктної ситуації», «Підтримуємо дружбу», тощо. Аналізуючи зазначену проблему булінгу в освітньо-виховному середовищі й шляхи її подолання, стає очевидним, що до цієї справи причетні як практики, так і науковці й методисти, готуючи різного роду додаткову літературу та методичні посібники. О. Сухомлинська пише: «Науковий рівень навчальної та методичної літератури зростає і в подальші роки. Особливо це стало помітним після розгортання дискусій з приводу, якою має бути навчальна література нового покоління» [9, 345]. Сучасні діти добре знають свої права і можуть розпізнавати їх порушення, володіють інформацією до кого звернутися у разі чинення насильства і вірять, що відповідальні дорослі придуть на допомогу, але знання дітей про свої права є досить фрагментарними і не мають системного характеру. При цьому ці знання є досить важливими, оскільки надають дитині можливість відчувати себе у безпеці, бути впевненим у собі і захищати себе, поважати права інших і розуміти, що можна, а що – ні. Часто трапляється так, що не знаючи своїх прав дитина не може зорієнтуватися – як діяти. А порушення прав може вилитися у насильницькі дії.

Як було зазначено, що виховання дитини починається у сім'ї. Відомо про те, що дитина – віддзеркалення моделі поведінки й виховання, які впроваджуються у сім'ї, як норми родинного виховання. Такий негативний факт у сімейному вихованні можна виявити, коли дитина часто є свідком насильства, агресивної поведінки батьків щодо виховання своїх дітей, систематичного приниження їхньої гідності, й відсутністю турботи батьків, або навпаки, до всюдозволеності, без відчуття допустимих меж в спілкуванні і так далі... цей перелік можна продовжувати довго. Головне педагогам варто вчасно відреагувати на той факт, що дитина слідує тим негативним нормам поведінки, які вона бачить у сім'ї і впровадити відповідні дії та заходи. Насильницька поведінка дитини, насамперед, викликає питання до батьків щодо

відповідальності за один з основних їх обов'язків – належне виховання дітей. Постає питання, що робити? Обов'язків із батьків та закладів освіти ніхто не знімає. Закон України «Про освіту» закріплює право на належні й безпечні умови навчання і виховання підростаючого покоління. Під час пере-бування дитини у освітньому закладі реалізацію цього права забезпечують вчителі, в домашніх умовах – відповідальність несуть батьки. Тому, здійснюючи реформи в освітній галузі на державному рівні, важливо виробити спільно з педагогами, психологами, фахівцями соціологічних служб та представниками батьківських комітетів критерії й напрямки розвитку інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей шкільної молоді, а також формування системи цінностей та переконань, які так необхідні для успішної самореалізації кожної дитини. Багато корисного можна почерпнути з історії народного виховання, етнопедагогіки та народних традицій, де дитині відводиться почесне місце. Хочу згадати і про авторське дослідження «Родинні та календарні традиції українців: світ дитинства» де говориться: «Культурне буття українців у всіх його виявах переконує, що родинне виховання є феноменальним чинником збереження етнокультури, примноження традицій народного виховання дітей та показує національно-культурну самобутність українців» [7, 32].

Висновки. Принципом сучасної освітньої діяльності є формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства. Тому всі освітні заклади повинні керуватися цим принципом й впроваджувати їх у життя, здійснюючи відповідну роботу як з педколективом, так і з учнями. «Безперечно, Україна має рухатись далі шляхом незалежності й рішучіше розгортати всеосяжну програму економічного, соціального, культурного та політичного розвитку» [10, 530]. М. Титаренко, досліджуючи життєвий світ особистості, пише: «Кожна особистість на певному етапі свого розвитку має більш-менш проявлену здатність свідомо змінюватися, тобто робити самостійні життєві вибори. Готовність до вибору передбачає незагальмоване, невикривлене психологічними захистами бажання. Бажання чого? Бажання зовнішніх і внутрішніх змін, руху вперед, саморозвитку» [8, 27-28].

Отже, конфлікт – це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною потреб, інтересів, зацікавлень, уподобань тощо, яке виникає в міжособистісних взаємодіях окремих осіб чи груп. Дуже ефективно у боротьбі з булінгом є запровадження заходів культурного спрямування спільно з педагогами, батьками та дітьми, а також проведення різних тематичних бесід, тестувань, опитувань, тематичних вечорів. Допомагає й обговорення з дітьми про норми і правила, які слід виробити аби попередити випадки цькування, адже в подібній ситуації може опинитись кожен. Підтримка батьків, друзів і найближчих людей, наполеглива психолого-педагогічна робота у загальноосвітніх закладах допомагають звести зазначену проблему

булінгу до мінімуму. Тому, що дуже важливо, спільна робота відповідних державних органів, педагогів, юристів, психологів, батьків, представників засобів масової інформації, використовуючи різні методи впливу (допомоги) на особистість дитини, ефективно забезпечує умови врегулювання конфліктних ситуацій й подолання проблеми булінгу в шкільному колективі.

1. Гримич М. Дитяча субкультура як моделююча система. *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. Ред. М. Гримич. К.: Дуліби, 2008. С. 175-190.*

2. Даниленко В. Освіта в умовах незалежності України. *Історія української культури у п'яти томах. Том 5. Українська культура XX – початку XXI століть. Книга 4. Проблеми функціонування, збереження і розвиток культури в Україні. Київ: Наукова думка. 2013. С. 194-216.*

3. Кон И. Что такое буллинг и как с ним бороться? «Семья и школа». 2006. № 11. С. 15-18.

4. Лалак Н., Пеняк В. Шкільний булінг як актуальна педагогічна проблема сьогодення. *Міжнародний науковий журнал «Освіта і наука». Випуск 1(26). 2019 р. URL: <https://msu.edu.ua/educationandscience/wp-content/uploads/2019/05/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0-%D1%96-%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0-126-132-136.pdf>. URL: (дата звернення: 25.11.2019).*

5. Орел Л. З народної педагогіки. Українська родина: Родинний і громадський побут/ Упорядник Лідія Орел. К.: Видав. Імені Олени Теліги, 2000. С. 99-102.

6. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Соціальна педагогіка. 1, 2015. URL: file:///C:/Users/admin/Desktop/Nvvnup_2015_1_36.pdf (дата звернення: 25.11.2019).*

7. Сорочук Л. Родинні та календарні традиції українців: світ дитини. *Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. Випуск 54. К., 2018. С. 29-34.*

8. Сухомлинська О. Деякі питання етимології педагогічного знання. *Шлях освіти. 1996. № 4. С. 27-28.*

9. Титаренко Т. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності. К.: Либідь, 2003. 376 с.

10. Шпортлюк Р. Національно-державне будівництво в Україні: проблеми та перспективи. *Формування модерної нації: Україна. Росія. Польща. Переклад з англ. Георгія Касьянова, Миколи Климчука, Миколи Рябчука та ін. К.: ДУХ І ЛІТЕРА. 2013. 552 с.*

References

1. Grymich M. (2008). *Dytyacha subkultura yak modelyuyucha systema. Narodna kultura ukraiyinciv: zhyttyevyj cykl lyudyny: istoryko-etnologichne doslidzhennya u 5 t.* [Children's subculture as a

modeling system. Folk Culture of Ukrainians: Human Life Cycle: Historical and Ethnological Research in 5 Volumes] /nauk. red. M. Grymich. Kyiv: Duliby. P. 175-190. (in Ukrainian).

2. Danylenko V. (2013). *Osvita v umovax nezalezhnosti Ukrayiny. Istorya ukraiyinskoyi kultury u pyaty tomax. Tom 5. Ukrayinska kultura XX – pochatku XXI stolit. Knyga 4. Problemy funkcionuvannya, zberezhennya i rozvytok kulturu v Ukrayini.* [Education in the Independence of Ukraine. Five-volume history of Ukrainian culture. Volume 1. Ukrainian culture of the XX - beginning of the XXI centuries. Book 4. Problems of functioning, preservation and development of culture in Ukraine]. Kyiv, Naukova dumka. P. 194-216. (in Ukrainian).

3. Kon I. (2006). *Chto takoe bulling i kak s nim borotsya?* [What is bulling and how to deal with it?] Moskow: «Semya i shkola». № 11. P. 15-18. (In Russian).

4. Lalak N, Penyak V. (2019). *Shkil'ny'j buling yak aktual'na pedagogichna problema sogo dennya.* [School bulling as an actual pedagogical problem of today]. *Osvita i nauka. 1(26).* URL: <https://msu.edu.ua/educationandscience/wp-content/uploads/2019/05/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0-%D1%96-%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0-126-132-136.pdf>. (in Ukrainian). (Last accessed: 25.11.2019).

5. Orel L. (2000). *Z narodnoyi pedagogiky. Ukrayinska rodyna: Rodynyj i gromadskyj pobut* [From folk pedagogy. Ukrainian Family: Family and Community Life]. Uporyadnyk Lidiya Orel. Kyiv: Vydav. Imeni Oleny Teligy. P. 99 - 102. (in Ukrainian).

6. Sydoruk I. (2015). *Buling yak aktualna socialno-pedagogichna problema.* [Bulling as a topical socio-pedagogical problem]. *Socialna pedagogika. № 1.* URL: file:///C:/Users/admin/Desktop/Nvvnup_2015_1_36.pdf (in Ukrainian). (Last accessed: 25.11.2019).

7. Sorochuk L. (2018). *Rodynni ta kalendarni tradyciyi ukraiyinciv: svit dytyny.* [Family and calendar traditions of Ukrainians: the world of the child]. *Zbirnyk naukovykh pracz: "Etnichna istorya narodiv Yevropy".* Vol. 54. Kyiv: P. 29-34. (in Ukrainian).

8. Suxomlynska O. (1996). *Deyaki pytannya etymologiyi pedagogichnogo znannya.* [Some questions of etymology of pedagogical knowledge]. *Shlyax osvity. № 4. P. 27-28.* (in Ukrainian).

9. Tytarenko T. (2003). *Zhy'ttyevyj svit osobystosti u mezhas i za mezhamy budennosti.* [The personal life of the individual within and beyond everyday life]. Kyiv: Lybid, 376 p. (in Ukrainian).

10. Shporlyuk R. (2013). *Formuvannya modernoyi natsiyi: Ukrayina. Rosiya. Pol'shcha* [Formation of modern Nation: Ukraine. Russia. Poland]. *Pereklad z anhliys'koyi Heorhiya Kas'yanova, Mykoly Klymchuka, Mykoly Ryabchuka ta in.: DUSH I LITERA. 552 p.* (in Ukrainian).

Юлія Стребкова

кандидат філософських наук, доцент,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ

ORCID: 0000-0001-9941-0330

Email: strebkova@i.ua

ГАРАНТУВАННЯ БЕЗПЕКИ ЖІНОК ТА ДІВЧАТ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Анотація. У статті розглянуто, як останнім часом в Україні посилювався тиск релігійних організацій на органи законодавчої і виконавчої влади та реалізовувались інформаційні кампанії і проекти антигендерного та антиукраїнського спрямування. Аналізується як у регіонах російського інформаційного впливу релігійний фундаменталізм має шанси перерости у релігійний екстремізм. Показано, що відсутність якісної гендерної аналітики значно ускладнює прогнозування соціальних процесів.

Також показано, як релігійний фундаменталізм маніпулює питаннями безпеки жінок на користь релігійних інтересів. Продемонстровано, що гендерні аспекти безпеки не достатньо розроблені та перебувають в Україні під значним релігійним впливом. Зауважується, що тиск прорелігійних антигендерних рухів на органи влади в Україні може призвести до негативних наслідків, а вибудова державної політики, яка базується на релігійних уявленнях про світ, може становити загрозу внутрішній безпеці країни. Зроблено висновок, що в умовах конфліктів релігійний екстремізм не визнає верховенства людських прав і проголошує примат релігійних звичаїв над людськими правами жінок. Доведено, що зважаючи на безпосередній конфлікт з Росією, поширення в Україні релігійного фундаменталізму і зростання структурного гендерного насильства, будуть актуальними та потребують негайної розробки гендерні і біополітичні аспекти безпеки. Зроблено висновок, що задля прогресивного демократичного розвитку України, а також безпечних умов життєдіяльності і добробуту її громадян, служби безпеки повинні звертатися до напрацювань гендерної аналітики. Доведено, що задля захисту своїх інтересів релігійні лідери можуть ініціювати на рівні державної політики відхід від гарантованого міжнародними угодами дотримання принципів гендерної рівності у всіх сферах життя. У цьому зв'язку для України важливими є виконання Резолюції Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй 1325 «Жінки, мир, безпека» та «сестринських резолюцій», Рекомендацій Комітету ООН зі становища жінок для країн, які ратифікували Конвенцію щодо ліквідації всіх форм дискримінації жінок, інших документів ООН. Важливими також є європейські зобов'язання країни у сфері гендерної рівності. Зокрема, потребує ратифікації Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьби з цими явищами (Стамбульська конвенція).

Ключові слова: гендер, безпека, конфлікти, структурне насильство, релігійний фундаменталізм.

Julia Strebkova

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor,
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

GARRANTEENG THE SAFETY OF WOMEN AND GIRLS UNDER CONDITIONS OF ARMED CONFLICT

Abstract. It has been shown that in recent years in Ukraine the pressure of religious organizations on the legislative and executive authorities has increased and information campaigns and projects of anti-gender and anti-Ukrainian trends have been implemented. The author analyzed how in the regions staying under Russian informational pressure the religious fundamentalism shows the potential of development develop into religious extremism. It has been demonstrated that in Ukraine the gender aspects of security are not well-developed and are heavily influenced by religion. It has been shown that the lack of high-quality gender analytics significantly complicates the forecasting of social processes.

The article deals with the question how religious fundamentalism manipulates women's security issues in favor of religious interests. It is noted that the pressure of pro-religious anti-gender movements on the authorities in Ukraine can lead to negative consequences, and that the establishment of a state policy based on religious perceptions of the world can threaten the country's internal security. It was concluded that in times of conflict, religious extremism does

not recognize the rule of human rights and proclaims the primacy of religious customs over women's human rights. It is proved that, considering direct conflict with Russia, the spread of religious fundamentalism in Ukraine and the spread of structural gender violence will be relevant and require the immediate development of gender and biopolitical aspects of security. It was concluded that for the progressive democratic development of Ukraine, as well as safe living conditions and the well-being of its citizens, the security services should turn to gender analytics. It has been proven that, in order to protect their interests, religious leaders can initiate a departure from state-guaranteed compliance with international agreements on gender equality in all spheres of life. In this regard, Ukraine's implementation of United Nations Security Council Resolution No. 1325 on Women, Peace, Security and the similar resolutions as well as Recommendations of the UN Committee on the Status of Women for Countries that have ratified the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, other UN instruments is important for Ukraine. Also important are the country's European commitments in the field of gender equality. In particular, the Council of Europe Convention on the Prevention and Combating of Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention) needs to be ratified.

Keywords: *gender, security, conflicts, structural violence, religious fundamentalism.*

Постановка проблеми. Захищеність інтересів, прав і свобод жінок як повноправних громадян належить до життєво важливих сфер, забезпечення яких, згідно із законом «Про національну безпеку України», є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування та посадових осіб [9]. Тим часом, відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів та Закону України «Про міжнародні договори України», виконання багатьох міжнародних угод є обов'язковим для України: «ратифікація», «прийняття», «затвердження» і «приєднання» означають, залежно від випадку, згоду країни на обов'язковість для неї міжнародного акту. Відповідно до Статуту Організації Об'єднаних націй (ООН), країни, що є членами цієї всесвітньої організації, погоджуються підкорятися рішенням Ради Безпеки і виконувати їх. Варто наголосити, що на відміну від інших органів ООН, Рада Безпеки має виключне право ухвалювати рішення, обов'язкові для виконання всіма членами ООН. Гендерні аспекти безпеки з кінця ХХ ст. є постійно присутніми у міжнародних документах, зокрема у Резолюціях Ради Безпеки ООН та відповідних заявах Голови Ради Безпеки ООН. Наразі особливої гостроти набувають питання безпеки та гарантії прав жінок в умовах конфліктів. Зокрема, з 2009 р. резолюції стосовно ситуації в Ірані містять гендерні положення, багато з них акцентують увагу на необхідності забезпечувати захист жінок і дітей від сексуального насильства. Доповідь Генерального секретаря Ради безпеки ООН про жінок, мир та безпеку 16 жовтня 2017 р. передбачає зміцнення потенціалу національних закладів охорони здоров'я для забезпечення допомоги жінкам і дівчатам, що підпали під дію збройного конфлікту та постконфліктних ситуацій [4]. У 2015 р. Генеральна асамблея ООН постановила проголосити 19 червня кожного року Міжнародним днем боротьби із сексуальним насиллям в умовах конфлікту.

Аналіз досліджень і публікацій. О. Дудоров, М. Хавронюк, Г. Попов та І. Пилипенко наводять низку новел, що стосуються імплементації міжнародних положень до українського кримінального законодавства: введено обмежувальні заходи, які

застосовуються до осіб, що вчинили домашнє насильство; уведено кримінальну відповідальність за вчинення домашнього насильства, примушування до шлюбу, невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів чи непроходження програми для кривдника; кілька чинних норм КК України також було доповнено та змінено (статті «Незаконне проведення абортів чи стерилізації», «Зґвалтування», «Сексуальне насильство») [1; 7]. Проте міжнародні норми захисту жінок не завжди сприймаються позитивно, зокрема, представниками релігійних і прорелігійних громадських організацій [15; 10].

Українські автори, вивчаючи «загрози, що спричиняє релігійний екстремізм для людини, суспільства й держави» [5, с. 18], спираючись здебільшого на російські джерела, відзначають актуальність запобігання релігійному екстремізму. М. Требін, досліджуючи релігійні санкції агресії, зазначає, що «релігійний екстремізм постійно змінюється, мутує і вимагає постійного моніторингу» [2, с. 140]. Д. Дорохін дійшов висновку, що «релігійний екстремізм, може активізуватись через не достатньо глибоке усвідомлення органами вищої державної влади реальної загрози цього негативного явища» [6, с. 308]. Однак гендерні аспекти сучасного стану безпеки залишаються поза увагою дослідників, а тим часом в Україні набувають актуальності загрози, пов'язані із низькою стійкістю до російського інформаційного впливу прорелігійного характеру: ширяться моральні паніки, набувають підтримки антигендерні, антиєвропейські та антиукраїнські ініціативи. Отже, проблема насильства щодо жінок і дівчат в умовах конфлікту з Росією у контексті релігійного фундаменталізму потребує соціально-філософського осмислення, що і стало **метою** цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Порушення територіальної цілісності суверенних держав, як правило, супроводжується випадками насильства щодо жінок і дівчат, а міжнародний контроль у конкретних ситуаціях поширення екстремального насильства є складно реалізованим. Релігійна свобода не обмежена міжнародними нормами дає право групі, що приходить до влади у певній країні, встановлювати нові закони згідно своїх релігійних уявлень. Відповідно, сексуальні злочини можуть

переходити до категорії припустимої, нормальної, або навіть бажаної соціально схвальної поведінки. Так у Іраку, Сирії, М'янмі бойовики використовують сексуальні злочини як тактику ведення війни. За даними ООН, бойовики Ісламської Держави (ІДІЛ) гвалтували жінок не лише за відмову підкорятися терористам, а й для «зміни етнічного складу общин» [12].

Росія під різними приводами часто блокує вирішення проблем, пов'язаних із сексуальним і гендерним насильством на всіх рівнях. На національному: у Російській Федерації декриміналізоване домашнє насильство; на регіональному: через релігійні організації Росія просуває ідеї релігійного фундаменталізму та підтримує антигендерні рухи [15]. Так, під тиском релігійних організацій в Україні була зірвана ратифікація Стамбульської конвенції, яка вже була підписана нашою державою [10]. На міжнародному рівні: Російська Федерація у процесі розгляду резолюції ООН 2467 (2019) щодо сексуального насильства під час конфліктів, шантажуючи заблокувати цю резолюцію, добила відмови у наданні жінкам скористатися правом переривати вагітність після зґвалтування [11]. У результаті, при розгортанні сценарію військового вторгнення на територію іншої країни, жінки – місцеві жительки, які постраждали від сексуального насильства, змушені будуть народжувати дітей від гвалтівників країни агресора. Окрім суто етичних проблем, це може створювати у майбутньому додаткові загрози національній безпеці біополітичного характеру.

Резолюції Ради безпеки ООН наголошують, що тероризм не повинен асоціюватися з певною релігією: 2341 (2017 р.), 2368 (2017 р.), 2370 (2017 р.) та ін. На нашу думку, така заувага важлива не лише для профілактики ісламофобії, а й тому, що існують неісламські терористичні релігійні організації. Зокрема, парахристиянські угруповання як-то: «Армія опору Господа» (АОГ або LRA, Lord's Resistance Army) чи «Vigilantes of Christendom». Антиісламські та антимігрантські терористичні маніфести, починаючи з А. Брейвіка, як правило, містять прямі погрози міжнародній гендерній політиці.

Громадський контроль за дотриманням законодавства і покарання винних у правопорушеннях щодо жінок та дівчат є невід'ємною частиною легітимності влади. Міжнародні структури наголошують на необхідності використання жіночого потенціалу та потенціалу громадянського суспільства для досягнення соціальної стабільності і попередження конфліктів. Зауважимо, що іноземні експерти не включені в український соціально-культурний контекст. При цьому оцінка характеру та загроз стабільності в Україні, дослідження гендерних маркерів насильства мають проводитись вже зараз і у стислі терміни. Наразі гендерні дослідження не інституціалізовані в Україні, і зважаючи на перманентні реформи системи освіти, підготовка фахівців з гендерної безпеки (розробка програм,

відбір фахівців, ліцензування та власне навчання) може зайняти від п'яти до десяти років. Тож є потреба у залученні до сфери безпеки українських гендерних експертів, які не причетні до поширення російського релігійного фундаменталізму та популяризації антиєвропейських і антиукраїнських настроїв. Зважаючи, що поширення моральних панік гендерного характеру та нагнітання антигендерних істерій є частиною російської гібридної війни [17], релігійна нейтральність аналітиків і застосування принципів науковості знань допоможе службам безпеки виконанню покладених на них функцій.

На нашу думку, загрозовими для сучасного українського суспільства є толерування, а подекуди й відверта підтримка насильства щодо жінок у російськомовному сегменті Інтернету та російській рекламі. У мережі Facebook 9 жовтня 2018 р. був поширений пост «Целюбов – перший посправжньому сімейний ресторан». Нібито рекламна публікація містила текст: «Не думай про незаплановані витрати, або про те, що подумают інші. Єдине, що можуть про тебе подумати, – що ти справжній чоловік і нарешті поставив на місце цю богиню. ... «Б'є – значить любить», – говорять в Україні, і це про наш сімейний ресторан» [16]. Зрозуміло, що цей ідеологічний концепт взятий із російської традиції «Домострою». Експертна рада з питань запобігання та протидії дискримінації за ознакою статі при Міністерстві соціальної політики повідомила відповідні підрозділи Служби безпеки України листом із тим, що цей пост містить ознаки ідеологічного проекту та може передувати інформаційним атакам. Пост-розвідка швидко самоліквідувався, але з реакції україномовної частини дописувачів стало очевидним, що для української ментальності гендерне насилля (gender-based violence) як і агресія у стосунках є неприйнятним і викликають бурхливу негативну реакцію. Не забарився й відповідний інформаційний проект, спрямований на дискредитацію державних посадовців: у листопаді 2018 р. заступника керівника одного з підрозділів МВС звинуватили у харасменті, погрозях насильством та сексуальних домаганнях до дівчини-студентки [3]. За допомогою фейкових і зламаних акантів, дискредитуючі публікації з'явилися у соціальних мережах, зокрема у Facebook. Притаманні українській культурі огида, осуд та нетерпимість у ставленні до сексуальних агресорів забезпечили значне охоплення українського сегменту Інтернету – тисячі обурливих коментарів і швидких поширень. Сенсацією у ЗМІ стала сексуальна фотосесія студенток фізико-математичного факультету політехнічного університету на тему «Welcome to hell» (Завітайте до пекла). Проте значна частина авторів коментарів у соцмережах стала на захист дівчат. Нагадаємо, що рівень релігійності громадян у 2010-2018 рр. знижувався, а клерикальність органів влади збільшувалась [13; 8]. Відповідно, політична сила, яка на українських виборах 2019 р. робила ставку на релігійну

духовність, не отримувала масової підтримки. Можна прогнозувати, що замовчування проблем ідеологічної безпеки та ігнорування російських загроз гендерного характеру сприятиме виникненню нових інформаційних атак та «сенсацій» у ЗМІ, спрямованих на дискредитацію українських політиків, посадовців, лідерів, а також державних структур і організацій.

Толерування гендерного насильства та системне порушення прав жінок під виглядом захисту релігійної свободи і захисту традиційних цінностей є складовою релігійного фундаменталізму. У цьому зв'язку викликає занепокоєння систематичне невиконання Україною міжнародних зобов'язань, зокрема по CEDAW та Пекінській Декларації у частині подолання гендерних стереотипів. Загрозливим, на нашу думку, є те, що насадження ідей «Русского мира» в Україні наразі маскується під відродження національної релігійної духовності. Зважаючи, що Україна перебуває під впливом російської духовності, важливими є розробка стратегій та способів протистояння пропаганді російської доктрини про підпорядкованість, покірність, обмеженість та віктимність українських жінок. Отже, гендерні дослідження вкрай потрібні, щоб віднайти ефективні практики протидії російському впливу.

Занепокоєння викликає подальша клерикалізація вищої освіти у галузі безпеки. Російське православ'я, чиє ставлення до жінок близьке до «понятій» кримінальної субкультури, завжди приділяло багато уваги поширенню своєї ідеології серед українських силових структур. Так, відповідно до річного Звіту Синодального відділу УПЦ, 2009 р. найбільшого релігійного впливу зазнали такі структури: Міністерство оборони України, зокрема його керівні структури, в тому числі, Генеральний штаб та Військово-Морські Сили України; Міністерство внутрішніх справ України, зокрема навчальні заклади системи МВС України; Державна автоінспекція України; Внутрішні війська МВС України; Підрозділи спеціального призначення МВС України; Державна прикордонна служба України; Служба безпеки України, зокрема спецпідрозділи СБУ; Міністерство з надзвичайних ситуацій України та ін. [14]. Зазначимо, що релігійний світогляд з-поміж іншого, передбачає вищість «божественних духовних законів» над мирськими, світськими. Очікувано, що під час Революції Гідності значна частина українських силовиків стала на захист благословенного церквою порядку, а не європейських цінностей і прав людини. При цьому багато хто з них нехтував присягою перед українським народом і службовими обов'язками.

Висновки. Аналіз останніх подій дає підстави стверджувати, що в Україні можливий сценарій побудови релігійної держави, до чого повинні бути готові структури, які забезпечують безпеку громадян. В умовах конфліктів і порушення соціальної стабільності гендерні аспекти стають надважливими, оскільки зачіпають більшу частину мирного

населення – жінок і дівчат. Ігнорування гендерної складової проблем соціальної стабільності у стані гібридної війни, не лише «б'є по іміджу» нашої держави, але й створює загрози внутрішній безпеці. Зважаючи на сучасне геополітичне становище Української держави, актуальними є планування і реалізація державної гендерної політики у питаннях національної безпеки. У свою чергу, формування ефективної державної політики у питаннях національної безпеки потребує аналізу застосування практик інших країн та національних розробок гендерної аналітики.

1. Popov Heorhii, Pylypenko Ihor. Directions of implementation of the Istanbul Convention in the legislation of Ukraine. *Journal of The National Prosecution Academy of Ukraine . Special issue "Combating Domestic Violence in the Context of Legislative Changes".* 4/2 (58)/2018. 7-19.

2. Требін Михайло. Релігійний екстремізм: розуміння сутності. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2 (37)/2018. 140-150.

3. Володарский Александр, Мрачник Дмитрик. Секс-хищник в Нацполиции, или Хакеры опять подставили чиновника. URL: <https://www.nihilist.li/2018/11/08/seks-hishhnik-v-nacpolicii-ili-hakery-orjat-podstavili-chinovnika-obnovljaetsja/> (дата звернення: 08.11.2019).

4. Report of the Secretary-General on women and peace and security/ 16 October 2017. S/2017/861. URL: https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_2017_861.pdf (дата звернення: 08.11.2019).

5. Дорохін Д.В. Релігійний екстремізм: поняття та сутність в сучасній Україні. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* 34-2/2015. 18-21.

6. Дорохін Дмитро. Особливості загальносоціальних заходів запобігання релігійному екстремізму. *Криминологія.* 3/2019. 304-308.

7. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. К.: Ваїте, 2019. 288 с.

8. Електронна петиція №22/070746-еп Заборонити державним службовцям та освітянам пропагувати релігію у робочий час / Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: https://petition.president.gov.ua/petition/70746?fbclid=IwAR2TvvYePIfpDScRupE7xcBzYjWj8dZ8HZL0VBY499KR5F1fhby-_E_eOr0 (дата звернення: 05.11.2019).

9. Закон України «Про національну безпеку України». Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2469-19/page/> (дата звернення: 22.08.2018).

10. Зустріч із Всеукраїнською радою церков. *Вісник Міжфракційного депутатського об'єднання «Рівні можливості»*, № 13, березень 2017. Київ. 13 с.

11. Новости ООН Совет Безопасности принял историческую резолюцию о сексуальном насилии в ходе конфликтов. Россия и Китай воздержались. URL: <https://news.un.org/ru/story/2019/04/1353781> (дата звернення: 22.10.2019).

12. Новости ООН. В графе «отец»: террорист ИГИЛ. Совбез обсудил сексуальные преступления в ходе конфликтов. URL: <https://news.un.org/ru/story/2018/04/1328112> (дата звернення: 25.11.2019).

13. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010-2018рр. Інформаційні матеріали підготовлені до чергового засідання постійно діючого Круглого столу "Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин" 26 квітня 2018р. К.: Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, 2018. 78 с.

14. Річний звіт про діяльність Синодального відділу по взаємодії зі Збройними Силами та іншими військовими формуваннями України. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ. 2009. URL: <http://orthodox.org.ua/http%3A%252Forthodox.org.ua/u/k/node/6107> (дата звернення: 22.10.2018).

15. Савенок Олесь. Антигендер без прикрас чи шахрайство на гендерному полі. Гендер і антигендер. *Гендерний журнал «Я»*, 3 (34)/2013. 23-25.

16. «ЦеЛюбов - перший по-справньому сімейний ресторан», мережа Facebook. Пост 9 жовтня 2018 р., 21:12. URL: https://www.facebook.com/thisisloverestaurant/?hc_locat ion=ufi (дата звернення: 10.10.2018).

17. Шимко Леся. Религия как оружие. Как Кремль использует христианский фундаментализм для продвижения собственных интересов. *Газета «День»*, 2019. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/obshchestvo/religiya-kak-oruzhie> (дата звернення: 22.10.2019).

References

1. Popov H., Pylypenko I. (2018). Directions of implementation of the Istanbul Convention in the legislation of Ukraine. *Journal of The National Prosecution Academy of Ukraine*. Vol. 58. 7-19. (in Ukrainian).

2. Trebin M. (2016). *Relihijnyj ekstremizm: rozuminnja sutnosti* [Religious extremism: understanding the essence]. *Visnyk Nacionalnoho universytetu «Jurydyčna akademija Ukraïny imeni Jaroslava Mudroho»*. Vol. 2(37). 140-150. (in Ukrainian).

3. Volodarskij Aleksandr, Mrachnik Dmitrij. *Sekshishhnik v Nacpolicii, ili Hakery opjat' podstavili chinovnika* [Sex predator in the National Police, or Hackers framed the official again]. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/code-of-putinism-book-launch/4511160.html> (in Russian). (Last accessed 08.11.2019).

4. Report of the Secretary-General on women and peace and security/ 16 October 2017. S/2017/861. URL: [\[CF6E4FF96FF9%7D/s_2017_861.pdf\]\(CF6E4FF96FF9%7D/s_2017_861.pdf\) \(Last accessed 08.11.2019\).](https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-</p>
</div>
<div data-bbox=)

5. Dorochin D.V. (2015). *Relihijnyj ekstremizm: ponjattja ta sutnist v sučasnij Ukraïni* [Religious extremism: concept and essence in contemporary Ukraine]. *Naukovyj visnyk UŽNU. Serija «Pravo»*. Vol. 34-2. 18-21. (in Ukrainian).

6. Doroxin D. (2019) *Osoblyvosti zahalnosocialnyx zaxodiv zapobihannja relihijnomu ekstremizmu* [Features of all-social measures to prevent religious extremism]. *Kryminolohija*. Vol.3. 304-308. (in Ukrainian).

7. Dudorov O. O., Xavronjuk M. I. (2019). *Vidpovidalnist za domašnje nasylstvo i nasylstvo za oznakoju stati (naukovo-praktyčnyj komentar novel Kryminalnoho kodeksu Ukraïny)* [Responsibility for Domestic and Gender-Based Violence (Scientific and Practical Commentary on the Novelties of the Criminal Code of Ukraine)]. Kyiv: Vaite. 288 p. (in Ukrainian).

8. *Elektronna petycija 22/070746-ep Zaboronyty deržavnym sluzhbovcjam ta osvıtjanam propahuvaty relihiju u robočyj čas / Oficijne internet-predstavnytvo Prezydenta Ukraïny* [Electronic Petition No. 22/070746-ep To prohibit public servants and educators from promoting religion during working hours / Official website of the President of Ukraine]. URL: https://petition.president.gov.ua/petition/70746?fbclid=IwAR2TvYyEPIfpDScRupE7xcBzYjWj8dZ8HZL0VBY499KR5F1fhby-_E_eOr0 (in Ukrainian). (Last accessed 05.11.2019).

9. *Zakon Ukraïny «Pro nacionalnu bezpeku Ukraïny»*. *Verxovna Rada Ukraïny* [Law of Ukraine "On National Security of Ukraine". The Verkhovna Rada of Ukraine. Official Website]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2469-19/page/> (in Ukrainian). (Last accessed 22.08.2018).

10. *Zustrič iz Vseukrajinskoju radoju cerkov* [Meeting with the All-Ukrainian Council of Churches]. *Visnyk Mižfrakciynoho deputatskoho objednannja «Rivni možlyvosti»* [Bulletin of the Equal Opportunities MPF]. Kyiv: MFO «Rivni možlyvosti». 13 p. (in Ukrainian).

11. *Novosti OON. Sovet Bezopasnosti prinjal istoricheskuju rezoluciju o seksual'nom nasilii v hode konfliktov. Rossija i Kitaj vozderzhalis'* [UN News. The Security Council has adopted a historic resolution on conflict-related sexual violence. Russia and China abstained]. URL: <https://news.un.org/ru/story/2019/04/1353781> (in Russian). (Last accessed 22.10.2019).

12. *Novosti OON. V grafe «otec»: terrorist IGIL. Sovbez obsudil seksual'nye prestuplenija v hode konfliktov* [UN News. In the column "father": ISIS terrorist. Security Council discusses sexual crimes during conflicts]. URL: <https://news.un.org/ru/story/2018/04/1328112> (in Russian). (Last accessed 25.11.2019).

13. *Osoblyvosti relihijnoho i cerkovno-relihijnoho samovyznačennja ukrajins'kyx hromadjan: tendenciji 2010-2018rr.* [Features of religious and ecclesiastical self-determination of Ukrainian citizens: trends 2010-

2018.]. (2018). Kyiv: Representation of the Konrad Adenauer Foundation in Ukraine. 78 p. (in Ukrainian).

14. *Rіčnyj zvit pro dijalnist Synodalnoho viddilu po vzajemodiji zi Zbrojnyj Sylamy ta inšymy vijskovymy formuvannjamy Ukrajinj. Synodalnyj informacijno-prosvitnyckyj viddil UPC* [Annual report on the activities of the Synodal Division on cooperation with the Armed Forces and other military formations of Ukraine. Synodal Information and Educational Department of the UOC]. URL:

<http://orthodox.org.ua/http%3A/%252Forthodox.org.ua/uk/node/6107> (in Ukrainian). (Last accessed 22.10.2018).

15. Savenok O. (2013). *Antygender bez prykras čy šaxrajstvo na gendernomu poli. Hender i antyhender*. [Anti-gender baring in gender fraud. Gender and anti-gender]. *Hendernyj žurnal «Ja»*. Vol. 3(34). 23-25. (in Ukrainian).

16. «CeLjubov - peršyj po-spravžnomu simejnyj restoran», mereža Facebook. Post 9 žovtnja 2018 roku, 21:12 ["This is Love - the first truly family-owned restaurant", the Facebook network. Post October 9, 2018 9:12 pm]. URL: https://www.facebook.com/thisisloverestaurant/?hc_location=ufi (in Ukrainian). (Last accessed 10.10.2018).

17. Lesia Shymko (2019). *Religiya kak oruzhie. Kak Kreml ispolzuet hristianskij fundamentalizm dlya prodvizheniya sobstvennyh interesov* [The weaponization of religion: How the Kremlin is using Christian fundamentalism to advance Moscow's agenda]. *Gazeta «Den»*. URL: <https://day.kyiv.ua/en/article/day-after-day/weaponization-religion-how-kremlin-using-christian-fundamentalism-advance> (Last accessed 22.10.2019).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.19>
УДК 811.161.2(091):929“Пантелеймон Куліш”

Тамара Усащенко

доктор педагогічних наук,
професор кафедри спеціальних туристичних дисциплін,
Академія праці, соціальних відносин і туризму, м. Київ

ORCID: 0000-0002-7827-236X

Email: tamaraysatenko@gmail.com

Галина Усащенко

кандидат філол. н.,
доцент, кафедра історії української літератури,
теорії літератури та літературної творчості,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-0419-9590

Email: galyna.usatenko@gmail.com

Мирослава Марущенко

кандидат медичних наук, доцент,
кафедра нейрохірургії,
Національний медичний університет
імені О.О.Богомольця

ORCID: 0000-0001-7999-0390

Email: miroslavam2006@ukr.net

«ГРАМАТКА» ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

Анотація. У статті розглядаються проблеми української писемності, які спонукали П. Куліша до написання «Граматки» – книги для навчання дітей рідною українською мовою в початковій школі, а також «керівництва» – педагогічних порад для навчання, виховання дітей. «Граматка» мала універсальний характер, тому могла використовуватися як катехізис, читанка, хрестоматія з української літератури та фольклору, молитовник, підручник із арифметики й історії тощо. Структура «Граматки» П. Куліша, її зміст, дидактичний матеріал розглядаються серед, хоч і не багаточисельних на той час, україномовних граматик, букварів, читанок інших авторів. Увага зосереджується на визначальному чиннику розвитку

української писемності – українській літературній мові, її вироблення представниками інтелігенції XIX ст., для яких збереження і розвиток рідної мови в Україні ставало головною справою життя.

Правопис української літературної мови – важливий чинник писемності – постає у XIX ст. в процесах потужного мислєдїяння письменників, вчених, вчительства та ін. Серед засадничих положень правопису виокремлено монетизацію писемності, що породило співвідносність звуків «живої» мови та літер (букв) писемної (книжної). Втілення фонетичного принципу правопису – «кулішівку» в практику. У фонетичному принципі написання первинним авторами розглядають звук, аналізують дихотомії мовлення – письмо, звук – буква і под. Алфавіт українського правопису постає як продовження кириличної абетки з використанням «гражданки». Акцентується увага на наукових дослідженнях вченими звуків, звукової історії української мови, варіантів кожного звука в різних говірках. Роздуми П. Куліша про почуттєво-когнітивну природу рідної мови співзвучні графологічній теорії та історії письма у дихотоміях письмо (грам – дав. грец. буква, фр. – слід)– мовлення, буква – звук).

Ключові слова: рідна мова, українська літературна мова, П.О. Куліш «Граматка», писемність, правопис, мовлення – письмо, звук– буква.

Tamara Usatenko

Doctor of Sciences in Pedagogy,
Academy of Labour, Social Relations and Tourism, Kyiv

Galyna Usatenko

Ph.D. in Philology, Associate Professor,
Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Myroslava Marushchenko

Doctor of Medicine, Associate Professor,
Department of Neurosurgery,
Bogomolets National Medical University, Kyiv

«GRAMMAR» OF PANTELEIMON KULISH IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN WRITING

Abstract. The article is devoted to the defining of the phenomena of Ukrainian cultural movement of the 19th century, when under conditions of comprehensive Russification of the Ukrainian community and the influence of the Church Slavonic language as well as of complete lack of education in the native language, the processes of creation of the Ukrainian literary language took place. The new Ukrainian spelling was established, the struggle for teaching in schools in the Ukrainian language was intensified, various styles, and lot of genres of literature in the native language were developed. These searches and comprehension by advanced representatives of political, cultural and social life are considered.

It is determined that the spirit of romanticism, European revolutions, the abolition of serfdom, scientific and industrial shifts gave birth to a galaxy of unique Ukrainian thinkers, scientific societies, writers, etc. Among them, Panteleimon Oleksandrovich Kulish (1819-1997) was a significant person due to his energy, ability to organize a business, multifaceted talent, profound knowledge. One of the resonance works of the diverse creative heritage P.O. Kulisha is studied in the article, that is a book for initial education in native language – the "Grammar" of the Ukrainian language, which was highly appreciated by T. Shevchenko. Its structure, the content of each part, the pedagogical role as well as the concept of the author, manifested in its preface and the final part were described.

The study emphasizes that in the processes of creating a new literary Ukrainian language, its spelling, writing textbooks, grammars in Ukrainian for initials education, two periods are noticeable: the first one – the 20-30th years of the 19th century, when the problems of the necessity of a new literary language arose, the new literature, preservation of the ethnographic, folklore heritage of the people, the second one – the 40-60th-years was the period of active participation of a new generation of Ukrainian thinkers in the development of the Ukrainian literary language, the creation of new spelling, new literature for primary education in native Ukrainian language. The role of "Grammar" in the formation of a new Ukrainian literary language and its phonetic spelling, in the formation of education in the Ukrainian language, the creation of textbooks in the Ukrainian literary language, and the development of Ukrainian writing are underlined. The emphasis was also put on the introduction of the author's, phonetic spelling, the so-called "Kulishivka" in the "Grammar", which is the basis of the modern Ukrainian spelling. Despite the prohibition of "Valuevsky (1863)" and "Yamsky (1876)" decrees, books and newspapers, although very limited were published in Ukrainian.

The article also highlights the following discourses: the role of "Grammar" wrote by P. Kulish (the theory and practice of creating a Ukrainian literary language, the new Ukrainian spelling, which caused the intensification of imperial repressions) and its contemporary significance for the new Ukrainian space of ideas, meanings, communication, methods of publications in the Ukrainian language, as well as some grammatical factors of the theory or history of writing: the language of sound - the language of the book: thinking - writing, writing - thinking; sound - letter, letter - sound; "science of reading" - writing, etc.

Comparison of discourses contributes to the conclusion that the development of the living language, sound of language during writing has been improved so complex and multifaceted in the 19th century that passed later in the 20th century, and even in the 21st century remain controversial, as evidenced by the lengthy discussion of the "Project of the New Ukrainian spelling".

Keywords: native language, Ukrainian literary language, "Grammar" of P. Kulish, writing, spelling, speech – writing, sound – letter.

Нещодавно ми відзначили 200-річний ювілей із Дня народження Пантелеймона Олександровича Куліша, талановитої людини, непересічної особистості, навколо якої у 60-х роках XIX ст. зосереджувався український мовно-літературний рух. У XX ст. ім'я, ідеї, творчий доробок письменника замовчувалися, вилучалися із суспільно-культурного життя, що спонукає нас до перечитування, переоцінки спадщини письменника, усталених інтерпретацій. Важливо переосмислити процеси українського руху XIX ст. у царині освіти, педагогіки, а також соціально-політичних, енергетично-духовних сюжетів XIX ст., породжених європейським рухом Весни народів 1848 р. Революційні події Весни народів на століття наперед визначали довгострокові програми національного розвитку: демократизму, антиколоніалізму, секулярності, релігійності тощо, які по-різному розв'язувалися кожним народом. «До історії письменства треба обернутись, щоб зрозуміти наше минуле, бо з його ж виростало і теперішнє життя наше, бо там корінням своїм воно загніздилось», – радив С. Єфремов [5, с. 19].

В Україні члени Кирило-Мефодіївського Братства, відкрили нову сторінку в історії національного руху, сформувавши першу виразну програму українства на народницьких загальнодемократичних ідеологічних засадах. Програмними документами братчики означили боротьбу за національне відродження України. Програмні «Устав», «Книга буття українського народу» сформували підвалини концепції братства: автономія (культурно-державна самостійність української нації); демократизм (народолобство, народоправство, свободолобство, просвітництво); федералізм (об'єднання слов'янських народів із збереженням внутрішньої свободи). Ідеї кирило-мефодіївців стали важливими для багатьох поколінь [7].

Участь П. Куліша у Кирило-Мефодіївському Братстві стала визначальною у становленні його світогляду, переконань. Велику роль у творчому зростанні обдарованої людини відіграли життєві обставини. Доля подарувала Пантелеймону Олександровичу Кулішу підтримку відомих земляків, в тому числі М. Максимовича, дружбу з Т. Шевченком, М. Костомаровим, І. Пулюєм, спорідненість із Білозерськими, Іваном Нечуйом-Левицьким, співпрацю з П. Плетньовим, С. Аксаковим та багатьма іншими мислителями, письменниками, громадськими і державними діячами XIX ст.

Серед багатогранної діяльності П. Куліша – літературної (прозаїк, поет, драматург), літературознавчої (літературний критик та історик літератури), мовознавчої, перекладацької, фольклористичної, історичної, етнографічної, редакторської, видавничої, громадсько-політичної праці тощо особливе значення мала його активна участь у творенні української літературної мови, правопису, зорієнтованого на фонетичний принцип.

Мета дослідження: проаналізувати роль «Граматки» П. Куліша в процесах розвитку писемності нової української літературної мови. «Граматка» П. Куліша посідає особіне місце не лише тим, що була одним з провідних видань українською мовою для початкового навчання дітей, а й тим, що в ній було упорядковано фонетичний принцип передачі звуків живої літературної мови літерами, т. зв. «кулішівку» [9]. У «Передмові до граматки» (1857 р.) автор визначає свою працю як «першу науку для письменства» – це не лише азбука, а й книжка для читання і підручник з арифметики. Навчальна книжка спрямована на діалог автора з дитиною, батьками, є поради для вчителя. Завершеність структури видання несуть на собі «Передмова» та «Слово до письменних».

У «Передмові до граматки» автором обґрунтовано власну концепцію «першої науки письменства» – рідна мова навчання; зрозуміла для дитини наука читання: «учачись читати не буде тут спотикатись на слова іноязичні», научившись читати рідною мовою «зрозуміє і Церковну, і Московську печать», «здобуде користь на увесь вік» [6, с. 37]. Після «Передмови» розміщено ілюстрацію «Розп'яття Христа». У кінці книжки подається ілюстрація «Діва Марія з Ісусом». Навчальний матеріал «Граматки» представлено самостійними частинами. Розпочинає книжку «Азбука», де подаються літери кириличні – маленькі, правописні, заголовні, курсивні. Характеризуються окремі літери. У частині «Склади» автор відійшов від буквоскладального методу, яким традиційно користувалися, запровадивши американську методику «цілих слів». Цю методику він особисто опробував, працюючи учителем і викладачем. У частині «Читання по верхам» подаються теми: «Погляди на Божу правду, якою держиться світ», «Коротенька священна історія», «Коротка наука

Християнська віри». На 97-128 сторінках йде «Арифметика», про яку у «Передмові» пишуться: «тут же, для щоденної потреби, приложена й наука арифметика, котра показує всяку лічбу грошамъ, хлібу и всякому ділу». За «Арифметикою» йдуть «Великі слова Письма Святого» та «Молитви».

Заклучна частина «Граматики» – «Слово до письменнихъ» наповнена любов'ю автора до землі української, української людності, рідної української мови. Застерігає мудрий учитель, що хто цю мову – дар Божий, «зневажає, той самохитъ виганяє себе зъ рідної сім'ї» [11, с. 38].

Ознайомившись з «Граматою» П. Куліша Т. Шевченко у своєму «Щоденнику» написав: «Як чудово, розумно, шляхетно укладений цей зовсім новий буквар. Дай Боже, аби він прищепився в нашому бідному народові. Це перший вільний промінь сонця. Що може проникнути у задушену попами невольницьку голову» [25, с. 165, 166].

Цінним надбанням української педагогічної думки є роздуми мислителя у педагогічних, публіцистичних та інших працях: «Передне слово до громади», «Поглядъ на українську словесність», «Простонародность въ украинской словесности», «Дві мови, книжка і народна», «Погляд на усну словесність українську», «Передне слівце. Зазивний лист до української інтелігенції», «Передне слівце до переказу святого письма» та ін.

«ГраMATка» та педагогічні роздуми П. Куліша – помітне явище в культурно-національному, мовно-літературному, соціально-політичному просторі середини XIX ст. засвідчують складні процеси творення нової української писемності, зокрема визначального її чинника – української літературної мови, творення якої проходило в умовах, які В. Русанівський охарактеризував так: «Історія української літературної мови – це таїна за сімома печатками» [19, с. 3].

Романтики початку XIX ст. подолали закоренілу думку, розглядати українську мову, як «приговорену до смерті». Навіть О. Павловський, автор першої в XIX ст. української граматики «Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существенных отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого російского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями» (1818 р.) у передмові назвав українську мову «исчезающее наречіе». У передмові до збірника українських пісень (1819 р.) М. Церетеллі заявив, що ці пісні тепер умирають, а їхня мова «устарелая для самих малоросіян».

У записуванні мови з народних уст, в студіях живої мови, накреслювався основний тип суспільно-політичної і національної діяльності, що її здійснювало романтичне народознавство у XIX ст. Усна народна творчість визначається за джерело й зразок для писемної словесності. Одна за одною з'являються збірки української народної поезії, пісень: М. Церетеллі (1819), М. Максимовича (1827, 1834, 1849), І. Срезневського («Запорожская старина» 1833-1838). У

народознавчій концепції XIX ст. історія народу проявляється в його духові – мові, фольклорі, народній творчості. Мова простого люду, мова села, селянська мова визначається за головну ознаку, основу народної особності. Нова генерація українців 50-60 рр. XIX ст. – Т. Шевченко, М. Костомаров, Ганна Барвінок, Марко Вовчок, О. Кониський, Д. Мордовець, А. Свидницький, О. Стороженко, С. Руданський, П. Чубинський та ін. – оживили мовно-літературне життя в журналі «Основа», заснованого П. Кулішем та В. Білозерським у Петербурзі. У Львові розгорнули діяльність громадські і культурні діячі І. Вагилевич, Я. Головацький, І. Лаврівський, М. Шашкевич та ін. Численні прихильники – національно-свідома інтелігенція боронили право українського народу на свою мову, літературу. У «Зазивному листі до української інтелігенції» П. Куліш звертався до співвітчизників: «А щоб роса не вибила нам очей, поки зійде наше сонце, сонце духовної свободи, – треба нам браття земляки, заложити літературний кіш у безпеченому високою цивілізацією місті» [12, с. 202, 203]. В інших працях автор закликав: «Мы должны сделать дело своего поколения, а следующее поколение сделает предназначенное ему дело...» [13, с. 25], «...предчувствия грядущего оживления Украинского пламени должно сладко согрѣвать каждую душу в ся стремлениы к безконечному» [14, с. 69].

Мова ставала політичною, і для багатьох діячів розвиток української літературної мови був головною справою життя. П. Куліш означив рух за рідну мову нової генерації українських патріотів у вірші:

«Так, ми на те у наш убогий мир прийшли,
Щоб мову з мов людських, скалічену, забвенну,
З народних уст узять і в перло вознести» [15, с. 504].

Програмними положеннями відгукнулися галицькі діячі, організовуючи газету «Дневник Руський»: «... народ єсть найголовнішою виїмкою в тому, аби народ прийшов до розвитку політического, а через те почув сам себе і порозумів свою судьбу... Одним з найперших средств, яким хоче «Руський Собор» дійти до своєї цілі, єсть просвіщеніє народне, а то осягнути можна літературою руською» [2, с. 149-150]. Представники українського мовно-літературного просвітницького руху 50-60 рр. XIX ст., досліджували і зберігали нащадкам етнічну культуру, творили українську літературну мову, новий правопис, розбудовували навчання в початковій школі. Впродовж короткого часу були написані підручники українською мовою для школи: Т. Шевченком (1860 р.), М. Гатцуком (1860 р.), І. Деркачем (1861 р.), укладені читанки, книги для читання І. Лозинським, І. Лаврівським, І. Вагилевичем, О. Барвінським, А. Крушельницьким, П. Огоновським, О. Кониським та іншими, а також національно свідомим греко-католицьким духовенством: І. Могилянським, І. Лозницьким, І. Левицьким та ін.

Із заборонаю друкувати художню літературу, підручники українською мовою, використовуючи «кулішівку», уряд Російської імперії не забарився.

З'явився «Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва» (1863 р.), у якому заявлено: «... ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається просто як є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом не неї Польщі» [23, с. 260]. Відомий Валуєвський циркуляр з'явився в рік, коли вибухнуло польське повстання, що було жорстоко придушено. Наслідки позначилися не тільки на поляках, а й на українцях. Та живого життя народу і його мови не можливо було знищити, незважаючи на заборони не тільки української писемності, але й шкіл, де дітей навчали б рідною мовою. Важливим явищем цього періоду були наукові дослідження української мови, започаткування нової української термінології. Значно розширив горизонти філологічної науки О. Потебня, розробивши вчення про внутрішню форму слова. Утверджуючи рівноправність усіх мов, дбав про розвиток української мови. Систематичний опис історичної фонетики української мови дав П. Житецький у праці «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1876 р.).

З'явилися наукові, науково-публіцистичні твори Івана Нечуя-Левицького (і серед них – «Світогляд українського народу»), М. Драгоманова (однією з багатьох його праць – «Література російська, великоруська, українська й Галицька») та інших авторів. Утвердженню наукового стилю сприяла підтримка фонетичного принципу українського правопису – «кулішівки» Південно-Західним Відділом Імператорського Географічного товариства, заснованого у 1872 р., що одразу став ґрунтовним осередком українських наукових сил.

Непересічне значення для української термінології має проза П. Куліша («Історія України від найдавніших часів», «Хмельниччина» та ін.), а також посиленна праця над перекладами творів світової класики. Глибокої вдячності заслуговує вироблення П. Кулішем способів, підходів передачі українською мовою слова Божого – Біблії.

П. Кулішу, як представнику нової генерації української інтелігенції, судилося брати участь у вирішенні багатьох проблем літературного мовотворення 50-60-х років XIX ст. Глибоко розуміючи природу живої мови народної та писемної (книжної) П. Куліш разом з однодумцями переконувалися в необхідності нового правопису (графічно-буквеної системи (алфавіту) та орфографії). Середина XIX ст. – це доба колективного досвіду інтелектуалів-гуманітаріїв, які потужно опрацьовували новий правопис літературного українського мовлення. Виробляючи закономірності українського правопису, враховувалися особливості функціонування правописів попередніх часів. Становлення правописів в Україні пройшло декілька етапів: перший етап (XI-XVI ст.) пов'язаний з адаптацією до особливостей давньоукраїнської мови, орфографічної традиції Кирила і Мефодія; другий етап (XVI – поч. XIX ст.) пов'язаний з «Граммати́кою

Славѣнскія правільное Сѣнтагма» Мелетія Смотрицького (1619 р.), яка засновувалася на церковнослов'янській мові. У контексті ідей національного пробудження принципи «Грамматики» Мелетія Смотрицького не відповідали потребам передачі живої української мови на письмі. На думку Івана Франка, – «Для нашого письменства «Граматика» М. Смотрицького мала радше шкідливий, аніж корисний вплив, бо нехтуючи ту літературну мову, яка так гарно виробилася у репрезентантів міщанства в кінці XVI і в початку XVII віку, розпочала реакцію на користь мертвого церковнослов'янського язика» [22, с. 106].

Провідними чинниками нового українського правопису, який творився у взаємовідповідальній співпраці мислителів XIX ст. були українська літературна мова, фонетичний принцип правопису, упорядкований П. Кулішем, і в основі своїй прийнятий як на Наддніпрянській Україні, так і на Галичині, Буковині тощо.

Досвід авторів наукових досліджень, підручників, художніх, публіцистичних творів, друкованих українською літературною мовою, увійшов в історію як «Правопис О. Павловського» (1818 р.), «Правопис М. Максимовича» (1827 р.), «Правопис Русалки Дністрової» (1837 р.), «Кулішівка» (1857 р.), «Правопис кївський» (1873 р.), «Драгоманівка» (1877 р.), «Желехівка» (1886 р.), «Гренченківка» (1908 р.) та ін. У XX ст. постає авторська «Правописна система проф. Івана Огієнка» (1918-1919 рр.) [17, с. 232-238].

На видання праць українською літературною мовою посипалися в Петербург доноси урядовців під керівництвом М. Ю. Юзефовича. Наслідком доносів, спрямованих проти українського руху, з'явився т. зв. Емський наказ 18.05.1876 р. «Висновки комісії «Для припинення українофільської пропаганди» (1875 р.). «У зв'язку з припиненням небезпечної, у державному відношенні діяльності українофілів, необхідно б відповідно прийняти надалі для розгляду наступні заходи: а) У Міністерстві внутрішніх справ 1. Не допустити ввезення у межі Імперії і без особливого на те дозволу... яких би то не було книжок, які видаються за кордоном на українській мові. 2. Заборонити в Імперії друкувати на тому ж наріччі яких би то не було оригінальних творів чи перекладів, за виключенням... усної народної словесності (як-то пісні, казки, приказки), і щоб видавалися без відступів від загальноросійської орфографії (тобто не друкувалися на так званій «кулішівці»). У висновках комісії заборонялися будь-які вистави, тексти до нот, публічні виступи українською мовою, рекомендувалося очистити всі бібліотеки від книг, книжок, писаних українською мовою, рекомендували, щоб в університетах Києва, Харкова, Одеси працювали переважно великороси, а малоросів направляти в Петербурзький, Казанський, Оренбурзький округи. III відділенню давалася вказівка: «негаймо вислати з краю Драгоманова і

Чубинського як невинуватих та політично небезпечних в краї агітаторів» [3, с. 261-263].

Цей наказ силою припиняв розвиток української літературної мови і нового українського правопису. З урядового примусу повертали українські видання до російського правопису, т. зв. «єрижного» (від назви букв *ь* – єр, *йор* та *ы* – єри). Українська літературна мова зазнавала болісного тиску всеохоплюючої російської асиміляції. У Галичині поставали виклики введення латинської графічно-буквеної системи правопису. Це викликало супротив галицької інтелігенції (зокрема, Я. Головацького, Й. Лозинського, І. Могильницького) настільки великий, що в історію ввійшов як «азбучна війна» («азбучна заверюха») [21, 24].

У рецензіях, листах, роздумах, наукових працях П. Куліша та його однодумців збереглися унікальні описи сприйняття звуків, їх варіанти у говірках, роздуми як співвіднести звук і літеру. Обговорення букв *і*, *и* та їхнє звукове відтворення – унікальна новела мелодійності української мови.

П. Куліш одному з авторів зауважував: «Наш полтавський українець, або хоч і брат Шевченків зь Канева, зь Корсуня, не вимовить так *воли* як лях вимовить своє *woły*, і не скаже *ми*, як москаль притисне тобі своє московське *мы*. Наша вимова займає середину між *и* (польське «у») і другим *и*, то нащо жь намь свої книжки тими болгарськими *єри* сь церковних книжокъ засівати [16, с. 82]. У листі до Г. Квітки-Основ'яненка М. Максимович писав: «Хоча ви, очевидно, за своєю місцевою вимовою, розрізняєте дебелий *ы* від м'якого *и*, проте, наприклад, у словах *ми ходили* звук *и* вимовляється тричі однаково [17, с. 183].

Редактору «Маяка» Г. Квітка-Основ'яненко зауважував: «Придумывая многое, я нашел, что для нашего писания необходимо еще одно *и*, м'якесеньке мовь губочки молоденькой дивчинки, що и цювати смачно; как вы напишете и заставите выговаривать: *пишовь, пыты, ходы, дивчино, иде сюди* и прочее, и прочее» [6, с. 195].

Визначаючи фонетичний принцип написання, автори нового українського правопису не поривали із історико-етимологічним правописом, зокрема важливою структурою правопису – з кириличним алфавітом, який поєднували з російською «гражданкою». Кожен автор правопису пропонував своє бачення, розуміння співвідношення звуку і літери.

Букву *ї* в нашому значенні послідовно вживали редактори видання «Записки Юго-Западного отдела Географического общества», що вийшов у 1873 р. «Руська трійця» – Шашкевич, Головацький, Вагилевич – у журналі «Русалка», замість *ы* ввели *и*, давньоцерковну літеру *є* (*моє, маєш*), вперше вжили *йо,ьо*, як і в нашій теперішній правописі (*район, дзьобами*). Звук *і*, що походить з давніх *о, е, ь* (*кінь, тобі, літо*), першим почав передавати О. Павловський, звернувши увагу на те, що *і* бринить неоднаково в різних словах.

Заборона української літературної мови призупинила вироблення провідної структури

правопису – графічної системи алфавіту (абетки, азбуки). «Абетка, як особливий логографічний знак, якій властиві свої мистецькі та композиційні побудови, на сьогоднішній день, як і сто років назад практично залишається невивченим явищем в українській національній культурі» [8, с. 145]. Нез'ясованість початкових стадій у розвитку давньослов'янської (у тому числі й давноруської) писемності, правонаступником яких, за загальноприйнятим твердженням, є сучасний український алфавіт, значно ускладнює остаточне вирішення проблем [1, с. 87-111].

На початку ХХ ст., редагуючи «Словарь української мови», Б. Грінченко підсумував, упорядкував пропозиції авторських правописів, виокремивши найтипівіші позиції, систематизував орфографічні правила. Запанував в Україні український правопис, який із змінами тримався в ХХ ст. Прийнятий нині «Новий правопис української мови» ґрунтується на фундаментальних основах попередніх видань. «Закон про забезпечення функціонування української мови як державної» посилив увагу до багатоаспектних проблем української мови. У 2019 році за розробку графічного варіанту українського алфавіту – шрифт «Рутенія» – художник-графік, каліграф В.Я. Чабаник відзначений Державною премією – Лауреат Шевченківської премії.

Зміни, оновлення правопису (графічно-буквеної та орфографічної структур), засвідчують життєствердну природу української мови, розвиток якої відповідає вимогам часу. Аналіз української літературної мови ХІХ ст., творення якої відбувалося в панівній на той час логоцентричній науково-раціональній парадигмі, спонукає нині до переосмислення вихідних методологічних засад, до особливо бережливого, господарського уважного вивчення наукової (класичної, некласичної) спадщини українських мислителів [20]. Дослідники відзначають багатоаспектні фактори мовлення і писання, відношення між звуковою мовою та її графічно-буквеним відтворенням. Теоретичне осмислення основних дихотомій *мовлення – писання, звук – буква* і под. здійснювалося в період тотального охоплення всіх процесів пізнання ґносеологічним логоцентризмом (грец. *logos* – поняття, думка, наука, розум; а також слово, ідея, смисл та ін.).

Природно, що при розгляді дихотомії *звук – буква* спрацювали пануючі підходи, що мова є знаряддям думки, а письмо лише додаток до цього знаряддя. Такі твердження породжували перемогу фонетичної писемності над всіма іншими видами письма. Фонетизація та лінеаризація (мелодійність) нової української писемності утверджувала фонологічну думку, історія якої починається від Платона, Руссо, Гегеля й закінчується Ф. де Соссюром, К. Леві-Стросом, не минаючи Е. Гуссерля та ін. Середина ХІХ ст. характеризується значними зрушеннями логіко-ґносеологічного аспекту природничо-наукової методології, новими підходами до розуміння мови.

Концепція про рідну мову П. Куліша виходила за межі логоцентризму, торкаючись глибинних когнітивних, кордоцентричних, почуттєвих проблем. У П. Куліша рідна мова як голос Бога, внутрішній голос. Зустрічаються вислови, що письмо, як зображення мовлення. П. Куліш дає свої тлумачення поняттям *письмо – писемність – писання – писемство*, які перегукуються з дослідженнями сучасних вчених. Конкретні фактичні дослідження звуків живої української мови у співвідношеннях з буквами, є цінним матеріалом для новітньої науки про письмо – граматики (*грамм* – з давн. грец. – буква, з франц. – слід). Письмо граматики розглядає як природне, вічне, визначальне, подібне архетипам, рівнозначне внутрішньому почуттю, Божественне, а також як зовнішнє – людське, технічне, його природа лінгвістична, логоцентрична [4]. Теорію письма, його поглиблене дослідження здійснюють філософи, лінгвісти, психологи, представники інформаційних технологій та ін. Дослідження теорії письма, писемності, української філософії, психології та інших наук крізь призму граматики чекає свого дослідження.

Отже, минуле ХІХ ст. – доба вибуху інтелектуальної єдності творців української літературної мови – все частіше привертає до себе увагу. У їхній відданості великій ідеї – «рідну мову зберегти» черпаємо розуміння і внутрішню енергію, співзвучну сьогоднішньому дню. «Грамматка» П. Куліша, як яскраве явище національного самоусвідомлення самовідданої праці мислителя, його літературні твори, переклади, наукові дослідження, навчальні посібники засвідчують глибоке укорінення в слов'янській писемності, утверджуючи українську самобутність.

1. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. К. КМ Academia. 1998. 154 с.
2. Вагілевич Іван. Програма. Газета «Дневник руський». *Історія української літературної критики та літературознавства: хрестоматія. У трьох книгах.* Кн. І. К. Либідь. 1966. С. 149-150.
3. Висновки комісії «Для пресечення українофільської пропаганди (1875 г.). *Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали. У двох частинах.* Ч. І. К. Вища школа. 1997. С. 261-263.
4. Деррида Ж. О граматики. М. Ad Marginem. 2000. С. 111-540.
5. Єфремов С. Коротка історія українського письменства. К. Друкарня товариства «Криниця». 1918. 215 с.
6. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. О правописани малорусского языка. *У виданні: П.Д. Тимошенко. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови.* Ч.І. К. Радянська школа. 1959. С. 189-192.
7. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. Т. 1. К. 1990. С.55-56., Т. 2. С. 329-332., С.79-80.

8. Коваленко А. Проблемы понимания украинской абетки. *Культура народов Причерноморья: научный журнал.* № 43. 09.2003. С. 145-149.
9. Куліш П.О. Грамматка. СПб. 1857. 149 с.
10. Куліш П.О. Передмова до граматики (1857). *Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Вибрані твори.* Умань. РВЦ «Софія». 2008. С. 36-37.
11. Куліш П.О. Слово до письменних. *Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Вибрані твори.* Умань. РВЦ «Софія». 2008. С. 37-39.
12. Куліш П.О. Зазивний лист до української інтелігенції. *Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Вибрані твори.* Умань. РВЦ «Софія». 2008. С. 193-206.
13. Куліш П.А. Объявление объ издании с 1868 года украинских сборниковъ. СПб, 1868, С. 25-26.
14. Куліш П.А. Простонародность въ украинской словесности. СПб, 1868. С. 69.
15. Куліш П.О. До Ганки Барвінок. *Твори в двох томах.* Т. 1. К. Наукова думка. 1994. С. 25-30.
16. Куліш П.О. Перегляд українських книжок. Основа. 1862. № 1. С. 57-64.
17. Максимович М.О. Про правопис малоросійської мови. Лист до Основ'яненка. *У виданні: П.Д. Тимошенко. Хрестоматія матеріалів з історії української літератури.* Ч. 1. К., Радянська школа. 1959. С. 193-203.
18. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. К. Либідь. 1995. 294 с.
19. Русанівський В. До читачів. Історія української літературної мови. К. АнТек. 2002, 423 с.
20. Усатенко Т.П. Епістемологія українознавства: педагогічний контекст. Кіровоград ІМЕКС. 2014. 128с
21. Франко Іван. Азбучна війна в Галичині 1858 р. *Зібрання творів: у 50-ти тт.* К. 1982. Т. 47. С. 549-651.
22. Франко І.Я. Нарис історії української руської літератури до 1890 р. *У виданні: П.Д. Тимошенко. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови.* Ч. 1. К. Рад. Шк. 1959. С. 105-106.
23. Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про заборону української мови від 18 липня 1863 року. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали. У двох частинах.* Ч. 1. К. Вища школа. 1997. 581 с.
24. Шашкевич Маркіян. Азбука і абецадро. Думки з приводу статті «Про впровадження польського абецадро до українського письменства», написаної ксьонзом Й. Лозинським, вміщеної у «Romaitosclach» львівських за 1884 рік № 23. *Історія української літературної критики та літературознавства: хрестоматія.* За ред. П. Федченка. Кн. Перша. К. Либідь. 1996. С 144-146.
25. Шевченко Тарас. Твори: У 5-ти т. Т. 5. К. Дніпро. 1978. С. 11-234.

References

1. Brajchevs'kyj M. (1998). *Poxodzhennya slov'yans'koyi py'semnosti* [Origin of Slavic writing.]. Kyiv: KM Academia, 154 s. (in Ukrainian).
2. Vagilevy'ch Ivan. (1966). *Programa*. [The program]. Ivan Vagilevy'ch. Gazeta «Dnevny'k rus'kyj». *Istoriya ukrajins'koyi literaturnoyi kry'ty'ky' ta literaturoznavstva: xrestomatiya. U tr'ox kny'gax*. Kn. 1. Kyiv: Ly'bid', S. 149-150. (in Ukrainian).
3. Vy'snovky' komisiyi «Dlya presecheny'a ukraj'nofy'l'skoj propagandu (1875 g.)» (1997). [Conclusions of the commission "For the suppression of Ukrainian propaganda (1875)]. *Nacional'ni procesy' v Ukrayini: istoriya i suchasnist': Dokumenty' i materialy'*. U dvox chasty'nax. Ch. I, Kyiv: Vy'shha shkola., S. 261-263. (in Ukrainian).
4. Derry'da Zh. (2000). *O grammatology'y*. [About Gramatology]. Moskow: Ad Marginem, S. 111-540. (In Russian).
5. Yefremov S. (1918). *Korotka istoriya ukrajins'kogo py's'menstva*. [A Brief History of Ukrainian Writing]. S. Yefremov. Kyiv: Drukarnya tovary'stva «Kry'ny'cya», 215 s. (In Ukrainian).
6. Kvitka-Osnov'yanenko G.F. (1959). *O pravopy'sany'y' malorusskogo yazuka*. [About spelling Little Russian]. P.D Ty'moshenko. *Xrestomatiya materialiv z istoriyi ukrajins'koyi literaturnoyi movy'*. Ch. I. Kyiv: Radyans'ka shkola, S. 189-192. (In Russian).
7. Ky'ry'lo-Mefodiyivs'ke tovary'stvo (1990). [Cyril and Methodius Society] u 3 tt. T. 1. Kyiv, S. 55-56. T. 2. S. 329-332. S. 79-80. (in Ukrainian).
8. Kovalenko A. (2003). *Problemy pony'many'a ukraj'nskoj abetky*. [Problems of understanding Ukrainian abетки]. *Kul'tura narodov Pry'chornomor'ya: nauchnij zhurnal*. № 43, S. 145-149. (In Russian).
9. Kulish P.O. (1857). *Gramatka* [Gramatka]. SPb, 149 s. (In Russian).
10. Kulish P.O. (2008). *Peredmova do gramatky'*. [Preface to gramatka (1857)]. *Naukovo-pedagogichna spadshhy'na Pantelejmona Kulisha. Vy'brani tvory'*. Uman': RVCz «Sofiya». S. 36-37. (in Ukrainian).
11. Kulish P.O. (2008). *Slovo do py's'menny'x* [Word to literates]. *Naukovo-pedagogichna spadshhy'na Pantelejmona Kulisha. Vy'brani tvory'*. Uman': RVCz «Sofiya», S. 37-39. (in Ukrainian).
12. Kulish P.O. (2008). *Zazy'vny'j ly'st do ukrajins'koyi inteligenciyi*. [Invitation letter to the Ukrainian intelligentsia]. *Naukovo-pedagogichna spadshhy'na Pantelejmona Kulisha. Vy'brani tvory'*. Uman': RVCz «Sofiya», S. 193-206. (in Ukrainian).
13. Kuly'sh P.A. (1868). *Ob'yavleny'e ob y'zdany'y' s 1868 goda ukraj'nsky'x sborny'kov'*. [Announcement of the publication of Ukrainian collections since 1868]. SPb, S. 25-26. (In Russian).
14. Kuly'sh P.A. (1868). *Prostonarodnost v ukraj'nskoj slovesnosti* [Progressiveness in Ukrainian literature]. SPb, S. 69. (In Russian).
15. Kulish P.O. (1994). *Do Ganky' Barvinok*. [Do Ganki Barvinok]. *Tvory' v dvox tomah*. T. 1. Kyiv: Naukova dumka, S. 25-30. (in Ukrainian).
16. Kulish P.O. (1862). *Pereglyad ukrajins'ky'x kny'zhok*. [Browsing Ukrainian books]. *Osnova*. № 1, S. 57-64. (In Ukrainian).
17. Maksy'movy'ch M.O. (1959). *Pro pravopy's malorosijs'koyi movy'*. *Ly'st do Osnov'yanenka*. [About the spelling of malorosiy'skoi Movi. Ly'st do Osnov'yanenka]. U vy'danni: P.D. Ty'moshenko. *Xrestomatiya materialiv z istoriyi ukrajins'koyi literatury'*. Ch. 1. Kyiv: Radyans'ka shkola, S. 193-203. (in Ukrainian).
18. Ogiyenko Ivan (My'tropoly't Ilarion). (1995). *Istoriya ukrajins'koyi literaturnoyi movy'*. [History of the Ukrainian literary language.]. Kyiv: Ly'bid', 294 s. (in Ukrainian).
19. Rusanivs'ky'j V. (2002). *Do chy'tachiv*. [To readers]. *Istoriya ukrajins'koyi literaturnoyi movy'*. Kyiv: AntEk. 423 s. (in Ukrainian).
20. Usatenko T.P. (2014). *Epistemologiya ukrajinoznavstva: pedagogichny'j kontekst*. [Epistemology of Ukrainian Studies: Pedagogical Context]. Kirovograd: IMEKS, 128 s. (in Ukrainian).
21. Franko Ivan. (1982). *Azbuchna vijna v Galy'chy'ni 1858 r.* [The Alphabet War in Galicia in 1858]. *Zibrannya tvoriv: u 50-ty' tt*. Kyiv, T. 47. S. 549-651. (in Ukrainian).
22. Franko I.Ya. (1959). *Nary's istoriyi ukrajins'koyi rus'koyi literatury' do 1890 r.* [An Essay on the History of Ukrainian Ruthenian Literature till 1890]. P.D. Ty'moshenko. *Xrestomatiya materialiv z istoriyi ukrajins'koyi literaturnoyi movy'*. Ch. 1. Kyiv: Rad. Shk., S. 105-106. (in Ukrainian).
23. Cy'rkulyar ministra vnutrishnix sprav Valuyeva pro zaboronu ukrajins'koyi movy' vid 18 ly'pnya 1863 roku. (1997). [Internal Affairs Minister Valuyev's circular on the prohibition of the Ukrainian language on July 18, 1863]. *Nacional'ni procesy' v Ukrayini: istoriya i suchasnist': Dokumenty' i materialy'*. U dvox chasty'nax. Ch. 1. Kyiv: Vy'shha shkola, 581 s. (in Ukrainian).
24. Shashkev'y'ch Markiyani. (1996). *Azbuka i abecadlo. Dumky' z pry'vodu statti «Pro vprovadzheny'a pol's'kogo abecadla do ukrajins'kogo py's'menstva», napy'sanoyi ks'onzom J. Lozy'ns'ky'm, vmishhenoyi u «Romaitosclach» l'viv's'ky'x za 1884 rik №23*. [ABC and abecaddle. Opinions on the article "On the Implementation of the Polish Promise in Ukrainian Writing", written by Xionz J. Lozynsky, published in the Romaitosclach of Lviv for 1884 № 23]. *Istoriya ukrajins'koyi literaturnoyi kry'ty'ky' ta literaturoznavstva: xrestomatiya*. Za red. P. Fedchenka. Kn. Persha. Kyiv: Ly'bid', S 144-146. (in Ukrainian).
25. Shevchenko Taras. (1978). *Tvory': U 5-ty' t*. [Works in 5 volumes]: T. 5. Kyiv: Dnipro, P. 11-234. (in Ukrainian).

Жанна Янковська

доктор філологічних наук, професор,
кафедра культурології та філософії,
Національний університет
«Острозька академія», м. Острог

ORCID: 0000-0002-7846-2796
Email: zanna.malva@gmail.com

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ЯК ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИК: НА СТОРОЖІ РІДНОГО СЛОВА ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація: *Постать Пантелеймона Олександровича Куліша у нашій культурі є надзвичайно помітною та визначальною, адже він був особистістю свого часу, громадським діячем, інтелегентом. Усі його твори й праці ще на сьогодні не видані. Не одне покоління науковців займалося і продовжує студіювати його творчу й інтелектуальну спадщину. Саме тому його працями та художніми творами цікавилися українські вчені від часів їх опублікування й до сьогодні, щоразу відкриваючи у них нові смисли.*

У кожен період розвитку української гуманітаристики ці дослідження поглиблюються у зв'язку із застосуванням нових методів та підходів.

Більш пильного та прискіпливого погляду потребують літературно-критичні праці письменника. Літературно-критичні статті науковця є свідченням і його широкої ерудиції, й разом з тим – чіткої громадянської позиції. У них прочитується не лише думка про твір чи загалом творчість конкретного письменника чи поета, але й про ставлення до української мови й культури загалом. Вони більше вивчалися вченими з погляду оцінки творчості того чи іншого письменника або літературного періоду чи напрямку. Але, варто звернути увагу на те, що водночас у цих працях П. Куліш неодноразово наголошує на значимості збереження української мови та національної культури. Письменник, проживаючи та працюючи в умовах імперської цензури, завжди був ревним захисником рідної мови, культури, національних інтересів українців. Власне, розглянути окремі літературно-критичні розвідки під таким кутом зору і є основною метою цієї статті, адже такі праці П. Куліша займають помітне місце у парадигмі постання українського літературознавства та фольклористики як наукових галузей гуманітаристики на питомо національній основі.

Ключові слова: *П. Куліш, літературно-критичні праці, українська мова, національна культура.*

Zhanna Yankovska

Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Department of Cultural Studies and Philosophy,
The National University of Ostroh Academy, Ostroh

PANTELEIMON KULISH AS LITERARY CRITIC: PROTECTING THE NATIVE LANGUAGE AND NATIONAL CULTURE

Abstract: *The figure of Panteleimon Kulish is particularly prominent and influential for Ukrainian culture. But not all his works have not been published yet. Numerous of generations of scholars have studied his literary heritage and research works. These studies have been more and more elaborated with every stage in the Ukrainian humanities' development due to the application of new research methods.*

Intersectionality of the writer's literary and research interests determines the approaches to the study of his copious achievements as an author, poet, historian, translator, folklore researcher, literary critic, publisher, and social activist. Since his literary and research works were first published and up to nowadays, they have been studied by M. Kostomarov, O. Bodianskyi, M. Zerov, V. Petrov, O. Vertii, Ye. Nakhlik, Ya. Harasym, V. Ivashkiv, O. Fedoruk and many other scholars.

Nevertheless, his works devoted to literary criticism require more rigorous scrutiny. They have been studied mainly from the perspective of P. Kulish's evaluation of various works by particular writers. The attention should be drawn to the fact that, in the meantime, he repeatedly emphasized the importance of preserving the Ukrainian

language and national culture, its uniqueness and significance. As a matter of fact, the analysis of certain literary criticism studies through this perspective is the main purpose of the article.

Having conducted this study, it is necessary to conclude that living under conditions of the imperial censorship, total prohibition of everything related to Ukrainian culture, P. Kulish was always a zealous advocate of the native language, culture and national interests of the Ukrainians. Such views are widely presented in his literary criticism' works and serve as the basis for the main analyzed material. After all, he proved it by all his life, including his literary works.

Key words: Panteleimon Kulish, literary criticism' works, the Ukrainian language, national culture.

Постать Пантелеймона Олександровича Куліша в нашій культурній спадщині займає дуже помітне місце і завжди згадується поряд з іменами Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та інших відомих українців, які зробили для України дуже багато й прославили її в усьому світі. П. Куліш був гуманітарієм універсального ґатунку, енциклопедичного складу розуму й досягнув вершин наукової діяльності та творчих успіхів своєю надзвичайною працездатністю. Він зробив помітний вклад у мовознавство, фольклористику, етнографію, літературознавство, історію, філософію, був письменником і поетом, перекладачем, знавцем Святого Письма, видавцем та громадським діячем.

Інтердисциплінарність творчих та наукових зацікавлень письменника зумовлює відповідно й підходи до вивчення його вельми осяжного доробку. Дослідженням творів і праць П. Куліша займалися М. Костомаров, О. Бодяньський, М. Зеров, В. Петров, О. Вертій, Є. Нахлік, Я. Гарасим, В. Івашків, О. Федорук та багато інших учених. І ще не одне покоління науковців відкриватимуть нові сторінки його творчого генія, оскільки потенціал творів і праць митця невичерпний. Відрадно, що в останні роки розпочато роботу вчених над здійсненням повного видання творів П. Куліша, яке, як передбачається, може сягнути близько 50-ти томів. Уже перевидано його фольклорно-етнографічну збірку «Записки о Южной Руси» та деякі інші твори.

На сьогодні найбільше, мабуть, досліджена його авторська проза, зокрема роман «Чорна рада» та оповідання. У своїх студіях я також аналізувала фольклористичні зацікавлення й прозу П. Куліша під певним кутом зору, що сконцентровано відображено у монографіях «Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша» [11] та «Фольклоризм української романтичної прози» [10]. Проте варто сказати, що більш пильного та прискіпливого погляду потребують його літературно-критичні праці. Вони вивчаються та згадуються в основному з погляду оцінки П. Кулішем творчості того чи іншого письменника або конкретного твору, іноді присвячені виходу окремої книги, приурочені пам'ятній даті. Є окремі спроби розглянути його діяльність як літературного критика в контексті поступування літературознавчої галузі. Але треба звернути увагу на те, що водночас у цих працях

П. Куліш неодноразово акцентує на значимості збереження української мови, розвитку української літератури та національної культури, наголошує на її унікальності й значенні – і все це в умовах тотальних заборон усього українського. Власне, розглянути окремі літературно-критичні розвідки під таким кутом зору і є основною метою цієї статті.

П. Куліш був видатною особистістю свого часу, інтелігентом, хоча, за спогадами сучасників, мав непростий характер. Він весь час знаходився в пошуку: знаходив, падав, помилявся, знову шукав, намагаючись дійти істини. Але хоч якими неоднозначними були його шукання, як не ламало його життя, завжди залишався відданий своїм переконанням, своєму народу, національній ідеї, намагався якомога вище піднести та зберегти свою рідну мову, культуру. За це й був на десятиліття викреслений зі списку українських письменників та відомих діячів у радянські роки.

Літературно-критичні статті науковця є свідченням і його широкої ерудиції, й разом з тим – чіткої громадянської позиції. У них прочитується не лише думка про твір чи загалом творчість конкретного письменника чи поета, але й про ставлення до української мови й культури загалом. Серед найвідоміших його статей можна назвати такі, як «Дві мови, книжна й народня», «Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті», «Характер и задача украинской критики», «Слово над гробом Шевченка», «Перегляд українських книжок», «Народні оповідання Марка Вовчка», «Об отношении малороссийской словесности к общерусской», «Передне слово до громади (погляд на українську словесність)» та багато інших. Ознайомившись із цими статтями загалом, можемо стверджувати, що із них постає досить детальний огляд української літератури, починаючи від І. Котляревського, М. Гоголя та Г. Квітки-Основ'яненка до Марка Вовчка із чіткою позицією автора щодо захисту та піднесення рідного слова.

Як відомо, 20-60-ті роки XIX століття в умовах Російської імперії для України та її народу виявилися дуже складним періодом, коли різноманітними Указами та Циркулярами табу було накладено на українську мову, культуру, друковані видання та ін. Результатом такої державної політики, окрім іншого, став розгром та арешт кирило-мефодіївців, котрі вбачали майбутнє в об'єднанні слов'янських народів на

рівноправній основі. Нові імперські закони підносили й утверджували офіційну мову на всіх рівнях, занебдуючи національну культуру, дарма що, як писав П. Куліш у статті «Дві мови, книжна й народня», «отта словесность, колись монастирська Болгарська, підправлена трошки, ніби нехотя, українським словом, потім академічна, помазана Польщиною, а далі пересяжена до столиць і Московською мовою круто замішана – пише собі да й пише, друкує да й друкує, радить да й радить, учить да й учить, судить да й судить, мало вважаючи або й зовсім не вважаючи на мужиків і на їх здорове, голосне, чисте слово» [7, с. 96]. Письменник констатував і щиро шкодував за тим, що раніше «ніхто не домисливсь, що та ніби делікатна мова віщує смерть рідній словесності», та наголошував на тому, що та імперська влада «силкується – не то в нас, да й на сівері – із людей Руських зробіть людей Російських» [7, с. 96].

Учений уже тоді вбачав небезпеку такої мовної політики та висловив повагу до рідного слова, оскільки, як він зазначив далі, «не будучи бо всенародною, та новокована мова заводить по городах грядки, а по селах грядочки да й сіє на тих грядках і грядочках які хотя чувства і мислі. Щороку ширшають тії посіви, а не з народу беруться для того зернята. Нехай же збагне, хто здужає, чим воно пахне отте протинародне розумове господарство і до якого кінця воно простує, розростаючись по Руському мирові і беручи для себе зерня та не з народнього животворного слова!» [7, с. 97].

Проте саме в умовах таких заборон, як протидія, постає і набирає сили національна свідомість народу. Пригнічені особисті та національні почуття викликають жагу до самоствердження, що породжує більш виразні форми ідентичності – ототожнення себе з рідним етносом, його культурою, звичаями, традиціями. Як пише О. Вертій, «заборони українського слова, культури і літератури не просто викликали, а й загострили необхідність звернутися до виробленого упродовж віків запасу народних уявлень про людину і світ, спонукали поставити їх на злобу дня у відповідності з потребами часу і таким чином показати природу духовної самобутності української нації як основу і джерело подальшого розвитку ідентичності української літератури» [2, с. 112].

Характеризуючи культурне життя кінця XVIII – першої половини XIX століття, О. Борзенко серед українського письменства умовно виділяв «дві літературні генерації: просвітницько-сентименталістську й романтичну, які, хай і різною мірою, свідомо чи не завжди свідомо, виявляли свою причетність не лише до творення окремої літератури, але й до накреслення образу новочасного українського життя» [1, с. 4]. Можна сказати, що П. Куліш сконцентрував у собі основні

ідеї обох цих генерацій, з перевагою, звичайно ж, романтичної. Як й інші письменники свого часу, він задекларував любов та повагу до своєї українськості та українства загалом не лише художніми творами (поезією, першим історичним романом «Чорна рада», оповіданнями), але й фольклорно-етнографічною збіркою «Записки о Южной Руси» та літературно-критичними статтями, що написані у тому ж дусі.

Основне завдання романтиків полягало у прагненні дослідити та донести широкій людності знання, які підкреслюють національну самобутність українців і полягають у фіксуванні моральних, культурних цінностей, збереженні та переданні наступним поколінням життєвого досвіду предків. Суголосними із цим судженням є слова М. Яценка: «На відміну від переважної екстравертності просвітницького реалізму, що замикав психологічну діяльність героїв на зовнішній світ, романтики зосередили увагу на розкритті внутрішнього життя людини (принцип інтравертності), що призвело до перевороту в пізнанні психології особистості» [12, с. 284].

Уперше погляди тогочасної інтелігенції, в тому числі й письменників, майже повністю були спрямовані на українську «провінцію», «маленьку Італію», як її називали петербурзькі художники, її народ, культуру, котру опоетизовували, часто бачили в ній «рай», кризь «шпарки» якого (як нотки реалізму) просвічувалося «пекло». У цей час, як написав вищезгаданий автор, «правомірно говорити про бажання дистанціюватися від попереднього етапу українського історичного буття як такого, що позначений суттєвими помилками, одна з яких – нехтування народною темою як питомо українською» [12, с. 284]. Таке «дистанціювання» й зумовило в розвитку літератури й літературної критики постання доби, коли, за словами О. Галича, «почали руйнуватися усталені класицистичні канони й окреслюватися певні кроки в напрямку до нового, кращого розуміння природи й призначення словесного мистецтва» [3, с. 62].

Україна стала жити своїм духовним життям без державності та «царства», і література у цьому новому бутті посіла почесне місце. Стосовно того, що наша література мала стати українською не лише за мовою написання, але й за духом, за відображенням світоглядних основ власного народу, П. Куліш наголошував: «Що с того за користь буде, що ми Українських книжок наплудимо, да Вкраїнського духу с книжок не роспустимо? Не честь нам, не подоба чужими тропами ходити; треба нам свій путь до Парнасу прокладувати» [7, с. 100]. І хоч у художній спадщині відомих тогочасних українських письменників-класиків першої половини XIX століття (М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша та ін.) є твори й російською мовою, проте вони найчастіше містять

цікаві відомості про Україну, чимало перфектних українізмів й акумулюють в собі унікальну інформацію про українців як народ-націю зі своєю самобутньою культурою в умовах великоросійського царства. Варто наголосити, що такі твори (окрім М. Гоголя) не стали визначальними у доробку цих письменників. Визнання їм принесли саме твори українською мовою.

Вважаючи саме рідну мову головним інструментом письменника, П. Куліш у статті «Об отношении малороссийской словесности к общерусской», яка є дуже неоднозначною серед його теоретичних студій, захоплюється Квітчиною «Марусею» й слушно говорить про те, що художній твір, написаний не рідною автору мовою або перекладений, не може так зачепити емоційно, торкнутися серця читача (в цьому також, навіть у теоретичній, здавалося б, праці проявляються кордоцентричні ідеї вченого), адже, як відомо, до цієї повісті Г. Квітка-Основ'яненко також писав твори російською мовою, які, проте, не принесли йому такої слави: «Замечателен этот факт и нам нельзя на нём не остановиться, что один и тот же писатель, произведя на читателей неотразимое впечатление малороссийским языком, оставлен ими без внимания на великоросском. Здесь мы видим доказательство, какая тесная связь существует между языком и творящею фантазией писателя и в какой слабой степени передаёт язык другого народа понятия, которые выработались не у него и составляют чужую собственность. Как в песне музыка, так в книге язык есть существенная часть изящного произведения, без которой поэт не вполне действует на душу читателя» [8, с. 469]. Пізніше у статті, приуроченій спеціально Квітчиним повістям («Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті (Слово на новий виход Квітчиних повістей)») учений, протиставляючи російськомовні та україномовні повісті Г. Квітки-Основ'яненка, справедливо надає перевагу написаним рідною мовою (додамо – ще й на рідному діалекті), вже тоді заявивши, що саме вони принесли Квітці славу письменника вже у зрілому віці, «бо хто ж тепер стане читати його недорік “Халявських” та “Столбикових” і всякі інші оповідання іноязичною мовою? Не його була мова, – не дала ж вона йому й серцем до серця промовляти. Бо до чужого не заговориш так, як до рідного, і чужим язиком не досягнеш до чужого серця» [6, с. 496].

П. Куліш відкрито заперечує загальнодержавність російської мови та думку про непридатність української (як стверджували тоді російські письменники, – «наречія») для написання високохудожніх творів: «Нам очень добродушно советуют (тут письменник виявився дуже толерантним – Ж. Янковська) оставить разработку малороссийского языка посредством художественных созданий, но это советуют люди,

не имеющие понятия о том, какое влияние имеет высокоразвитая сила и красота родного слова на нравственное, а вместе с тем и на вещественное благосостояние целого племени» [8, с. 474].

Надзвичайно шанував і надавав великого значення П. Куліш творчості Т. Шевченка. Дуже високо письменник оцінював його досконале володіння українським словом, особливо поетичним. Про це багато писав і згадував, а у статті «Передне слово до громади (Погляд на українську словесность)» наголосив: «Розпочав нам Шевченко довгу і широку, справді вже рідну пісню, – пішла луна по всій Україні. І не всує ж голос його понад Дніпром-Славутом розлягався: ось уже й на його віку почали озиватись голосніє речі не з того, то з іншого кінця рідного краю» [9, с. 505].

Як не дивно, але в умовах, як було зазначено, тотальних утисків та заборон у той час постає нова українська література, з'являються високохудожні твори, якими захоплюється П. Куліш і які увійшли в золотий фонд української літературної класики. Не можна залишити поза увагою його відгук «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги “Народні оповідання Марка Вовчка”» на прозові твори зазначеної у назві авторки, де він пише: «Прелесть языка в этих рассказах дивная! Казалось, после Шевченка нечего было требовать больше от малороссийского языка, но г. Марко Вовчок рассыпал в своих рассказах такие богатства родного слова, что, я уверен, сам Шевченко придёт в изумление» [5, с. 482–483]. Це була неабияка похвала із уст П. Куліша, а на такі похвали, як відомо, він був не вельми щедрий. До того ж, як відомо, для самої Марії Вілінської українська мова з дитячих років не була рідною. Вона вивчила її уже в досить зрілому віці, свідомо. Сучасники згадують, що найвищою оцінкою у відношенні письменника до мови та культури народу (зараз ми це назвали б фольклоризмом) було, коли П. Куліш називав кого етнографом. Про Марка Вовчка він написав так: «Автор трудился как этнограф, но в этнографии оказался поэтом» [5, с. 483].

Як можемо помітити, часто П. Куліш пише свої відгуки на українські художні твори російською мовою. Можемо припустити, що робить він це, звичайно ж, не з метою показати своє знання цієї мови або, тим більше, схилитися перед нею як перед великодержавною. Справа в тому що теоретичні засади українського літературознавства ще тільки закладалися. Окрім того, очевидно, було й бажання, аби його розмисли про українську літературу були прочитані й почуті російськими критиками. Він намагався й до них донести думки про високу вартісність рідної мови, культури, їх рівноправність серед інших слов'янських народів. Але є у нього статті та рецензії вже у той час написані й українською мовою. Наприклад, у статті

«Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті (Слово на новий виход Квітчиних повістей)» вчений, стверджуючи рівноправність усіх мов і культур, зосібна, наголошуючи на слов'янських, зазначає: «Отсе ж не дурно оживають національності: се народи заявляють перед світом своє право на духовне господарство поруч із іншими народами» [6, с. 488].

Суголосно із П. Кулішем, відкидаючи будь-яке схилання перед іноземщиною, О. Бодяньський у своїй магістерській дисертації «О народной поэзии славянских племён» фактично запрограмував шлях й української гуманітаристики, зазначаючи: «Минула вже пора звабних ідей космополітизму. Минула вже пора мавпування. Ні, в теперішній час всякий народ хоче залишатися тим, чим він є, чим він може стати, хоче бути собою, жити своїм корінним життям, мислити своєю головою, відчувати своїм серцем, бажати своєю волею» [Цит. за вид.: 4, с. 24]. Беззаперечно, ці слова не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Отже, можемо стверджувати, що коли зібрати до купи думки П. Куліша про рідну мову, культуру, стосовно творчості й окремих творів сучасних йому письменників (що, звичайно, у студії такого обсягу в повній мірі зробити неможливо), то матимемо справжній маніфест українськості в умовах царизму, бездержавності, чому і сьогодні, маючи державність, можемо повчитися. Тому в результаті студювання поставленої проблеми висновуємо думку, що, живучи та працюючи в умовах імперської цензури, П. Куліш завжди був ревним захисником рідної мови, культури, національних інтересів українців. Такі погляди широко представлені в його літературно-критичних працях, являючи собою фактично підґрунтя для основного аналізованого матеріалу. Зрештою, це він ствердив усім своїм життям і, в тому числі, художньою творчістю.

1. Борзенко О. Сентиментальна провінція: Нова українська література на етапі становлення. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. 322 с.

2. Вертій О. Народні джерела національної самобутності української літератури 70-90-х років XIX століття: монографія. Суми: Собор, 2005. 486 с.

3. Галич О. Теорія літератури. К.: Либідь, 2001. 488 с.

4. Дей О. Фольклористична діяльність Осипа та Федора Бодяньських. *Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських*. К.: Наукова думка, 1978. С. 13–52.

5. Куліш П. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання Марка Вовчка». *Твори в двох томах. Том другий*. К.: Дніпро, 1989. С. 477–484.

6. Куліш П. Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті (Слово на новий виход Квітчиних

повістей). *Твори в двох томах. Том другий*. К.: Дніпро, 1989. С. 488–504.

7. Куліш П. Дві мови, книжна й народня. *Науково-педагогічна спадщина: вибрані твори*. Умань, 2008. С. 91–101.

8. Куліш П. Об отношении молороссийской словесности к общерусской (Эпилог к Чёрной раде). *Твори в двох томах. Том другий*. К.: Дніпро, 1989. С. 458–476.

9. Куліш П. Передне слово до громади (Погляд на українську словесность). *Твори в двох томах. Том другий*. К.: Дніпро, 1989. С. 504–512.

10. Янковська Ж. Фольклоризм української романтичної прози: монографія. Львів: НВФ «Українські технології», 2016. 610 с.

11. Янковська Ж. Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша: монографія. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2007. 182 с.

12. Яценко М. Романтизм. *Історія української літератури XIX ст. У 2 кн., кн. 1*. К.: Либідь, 2005. 656 с.

References

1. Borzenko O. (2006). *Sentymentalna provintsia: Nova ukrainska literatura na etapi stanovlennia*. [Sentimental Province: New Ukrainian Literature at the Formation Stage]. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina, 322 s. (in Ukrainian).

2. Vertii O. (2005). *Narodni dzherela natsionalnoi samobutnosti ukrainskoi literatury 70-90-kh rokiv XIX stolittia: monografiia*. [National sources of national identity of Ukrainian literature of the 70-90s of the XIX century: monograph]. Sumy: Sobor, 486 s. (in Ukrainian).

3. Halych O. (2001). *Teoriia literatury* [Literature theory]. Kyiv: Lybid, 488 s. (in Ukrainian).

4. Dei O. (1978). *Folklorystychna diialnist Osypa ta Fedora Bodianskykh. Ukrainski narodni pisni v zapysakh Osypa ta Fedora Bodianskykh*. [Folklore activities of Osip and Fyodor Bodiansky]. Kyiv: Naukova dumka, S. 13–52. (in Ukrainian).

5. Kulish P. (1989). *Vzgliad na malorosiiskuiu slovesnost po sluchaiu vyhoda v svet knigi «Narodni opovidannia Marka Vovchka»*. [A look at Little Russian literature on the occasion of the publication of the book "National Opinion of Mark Vovchok"]. *Tvory v dvokh tomakh. Tom drugyi*. Kyiv: Dnipro, S. 477–484. (in Ukrainian).

6. Kulish P. (1989). *Hryhorii Kvitka (Osnovianenko) i yoho povisti (Slovo na novyi vykhod Kvitchynykh povistei)*. [Hryhoriy Kvitka (Osnovyanenko) and his Tales (A Word for the New Outlet of Flowers' Tales)]. *Tvory v dvokh tomakh. Tom druhyi*. Kyiv: Dnipro, S. 488–504. (in Ukrainian).

7. Kulish P. (2008). *Dvi movy, knyzhna i narodnia*. [Two languages, book and folk]. *Naukovo-pedahohichna spadshchyna: vybrani tvory*. Uman, S. 91–101. (in Ukrainian).

8. Kulish P. (1989). *Ob otnoshenii malorossiiskoi slovesnosti k obscherusskoi (Epilog k Chornoi rade)*. [About the attitude of the Molorosky literature to the all-Russian (Epilogue to the Black Council)]. *Tvory v dvokh tomakh. Tom druhyi*. Kyiv: Dnipro, S. 458–476. (in Russian).

9. Kulish P. (1989). *Perednie slovo do hromady (Pohliad na ukrainsku slovesnost)*. [Foreword to the bulk (Looking at Ukrainian literature)]. *Tvory v dvokh tomakh. Tom druhyi*. K.: Dnipro, S. 504–512. (in Ukrainian).

10. Yankovska Zh. (2007). *Folklorystychna diialnist Panteleimona Kulisha: monohrafiia..* Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 182 s. (in Ukrainian).

11. Yankovska Zh. (2016). *Folkloryzm ukrainskoi romantychnoi prozy: monohrafiia*. [Folklorism Ukrainian romantic prose: monograph]. Lviv: NVF «Ukrainski tekhnolohii», 610 s. (in Ukrainian).

12. Yatsenko M. (2005). *Romantyzm. [Romanticism]. Istorii ukrainskoi literatury XIX st. U 2 kn., kn. 1*. K.: Lybid, 656 s. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.21>

УДК 616.001: 101: 316

Володимир Ятченко

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри економіки підприємств та соціальних технологій,
Державний університет телекомунікацій

ORCID: 0000-0003-0533-8580

Email: yatchych@ukr.net

Оксана Олійник

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри методології та методів соціологічних досліджень,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-0568-7940

Email: o_oliinyk@ukr.net

СОЦІАЛЬНА ТРАВМА ЯК КОНФЛІКТОГЕННИЙ ЧИННИК В УКРАЇНОЗНАВСТВІ Й УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Анотація. В статті розглядаються аспекти взаємозв'язку феноменів соціальної травми й соціального конфлікту, особливо в умовах сучасного українського соціуму, а також в контексті проблематики українознавчого дискурсу. Автори відзначають виняткову важливість явища соціальної травми в самопочутті, в життєвій програмі особистості, в колективній самоідентифікації соціальних груп, зокрема націй, а разом з цим проблематики й специфіки вияву соціальної травми в філософському й соціологічному знанні. Соціальна травма здатна впливати на розуміння особистістю сенсу свого існування, інтерпретацію напрямку розвитку соціальних процесів, змісту міжособистісних та міжгрупових стосунків у соціумі. Будучи наслідком поразки однієї зі сторін соціального конфлікту, травма сама може перетворитись на конфліктогенний чинник в суспільному організмі. Автори заакцентовують різноплановий вплив соціальної травми на виникнення й протікання соціальних конфліктів у міжособистісній і міжгруповій сферах в історії та в сучасних реаліях українського суспільства. Підкреслюється, що соціальна травма може бути породженою не тільки дійсними, але й вигаданими подіями, що також здатне викликати соціальні конфлікти. В статті відзначена надзвичайно важлива роль ціннісних позицій суб'єктів соціального конфлікту в ранжуванні травматичних подій в конвенції українознавчих досліджень, показаний вплив цих позицій на міжетнічні, міжкласові стосунки в Україні. Аналізу піддані також особливості зв'язку соціальної травми з соціальними конфліктами в житті сучасного українського соціуму в ситуації постправди. Автори підкреслюють, що особливо небезпечним для суспільства є провокування соціального конфлікту засобами створення ситуації постправди, якщо постпіврада спекулює на дійсній або намисленій соціальній травмі. Посталий на цьому ґрунті соціальний конфлікт буде глибоким і тривалим. Маніпулювання історичними фактами шляхом поміщення їх в ситуацію постправди ілюструється в статті фактами зі сфери гібридної війни, яку веде Російська федерація на східних теренах України. В статті досліджується ряд аспектів впливу соціальної травми на соціальні конфлікти в умовах аномії в духовному житті українського соціуму.

Ключові слова: соціальна травма, соціальний конфлікт, постправа, аномія, українознавство, українознавчий дискурс.

Volodymyr Yatchenko

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor,
Department of Enterprise Economics and Social Technologies,
State University of Telecommunications, Kyiv

Oksana Oliinyk

Ph.D. in Sociology, Associate professor,
Department of Methodology and Methods of Sociological Researches,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

SOCIAL TRAUMA AS A CONFLICTOGENIC FACTOR IN UKRAINIAN STUDIES AND IN UKRAINIAN HISTORY

Abstract: *The article deals with aspects of the interconnection of the phenomena of social trauma and social conflict, especially in the context of modern Ukrainian society, as well as in the context of the problems of Ukrainian studies discourse. The authors note the extreme importance of the phenomenon of social trauma in the state of health, in the vital program of the individual, in the collective self-identification of social groups, in particular of nations, and the problems and specifics of the manifestation of social trauma in philosophical and sociological sciences. Social trauma is capable to influence the personality's understanding of the meaning of its existence, the interpretation of the direction of development of social processes, the content of interpersonal and intergroup relations in the society. As a result of the defeat of one of the parties of a social conflict, the trauma itself can turn into a conflict factor in the social organism. The authors emphasize the diverse impact of social trauma on the emergence and course of social conflicts in interpersonal and intergroup spheres in the history and contemporary realities of Ukrainian society. It is emphasized that social trauma can be caused not only by real but also by fictional events, which can also cause social conflicts. The article emphasizes the extremely important role of the value positions of the subjects of social conflict in the ranking of traumatic events in the Convention of Ukrainian Studies, shows the influence of these positions on the interethnic and interclass relations in Ukraine. The peculiarities of the connection of social trauma with social conflicts in the life of the modern Ukrainian society in the post-truth situation are also analyzed. The authors emphasize that provoking social conflict by means of creating a post-truth situation if post-truth speculates on real or imagined social trauma is especially dangerous for the society. An ongoing social conflict will be deep and lasting. The manipulation of historical facts by placing them in a post-truth situation is illustrated in the article by facts from the sphere of hybrid warfare conducted by the Russian Federation in the eastern territories of Ukraine. The article explores several aspects of the impact of social trauma on social conflicts in the context of anomie in the spiritual life of the Ukrainian society.*

Keywords: social trauma, social conflict, post-truth, anomie, Ukrainian Studies, Ukrainian Studies' Discourse.

Постановка проблеми. Соціальний конфлікт і соціальна травма – дві фундаментальні суспільні субстанції, взаємопереплетіння і взаємодоповнення яких поставали й постають потужними каталізаторами, а зчаста й визначальниками соціальних зсувів і особистісних трагедій з глибини віків і до сьогоденних реалій. З іншого боку К. Юнг стверджував, що колективна свідомість соціальної групи, нації якнайтісніше пов'язана з пам'яттю про історичні травми, навкруг яких відбувається згуртованість спільноти. Тож цілком закономірно й виправдано, що поміж об'єктів наукових рефлексій, художніх текстів – а в їх числі і в українознавчих – явища соціальних конфліктів і соціальних травм посідають домінуючі позиції. Вияснення того, яких рис набувають ці феномени, їх поєднання і наслідки такого поєднання в українознавчій проблематиці в умовах духовного клімату нинішнього українського соціуму в філософському й соціологічному вимірах і складає **мету** цього дослідження.

Однак увага дослідників до цих явищ виявилась занадто відмінною. Якщо явище соціального конфлікту як самостійний об'єкт розгляду в наукових, художніх текстах, в священних текстах різних релігій з'являється постійно й піддається всегранному розглядові, то соціальній травмі в цьому плані пощастило незмірно менше. Склався своєрідний парадокс: чи не всі серйозні дослідники – історики, філософи, соціологи так чи інак мали справу з соціальними травмами в ході своїх наукових пошуків. Проте соціальна травма як така, як окремий об'єкт дослідження цікавила їх значно рідше. Ось навіть у спадку видатного французького історика Ф. Броделя (Braudel, 1902-1985), з його текстами, що вражають читача глибиною проникнення й багатомірністю аналізу повсякденності, макроекономічних та макросоціальних процесів життя різних соціальних груп європейських і азійських країн XV-XVIII століть, явище соціальних травм заторкується аж надто скупко й побічно [див. 2] .

Так само й висвітлення історичних феноменів конфлікту й соціальної травми дуже вже нерівномірно розподілилось між видами знання. В історичних текстах події – в їх числі й травмоутворюючі – найчастіше подаються з боку висвітлення їх причин, перебігу й більше чи менше значимих наслідків. А ось вже опис соціальних травм під оглядом духовних метаморфоз, людських переживань, викликаних цими травмами, зправила залишались прерогативою народнопоетичної творчості або художньої літератури. Якнайвимовнішим прикладом тут (якщо перейти на поле українознавчих досліджень) може стати текст славнозвісного «Слова о полку Ігоревім» та його інтерпретації у вітчизняних історичних і літературознавчих дослідженнях. А якщо подати це в найбільш концентрованому й загостреному вигляді, то киньмо зір на висвітлення цієї події згубної битви русичів на чолі з новгородсьверським князем Ігорем Святославичем з половцями в 1185 році в творчості одного й того самого автора – Михайла Грушевського в різних його працях.

Як історик М. Грушевський в другому томі «Історії України-Руси» [5, с. 536-537] розглядає цю подію з точки бачення русько-половецьких відносин XI-XII століть в контексті постійних сутичок між ними на кордонах Руси, залучення половців князями в боротьбі один супроти одного («русичів проти русичів»), втрати половцями пасіонарності і улягання їх культурним впливам руського елемента.

Водночас вже як літературознавець М. Грушевський в другому томі «Історії української літератури» [6, с. 159-221] подає цей інцидент в лірико-епічному ключі, докладно описавши естетичні надбання «Слова», його різноманітну сув'язь з іншими формами народно-поетичної творчості українців, його публіцистичні й художні особливості. В цій площині М. Грушевський заакцентує розкриття в «Слові» цілого ряду прикмет духовного світу українців XII століття.

Це цінні спостереження нашого мислителя. Та все ж притіненим залишились емоційно й дієливо передані у «Слові» соціально-психологічні наслідки поразки русичів у конфлікті на Каялі, зміни в їх світогляді під впливом отриманої у висліді цього конфлікту соціальної травми.

Видається, що розгляд тексту «Слова о полку Ігоревім» під кутом зору опису в ньому переживання соціальної травми, породженої русько-половецькими конфліктами, є продуктивним не лише в літературознавстві, але і в історії української філософії й соціології. Стверджуємо так тому, що соціальна травма, отримана русичами, в тексті «Слова» подається не тільки (а в деяких місцях і не стільки!) як наслідок самої по собі поразки Ігорєвого війська, але і як пережиття набагато масштабніших, глибинніших психологічних і світоглядних зламів у давньоруському соціумі. «Уже, браття, невесела година настала. Уже пустиня [нашу] силу покрила... Застогнав, браття, і Київ з туги, і Чернігів з напасті. Туга розлилась по Руській землі, тяжкий сум потік

серед землі Руської» (тут і далі текст подаємо в перекладі М. Грушевського. **В.Я., О.О.**).

Текст «Слова» передає, як під впливом соціальної травми не просто усвідомлюється, а й загострюється, гальванізується відчуття зв'язку колективної, загальної соціальної травми з причинами, що її породили: «Усобиця князям – нам від поганих загибель». І це не просто фіксація факту, це – болюче екзистенційне розвітлення зв'язку соціальної травми з її підкладом. Екзистенційного ж характеру набувають в тексті й промовлення наслідків цієї травми: підважені основи справедливості, поневажена людська гідність («Уже піднялась хула на хвалу. Уже вдарила нужда о волю»). Ці наслідки сягають в тексті навіть метафізичних узагальнень: «Уже кинувся Див на землю». Як бачимо, проблематика зв'язку соціальної травми з соціальним конфліктом здавна не чужа ні українській словесності, ні українознавчим розмислам.

Наукові ж рефлексії щодо цього зв'язку притаманні різним сферам соціального знання. Позаяк травматичні переживання в тій або іншій формі породжують зміни в стосунках між індивідами чи групами (так само як і дослідження способів подолання деструктивних наслідків травми в конкретному соціумі), то цей аспект соціальної травми великою мірою входить до об'єкту досліджень соціологів. Натомість той пласт переживань, породжених соціальною травмою, який стосується уявлень про сенс життя, про своє призначення й місце в світі, належить до сфери філософських розмірковувань [20, с. 184].

Аналіз сучасних публікацій. В сучасний період проблематика конфліктів і соціальної травми, зважаючи на зростання масштабності й різноманіття конфліктів в сучасних суспільствах, на ті глобальні загрози, які несуть в собі конфлікти локального характеру, репрезентована дуже обсяжно й багатовимірно. Тут ми наведемо тільки частинку тих праць, в яких більшою чи меншою мірою заторкуються аспекти зв'язку конфлікту з соціальною травмою. Ще в середині 90-х років ХХ століття в Україні з'являються праці про специфіку виникнення й перебігу в сучасних умовах військово-політичних конфліктів на тлі етнополітичних проблем. Для прикладу можна навести розвідку М. Мокляка, Г. Перепелиці, С. Фареника [див. 14]. З праць раніших років можна відмітити монографію А. Здравомислова [див.10], в якій суголосно з думками Дж. Бартон заакцентовані особливості функціонування комунікативної сфери суспільства в моменти соціальних конфліктів. В цих працях використані цікаві ідеї класиків філософської й соціологічної думки ХХ століття Т. Адорно, Л. Козера, Р. Коллінза та інших мислителів. В площині українознавчого дискурсу з огляду на триваючу війну на Донбасі слід відмітити монографію І. Долі та О. Клименко «Аверс та реверс Донбасу: реалії сьогодення» [8]. Пов'язаність цих подій з феноменом соціальної травми розкривають дослідження «Діти на

Донбасі не завжди розуміють, що втягнені у воєнні дії» [7], стаття Е. Лібанової про вимушених переселенців з Донбасу [12]. Привертає увагу стаття С. Телешуна про тероризм як найнебезпечніший натеper різновид соціального конфлікту, його причини і наслідки, зокрема і пов'язаність з історичними та сучасними соціальними травмами [17].

Стосовно ж дослідження соціальної травми, то в цьому річисти насамперед слід назвати праці польського соціолога П. Штомпки [Sztompka, 1944 р.н.], в яких детально розглядаються проблеми визначення соціальної травми, її ознаки, структура, фази розвитку, соціальні й культурні наслідки, стратегії подолання. В дослідницькому дискурсі увагу привертає обговорення питання про вплив соціальної травми на суспільну свідомість вже після того, як зникли ті умови, які породили цю травму. Так Катерина Барабаш [1] ілюструє на прикладі аналізу сучасної Росії, як соціальні травми, нанесені народові в ході колективізації, репресій, відбиваються на соціально-психологічному стані сучасного російського суспільства. Як такі ж процеси навіть через десятиліття породжують в суспільстві явища фобій, загроз розмірковує Михайло Горшков [4]. Юрій Олійник [15] розвиває думку сучасного італійського філософа Е. Северіно (Severino, 1929-2020) про те, що в людській пам'яті відбувається процес конденсації смислів і певна значима подія з плином часу уявляється збагаченою новими смислами й значеннями. Ця думка є винятково важливою для розуміння наслідків соціальної травми.

Виклад основного матеріалу. Що ж складає базові підмурівки суспільних субстанцій конфліктів і соціальних травм та їх поважної ролі в історичних процесах?

В історії становлення й розвитку народів, націй, суспільств, цивілізацій величезну, часто й вирішальну роль становить насильство. Аналогічно і всередині окремих держав в міжгрупових, внутрінаціональних, внутрікласових відносинах істотну роль відіграє сила, перетворюючись в свідомості широкого загалу і в текстах ряду філософів на метафізичну Силу. Видатна французька мислителька ХХ століття Сімона Вейль називає Силу позачасовим центром всієї історії людства. Це та «Сила, якою користується, якою диспонує людина, та Сила, яка підпорядковує собі людину, перед якою плоть людини стискається й ціпеніє» [3, с. 250].

В суспільстві Сила трансформується в насильство, в наругу одних особистостей над іншими, одних соціальних груп, держав, культур, цивілізацій над іншими. Крізь віки й тисячоліття довжаться безнастанні конфлікти між переможеними й переможцями, відлунюючи навіть в сучасних демократичних суспільствах, стверджує відомий німецький філософ і соціолог Ульріх Бек (Beck, 1944-2015) [див. 21].

Сутнісним моментом цих конфліктів для нас зараз постає та їх особливість, що на долю переможців випадає тріумф, а гірким таланом

переможених стає соціальна травма. Надто важливо не випускати це з поля зору, адже стає вже цілком зрозумілим, що розглянути історію крізь призму феномена соціальної травми означає розкрити цілу низку дотепер ще прихованих смислів історичних процесів, в їх числі і в історії України, і в українознавстві.

Якщо вдатись до визначення соціальної травми, то до уваги слід взяти два її нерозривні аспекти: об'єктивний (соціальна травма як онтологічне явище) і суб'єктивний (травма як усвідомлена травма, як соціально-психологічне явище). В своєму онтологічному вимірі соціальна травма – це такого роду суспільна подія в житті індивіда чи соціальної групи, яка призвела до відчутних матеріальних, соціальних чи духовних втрат в його (їх) житті. А вже соціально-психологічний вимір соціальної травми охоплює комплекс тих відчуттів, настановлень, які *переживає* індивід або група, що зазнали соціальної травми в її онтологічному вияві.

І ще одна невідклична для дослідника обставина. Соціальна травма в її суб'єктивному вимірі може відображувати не тільки ті події, які відбулись в дійсності, але й події уявні, навіяні розповідями, міфами і т.ін. в індивідуальну чи колективну свідомість, але які сприймаються групою або індивідом як справжні, безсумнівні. Такі травми можна було б назвати намисленими, уявними. Іншими словами, група (назвімо її групою А) може сприймати як травму такий історичний факт, якого в дійсності й не було, а якусь конкретну особистість (назвімо її особистістю В) або групу (групою В) сприймати як особистість чи групу, що нанесла цю травму. Зрозуміло, що особистість В сприймається групою А як одіозна. Якщо ж негативне ставлення до цієї особистості екстраполюється групою А на ті групи, в які вона вписана або на ідеологію чи на суспільні (наприклад, національні) рухи, з якими вона ототожнюється, то спричинений такою екстраполяцією травматичний соціально-психологічний стан протоптує пряму доріжку до міжнаціональних конфліктів. Як ілюстрацію можна навести приклад соціальної травми, що її переживали (і дотепер переживають) євреї з приводу антиєврейських погромів в Україні в часи національно-визвольних змагань 1918-1920 років. Ініціатором цих погромів вважають Симона Петлюру, хоч історичні документи неспростовно доводять фальшивість цього звинувачення. Однак цей передсуд, нанизаний на болючу національну травму й уміло підігріваний антиукраїнськими організаціями, вже багато десятиліть провокує живучість міжнаціонального недовір'я й звинувачень.

Стосовно ж груп В, то часто такими групами постають в свідомості груп А інші народи або інші субетноси. Особливого поширення такого роду травми набули в релігійній сфері духовного життя багатьох народів. Історія знає тисячі й тисячі часто кривавих і руйнівних конфліктів, підґрунтям яких

послужило вживлення псевдоісторичних подій в колективну свідомість племен, каст, націй, класів.

Поважну роль у виникненні й протіканні на різних рівнях конфліктів, пов'язаних із соціальними травмами, відігравав і продовжує відігравати фактор суспільних цінностей. Під цінностями в контексті цієї статті ми розуміємо ті моделі поведінки й мислительні парадигми, які особистість чи група обирає для себе як бажані й пріоритетні [докладніше про це див. 11, с. 7-35].

Цінності, по-перше, визначають розуміння особистістю сенсу її життєвих практик і програм. І саме цінності є тим визначальником, за яким особистість «вираховує соціальну вагу» події, встановлює, досягає дана подія рівня травми чи ні. По-друге, в свідомості особистості чи групи цінності завжди ієрархізовані. З огляду на історичний досвід, умови життя ціннісні позиції різних етносів, націй можуть бути істотно відмінними. Тому під оглядом цінностей різні травматичні події можуть ранжуватись у різний спосіб: те, що для одного народу постає як історично й культурно значуща, самостійна цінність, іншим сприймається як історична поразка або навіть як травма. В системі ціннісних координат українців постання української держави в 1918 році, її міжнародна суб'єктність і боротьба за її ствердження осягаються як подія першорядної історичної ваги. Звідси й ті, хто присвятив життя цій боротьбі, закономірно сприймаються як герої. Поразки ж розцінюються як трагедії, як соціальні травми, а ті, хто загинув у цій боротьбі – як жертви, герої. Для великої ж частини поляків поява на історичній арені української держави означала урізання території Польщі, а це для них було болючіше й важливіше, аніж існування України як держави. Суперечність між основоположними цінностями двох народів, які стали для однієї сторони предметом гордості, а для іншої соціальною травмою, як добре відомо, призвели до конфлікту, що зрештою став згубний для обох.

Таку модель міжнародного конфлікту, породжену соціальною травмою однієї з сторін, можна назвати типовою. Надто часто міжнародні й міждержавні конфлікти тримаються на тому, що кожна зі сторін визнає для себе пріоритетною одну цінність, вимагаючи натомість від контрагента першочергового сповідування іншої.

Специфічний рис набуває поєднання соціальної травми й соціального конфлікту в умовах *аномії*. Особливої ваги ця обставина набуває в українських реаліях, адже елементи аномії нині глибоко проникли в тканину духовності багатьох соціальних груп сучасного українського соціуму. Аномією, як відомо, називають такий стан суспільства, в якому всі або більшість соціальних груп чи особистостей свідомо ігнорують наявні в суспільстві норми, закони, традиції. Соціальним конфліктам в умовах аномії притаманні компоненти зневаги як до прав чи аргументів опонуючої сторони, так і до дотримання елементарних норм ведення дискусії. За таких умов в ситуації конфлікту на

авансцену вриваються спрощені або й перекручені історичні факти, кондові стереотипи. В 90-х роках в цілій низці обласних і районних газет з'явився ряд публікацій з проблематики українського козацтва. При цьому одна з наскрізних ідей, проведена в цих публікаціях, – нав'язати читачам думку, що «західняки», пишучи про участь чоловіків західних регіонів в козацькому національно-визвольному русі, свідомо прагнуть «перетягти на себе» історичні заслуги східних українців і в такий спосіб нанести удар по їх самоповазі, принизити їх. Такою була спроба штучно спровокувати ще одну вольтову дугу конфлікту між Сходом і Заходом України, спекуючи на незнанні елементарних фактів частини читачів в царині історії України.

Коли ж в аномізованому суспільстві в основі конфлікту між певними соціальними групами лежить соціальна травма, тоді прагнення однієї зі сторін конфлікту помститися за нанесену іншою стороною травму (це, зауважимо, може бути як дійсна, так і намислена, штучно вживлена в історичну пам'ять групи травма!) не зустрине в свідомості цієї сторони внутрішнього опору, що полягає в необхідності дотримуватись встановлених правових і моральних норм. Так само можна штучно нав'язати соціальну травму, вдавшись до провокації. До таких прийомів, до прикладу, вдавались енкаведисти, катуючи й розстрілюючи мирних жителів західноукраїнських областей і залишаючи на місці злочину «докази» причетності до вбивств членів УПА.

Протягом десятиліть оця парадигма презумпції винуватості націоналістів у всіх злочинах на західноукраїнських землях була вміщена в могутній потік пропагандистських заходів, псевдоісторичних текстів, вращувалась в свідомість молодих людей в школах, вишах і в армійських колективах. Ці ж парадигми й нині вгніжджуються в свідомість українців потужними хвилями пропаганди з території Росії й підвладним їй ЗМІ в Україні. Протистояти цьому надзвичайно важко. Тут маємо справу з феноменом, який в філософії й соціології, зокрема в працях Міранди Фрікер [Fricker, 1966 р.н.], отримав назву «епістемологічна несправедливість» [див. 16]. В нашому випадкові цей феномен полягає в тому, що значна частина українського суспільства старшої генерації вже внаслідок стійкої, з дитинства сформованої недовіри до самого явища націоналізму а ргіогі надають перевагу в сприйнятті й довірі до джерел, в яких підтверджуються давно засвоєні переконання (хоч би й в очі біла їх безглуздість), і навпаки – відмова від ознайомлення з текстами іншого спрямування внаслідок упередженості в їх неправдивості й тенденційності.

Аби розкрити суть ще одного виду конфліктів, породжених аномією в сучасній українській дійсності, наведемо знайомий усім приклад. В засобах масової інформації з'являється матеріал, в якому аргументовано викриваються факти тривалої й масштабної корупційної діяльності конкретного високопосадовця, який до того ж претендує на високу

державну посаду. І який результат? За цього чиновника на виборах проголосувала більшість. Всі докази корупційності розбились об «залізобетонну» позицію немалої кількості виборців: «Ну й що? Подумаєш, новина. Та всі так роблять!». І з більшою охотою перемикають увагу на особистість викривача – а наскільки він сам «чистий», які «справжні» мотиви написання ним статті? Адже ж не може він робити це безкорисливо.

Як бачимо, аномія продукує ще один специфічний вид соціального конфлікту – конфлікт між тими, хто позиціонує себе як високоморальну людину і переймається низьким рівнем моральності, солідарності, пануванням безідейності в суспільстві та тими, кого моральна атмосфера в суспільстві не турбує взагалі. Таку градацію щодо об'єктів дослідження аномії пропонує, зокрема, М. Міщенко [13, с. 132], її з певними корективами можна застосувати і для аналізу конфліктів і соціальних травм.

У викладеному нами вище розрізі дослідження зв'язку між конфліктами й соціальними травмами в сучасному українському соціумі особливу стурбованість викликає та обставина, що цей зв'язок накладається в духовній сфері на парадигму *постправди*.

Цей відносно новий термін в соціології й філософії уведений для позначення поширеної сьогодні в науковому й публіцистичному дискурсі пізнавальної та інформативної ситуації. За визначенням А. Єрмоленка для цієї ситуації характерне переконання, ніби «... все має однаковий сенс і не варто взагалі перейматися тим, чи існує істина, чи існують загальнозначущі моральні належності та добродійності» [9, с. 20]. Ситуацію *постправди* слід відмежовувати від несвідомої хибності чи неправди. «Коли мовець, щось стверджуючи, – продовжує свою думку А. Єрмоленко, – вважає своє твердження істинним, це одна ситуація. І зовсім інша, коли він, знаючи, що його твердження хибне, свідомо наполягає на тому, що воно є істинним. Це називається неправдивістю, нещирістю, брехнею. Проте, коли людина бреше, визнаючи істину, це інша ситуація, ніж коли вона взагалі істину не визнає. Одна річ – порушувати правила, визнаючи врешті-решт їх чинність, інша – не визнавати їх загалом» [9, с. 20].

Постправду слід відрізнити також від правдоподібності як одного з прийомів викривлення змісту явища. У випадкові правдоподібності споживачеві можуть надаватись дійсні, але тенденційно підібрані факти з метою спотворити суть самого висвітлюваного явища. Ось на початку 90-х років в одній з дніпровських (тоді дніпропетровських) газет публікувалась підбірка матеріалів про дизайн нововведених в обіг гривневих купюр різної вартості. Надавались факти з біографії кожного з українських діячів, зображених на купюрах. Факти були не вигаданими, але при їх подачі всі позитивні дії політичних і культурних персоналій відсепаровувались, залишались лише компрометуючі (дійсно або з погляду авторів статей) їх реалії. Ясна річ, такий прийом однозначно покликаний зневажити не тільки

конкретних діячів, але й зміст державотворчих процесів в історії України.

Особливо небезпечною ситуація *постправди* постає тоді, коли вона спекулює на соціальній травмі, адже в цьому випадкові людині значно важче тверезо оцінювати отриману інформацію й відшукувати істину. Та й розчарування, яке охоплює людину при усвідомленні того, що істинне знання про болічку для неї подію може сприйматися нарівно з відвертою брехнею чи цинічною баналізацією, загрожує або обеззброюючою апатією, або загостренням агресивності, спрямованої на всіх, кого ця людина вважає незгідною зі своїми поглядами.

Активно й системно експлуатується *постправда* засобами масової інформації Росії при висвітленні подій російсько-української війни на Донбасі. Як абсолютно однорядні явища подаються факти військових дій з боку ЗСУ і російських військових регулярних частин та місцевих колаборантів. Однакову ступінь «правдивості» надають дійсним фактам і відвертим фейковим повідомленням про стосунки між українським військовиками й цивільним населенням прифронтових територій і т.д.

Це приносить свої плоди. За даними соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології НАНУ, КМІС в 2018 році, 33 % респондентів зізналися, що вони не знають, хто розпочав війну на Донбасі, а 15 % упевнені, що війну розпочала Україна.

Висновки. Протидія суспільним небезпекам, породженим проблемами взаємозв'язку соціальної травми й соціального конфлікту в умовах сучасного українського соціуму, зокрема в ситуації аномійності й *постправди*, мусить бути комплексною й послідовною. Певна річ, донесення до громадян правдивої, вивірної інформації й негайна реакція на фейкові повідомлення мусить перебувати на авансцені інформаційної політики. Але обмежуватись цим неприпустимо. Не менша вага мусить приділятися формуванню ціннісних орієнтацій різних соціальних груп як на почуттєво-емоційному, так і на раціонально-когнітивному рівнях. З цього погляду відмова в системі вищої школи від нормативних курсів політології, соціології, естетики несе в собі загрозу почуттєвого й когнітивного невігластва, що з необхідністю відбивається й на політичній та світоглядній культурі молодого покоління. І не лише нікуди не зникає, але й актуалізується небезпека релятивізації сенсів патріотизму, війни на Донбасі, політичної й електоральної поведінки молодіжної генерації українців.

1. Барабаш К. Країна переможної байдужості. Нездатність Росії до емпатії позбавила її майбутнього. *Український тиждень*. 2019. № 51. С. 58-60.

2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV-XVIII вв. Тт 1-3. М., 1986-1992. 679 с.

3. Вейль С. «Илиада» или Поэма о Силе. *Новый мир*. 1990. № 6. С. 249-260.
4. Горшков М. Фобии, угрозы, страхи: социально-психологическое состояние российского общества. *Социс*. 2009. № 7. С. 26-31.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 томах. Т.2. К., 1992. 633 с.
6. Грушевський М. Історія української літератури. В 6 томах, 9 книгах. К., 1993. 261 с.
7. Дети на Донбассе не всегда понимают, что вовлечены в военные действия – исследование. *Информационное агентство «Новости Донбасса»*. URL: [http // novosti.dn.ua/details/ 274488/](http://novosti.dn.ua/details/274488/) (дата звернення 23.12.2019).
8. Доля І., Клименко О. Аверс та реверс Донбасу: реалії сьогодення. Х., 2017. 147 с.
9. Ермоленко А. Як можлива істина в «ситуації постправди»? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 4. С. 20-25.
10. Здравомыслов А. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. М., 1995. 143 с.
11. Йоас Ганс. Культурні цінності Європи. Переднє слово. *Культурні цінності Європи*. К., 2014. С. 7-36.
12. Лібанова Е. Вимушене переселення з Донбасу: масштаби та виклики для України. *Вісник НАНУ*. 2014. № 12. С. 15-24.
13. Міщенко М. Чи справді шкали аномії вимірюють аномію? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 1. С. 18-22.
14. Мокляк Н., Перепелица Г., Фареник С. Феномен военно-политического конфликта в современной этнополитической ситуации. К., 1995. 193 с.
15. Олійник Ю. Філософська думка Емануеле Северіно. *Український тиждень*. 2020. № 5. С. 60-63.
16. Степанянц М. Манифест вновь нарождающейся философии. *Вопросы философии*. 2018. № 9. С. 43-51.
17. Телешун С. Сучасний тероризм – українські реалії: окремі політико-правові зауваження. *Політичний менеджмент*. 2015. № 1. С. 18-24.
18. Штомпка П. Социальное изменение как травма. *Социс*. 2001. № 1. С. 6-23.
19. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе. *Социс*. 2001. № 2. С. 8-19.
20. Ятченко В. Соціальна травма в філософському й соціологічному знанні. *Гілея. Науковий вісник*. Випуск 145(№ 6), Ч. 2. К., 2019. С.183-186.
21. Beck U. (2002). Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter. S.L. Suhrkamp Verlag. 347 s.
2. Brodel F.(1986-1992) *Materialnaya tsivilizatsiya, ekonomika i kapitalizm XY-XYIII vv.* [Material civilization, economics and capitalism of the XY-XYIII centuries] Tt 1-3. M., 679 p. (in Russian).
3. Veyl S. (1990). «Iliada» ili Poema o Sile [‘Iliad’ or Poem about the Force]. *Novyy mir*. № 6. P. 249-260 (in Russian).
4. Gorshkov M. (2009). *Fobii, ugrozyi, strahi: sotsialno-psihologicheskoe sostoyanie rossiyskogo obschestva* [Phobias, threats, fears: the socio-psychological state of Russian society]. *Sotsis*. № 7. 26-31 (in Russian).
5. Grushevskiy M. (1992). *Istoriya UkraYyini-Rusi. v 11 tomah* [History of Ukraine-Rus. In 11 volumes]. T.2. K. 633 p. (in Ukrainian).
6. Grushevskiy M. (1993). *Istoriya ukrayinskoyi literaturi. v 6 tomah, 9 knigah* [History of Ukrainian Literature. In 6 volumes, 9 books]. T.2. K. 261 p. (in Ukrainian).
7. *Deti na Donbasse ne vseгда ponimayut, chto вовlechenyi v voennyye deystviya – issledovanie* [Children in the Donbass do not always understand that they are involved in hostilities – research] *Informatsionnoe agentstvo «Novosti Donbassa»*. URL: [http //novosti.dn.ua/details/ 274488/](http://novosti.dn.ua/details/274488/) (in Russian). (Last accessed 23.12.2019).
8. Dolya I., Klimenko O. (2017). *Avers ta revers Donbasu: realiyi sogo денnya* [Obverse and reverse of Donbass: the realities of today]. H. 147 p. (in Ukrainian).
9. Ermolenko A. (2018). *Yak mozhliva Istina v «situatsiyi postpravdi»? Sotsiologiya: teoriya, metodi, marketing* [How is truth in a ‘post-truth situation’ possible?]. № 4. P. 20-25 (in Ukrainian).
10. Zdravomyislov A. (1995). *Sotsiologiya konflikta: Rossiya na putyah preodoleniya krizisa* [Sociology of conflict: Russia on ways to overcome the crisis]. M. 143 p. (in Russian).
11. Yoas Gans (2014). *Kulturni tsinnosti Evropi. Peredne slovo* [Cultural values of Europe. The front word] // *Kulturni tsinnosti Evropi*. K. P. 7-36 (in Ukrainian).
12. Libanova E. (2014). *Vimushene pereselennya z Donbassu: masshtabi ta vikliki dlya Ukrayini* [Forced resettlement from Donbass: scale and challenges for Ukraine]. *Visnik NANU*. № 12. P. 15-24 (in Ukrainian).
13. Mischenko M. (2019). *Chi spravdi shkali anomiyi vimiryuyut anomiyu?* [Do anomaly scales measure anomaly?]. *Sotsiologiya: teoriya, metodi, marketing*. № 1. P. 18-22 (in Ukrainian).
14. Moklyak N., Perepelitsa G., Farenik S. (1995). *Fenomen voenno-politicheskogo konflikta v sovremennoy etnopoliticheskoy situatsii* [The phenomenon of military-political conflict in the modern ethno-political situation]. K. 193 p. (in Russian).
15. Oliynik Yu. (2020). *Filosofska dumka Emanuele Severino* [The philosophical thought of Emanuele Severino]. *Ukrayinskiy tizhden*. № 5. P. 60-63 (in Ukrainian).
16. Stepanyants M. (2018). *Manifest vnov narozhdayuscheysya filosofii* [Manifesto of Newly

References

1. Varabash K. (2019). *Krayina peremozhnoyi bayduzhosti. Nezdatsnist' Rosiyi do empatiyi pozbavila yiyi maybutnogo* [Country of triumphant indifference. Russia's inability to empathy has deprived it of its future]. *Ukrayinskiy tizhden*. № 51. 58-60 (in Ukrainian).

Emerging Philosophy] // *Voprosyi filosofii*. – № 9. 43-51 (in Russian).

17. Teleshun S. (2015). *Suchasnyy terorizm – ukrayinski realiyi: okremi politiko-pravovi zauvazhennya* [Modern terrorism - Ukrainian realities: separate political and legal remarks]. *Politichniy menedzhment*. № 1. P. 18-24 (in Ukrainian).

18. Shtompka P. (2001). *Sotsialnoe izmenenie kak travma* [Social change as a trauma]. *Sotsis*. № 1. P. 6-23 (in Russian).

19. Shtompka P. (2001). *Kulturnaya travma v postkommunisticheskom obschestve* [Cultural trauma in

a post-communist society]. *Sotsis*. № 2. P. 18-19 (in Russian).

20. Yatchenko V. (2019). *Sotsialna travma v filosofskomu y sotsiologichnomu znanni* [Social trauma in philosophical and sociological knowledge]. *Gileya. Naukoviy visnik. Vipusk 145* (№ 6), Ch. 2. K. P. 183-186 (in Ukrainian).

21. Beck U. (2002). *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter* [Power and counterpower in the global age]. S.L. Suhrkamp Verlag, 347 p. (in German).

РЕЦЕНЗІЇ

З ЧЕРНІГІВЩИНИ - У КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

(Рецензія на довідник: Чернігівчани в Київському університеті : довідник / автори-упорядники М. І. Обушний, І.М. Забіяка; за заг. ред. М.І. Обушного. К.: Міленіум, 2019. 368 с.)

Нещодавня презентація в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка унікального видання – біографічного довідника “Чернігівчани в Київському університеті”², авторами-упорядниками якого є уродженці Чернігово-Сіверського краю професор Микола Обушний та журналіст Іван Забіяка, викликала не лише читацький інтерес, а й певний публічний резонанс. І для цього є, як уявляється, певні підстави.

Насамперед, викладені у виданні біографії викладачів, науковців і працівників університету відображають подвижницьку, передусім, інтелектуальну діяльність представників Чернігово-Сіверського краю у Київському університеті упродовж його 185 років його існування. Видання, як наголошувалося на презентації, є унікальним, уявляється благородною та шляхетною справою, оскільки вперше вміщено близько 200 статей про земляків - науковців, викладачів і співробітників, що працювали або ж працюють нині, мають вчені ступені та звання, самовіддану та наполегливу працю, високими професійними зусиллями яких наповнюється донині скарбниця славетного закладу освіти, формується його легітимний науковий та освітній статус, утверджується загально визнаний авторитет та новаторська місія упродовж майже двох століть.

Підкреслено, зокрема, що педагогічний колектив Київського університету пишається тим, що на Чернігово-Сіверській землі, а саме в Новгород-Сіверській чоловічій гімназії навчався свого часу перший ректор Імператорського університету св.Володимира Михайло Олександрович Максимович. Про фундаментальність знань, що надавалися викладацьким складом Новгород-Сіверської гімназії, свідчить хоча б той факт, що її випускниками були такі відомі українські особистості як Костянтин Ушинський (його ім'я носить нині гімназія), Пантелеймон Куліш, Микола Кибальчич та ін. Ректорами університету обиралися також Микола Карлович Раннекамф, уродженець с. Олександрівка Корюківського району та Михайло Улянович Білий, який народився в с.Москалі Чернігівського району. Більш ніж столітні освітні традиції знайшли подальший розвиток, творче втілення у діяльності

багатьох педагогічних колективів загальноосвітніх шкіл, гімназій і коледжів, вищих навчальних закладів Чернігівщини. Свідченням цього є соціальна, освітня та наукова затребуваність: своїх представників до славетного вишу делегували практично всі райони Чернігівської області включно з обласним центром.

Окремий розділ довідкового видання присвячено Героям України, лауреатам Державної, Шевченківської й інших іменних премій, зокрема, основоположнику українського кіномистецтва, письменнику і художнику О. П. Довженку, композитору, хоровому диригенту і педагогу Г. Г. Верьовці, президенту Академії наук вищої школи України, професору М. І. Дробноходу, письменнику і кіно-драматургу Ю. О. Збанацькому, акторці і театраль-ному діячу, першій народній артистці УРСР М. К. Заньковецькій, поету Л.Н. Коваленку (Горлачу), публіцисту і громадському діячу Л. Г. Лук'яненку, державному діячу І. С. Плющу, літературознавцю А.Г. Погрібному, актрисі А. М. Роговцевій, поету, перекладачу, публіцисту і громадському діячу П. Г. Тичині, академіку Ю. С. Шемшученку та багатьом іншим видатним представникам Чернігівської землі.

До когорти тих, хто окрилені добром і славою Чернігово-Сіверщини, сприяли формуванню науково-освітнього потенціалу України, її становленню як незалежної держави автори-упорядники цілком слушно відносять як уродженців нашого мальовничого краю, так і представників столичної університетської освіти, науки і культури, внесок яких у розвиток є багатограним і досі недостатньо дослідженим, адже йдеться про класиків української літератури Т. Г. Шевченка, М. М. Коцюбинського і Пантелеймона Куліша, українського фольклориста й етнографа, В.П. Горленка, творця ракетної техніки Миколу Кибальчича, лауреата Нобелівської премії у галузі біології, уродженця Прилук Соломона Вахсмана, меценатів Г. С. Тарновського, В. В. Тарновського (старшого) та В.В. Тарновського (молодшого), П. С. Коробки, Г. П. Галагана, сім'ю Безбородьків, представників української громади м. Чернігова – Д. Яворського, М. Федчика, Л. Шрамченка та багатьох інших громадських і культурних діячів.

Біографічне видання із зацікавленням, поза сумнівом, буде сприйнято як академічною й освітньою спільнотою, краєзнавцями, так і представниками культурних, ділових і підприємницьких кіл, зважаючи на інформаційну та пізнавальну,

² Чернігівчани в Київському університеті : довідник / автори-упорядники М. І. Обушний, І.М. Забіяка; за заг. ред. М.І. Обушного. К.: Міленіум, 2019. 368 с.

теоретико-практичну спрямованість статей, оприлюднені біографічні відомості, а також наданий перелік наукових праць номінантів. А це означає, що викарбовані на гербі Київського національного університету імені Тараса Шевченка – *Utilitas, Honor et Glorie* (Користь, Честь і Слава), уособлюють історію університетської освіти і науки, її сучасний стан та перспективи розвитку у долях нинішніх і майбутніх поколінь, у тому числі і представників Чернігово-Сіверського краю.

Недюха Микола,

номінант видання,
доктор філософських наук,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного та
міжнародного права Таврійського національного
університету імені В.І. Вернадського
заслужений діяч науки і техніки України

Наукове видання

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 25

Друкується за авторською редакцією

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Передрук статей та розміщення їх в Інтернеті може бути здійснено тільки з дозволу автора та відповідального редактора Українознавчого альманаху.

Підписано до друку 27.12.2019 р. Формат 60×84½. Папір офсетний.
Гарнітура Arial. Ум. друк. арк. 19,2. Обл.-вид. арк. 18,4. Замовлення № 81
Наклад 100 прим.

Видавництво «МІЛЕНІУМ» (Київ)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

Видавництво «МІЛЕНІУМ»

м. Київ, вул. Кирилівська, 60
Тел.: +38 (067) 849-34-60

+38 (044) 222-50-84

E-mail: milenium_ofis @ukr.net